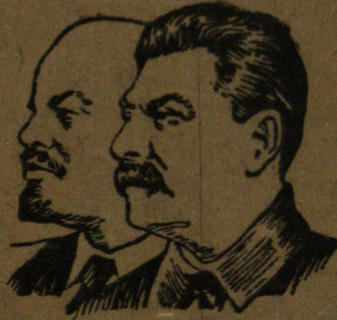

Pygy telegejnin proletariats polgas
Cöön cyktyñ tarlatkan arattars, kattasnar!

LENIN—STALINNŲŲ TUGUNUŲ, ADAA-PILE

Ucan cygl Komitedinge

3

К У Р Ы Н Е Н И Н К А Т Т Ъ Ш К А Н П А Р Л А Г А С Е Р И
К Ъ З Ъ Л — 1943

*Pygy telegejnij proletarlary polgaş Cөөн
cyktyñ tarlatkan arattary, kattyşyñar!*

LENIN — STALINNŲN TUGUNUN ADAA-PILE

Тьва Араттын Revolustuoŋ Намьнын
Төр Komitedinin polit-ekonomnuoŋ
setkyly

1943—ijul

3

KYRYNENIN KATTYŞKAN PARLALGA CERİ
K B Z B L

*Пролетарии всех стран и угнетенные
народы Востока, соединяйтесь!*

ПОД ЗНАМЕНЕМ ЛЕНИНА—СТАЛИНА

Политико-экономический журнал
Центрального Комитета
Тувинской Народно-революционной партии

Июль—1943

3

ТУВОГИЗ
КЫЗЫЛ

Teedi Kol Komandyلاكсының

T U Z A A L Ы

1943 с. мај 1 х.

№ 195

Moskva хоорај.

Eşter кызы-şeriqler polgaş кызы-flotcular, komandirler polgaş polit-azyldakсылар, er, хереезен partizannar, er, хереезен азылсыннар, er, хереезен тарааксыннар, intelligen кыш-азылдың кизилери! Nemes тарлаксыларның тарлал хемдилgeziniñ adaanda tyr kirgen аккы-туңмалар polgaş уқва-туңмалар!

Sovet Cazактың polgaş bolşevik namның мurnundan Maj 1-ни таварыştır амыр-mendiңerni айттыр, рајыр cedirip tur-men.

Pistiñ curttuñ ulustarь Maj 1-нің хунун ада-curttuñ тајының кaдық тоşkun хунnerinde uktup turar tur. Олар podunuñ хуу-салымның Кызы Şeriqlerge ideger камгалаткан, Ыңcangаш podunuñ ol idegel Ынапызының тугајында caspaannar. Sovettiñ тајыңсыларь Төreen-curttun мага-podu-pile камгалap kiripkeş, am Sovet Ebileliniñ ulustarьның at-aldarьn polgaş хамарьспas coruun парьк-ла 2 сьл ішінде камгалap турарлар.

1942—1943 сьлдарның кыşkь кампаниязының ујeziniñ тургузунда Кызы Şeriqler gitlerzi şeriqlerge uluq аştırьыşkьnnарнь таварыştırьp, тајзының тькка хөј тiriqler кыşterin polgaş cepsek-texniin узуткаp cок кьлган, Stalingrat coogunga тајзының iji armijazьn pyzeeler узутkaan, тајзының 300 муң азық soldattарьn polgaş ofitserlerin tudup алган, paza nemes тарлалдан cys-cys sovets хоорайларнь, муң-муң суurlарнь хостарь алган.

Кызы Şeriqlerниң şavar-xaldaaşкьnnық кызы өскен tep cybeni кыşkь кампания көргьскен. Pistiñ şeriqleribis 1942 сьлдың cайьn nemesterniñ ezelep алган tebiskeerinden оларнь cyqler yндыr şapkan eves, харьн тајзының xолunga pydyn cartтык хире cьлда турган eleen хөј хоорайларнь polgaş rajonnарнь eelep алган. Кызы Şeriqlerниң şavar-xaldaaşкьnnыñ nemester poldurьas харьк cок polган.

Xarkof rajonunga frontunuñ кызы kezeenge pezin şavar-xaldaaşкьn corudarьnga gitlerzi komandyal Parьn Evropadan yş on азық caa divizijalарнь oktavas arga cок appargan. Nemester polza, Sovettiñ şeriqlerini Xarkoftuñ rajonunga pyzeeleeş, pistiñ şeriqleribiske „nemes Stalingrat“ көргьzer tep podap тургannar. Ындық polza-taa, Stalingrat тугајында nemes komandyaldың адаан neger алыр teen oraldazyşkьньn pustup тыşкен. Oon-pile cergeleştir pistiñ ebilelcileribistiñ tilelgeliqler şeriqleri Livija polgaş Tripolitaniya rajonunga itali-germannыñ şeriqlerini cьlca şaap, ol rajonnardan тајзының арьqlар аштааш, am оларнь Tunistiñ rajonunda cьlca şappь-şaan турар, a angli-ameriktin eres-tidim uzar-cyыly German, Italiniñ şeriqler-yetpyrlyqler төpteringe cьlca soguуşkunnu таварыştırьp, oon-pile itali-germannыñ faşistарьnga udur Evropaga iji tugaar frontunu тургузарьn paaş udur хerecciler turar tur.

Ыңcangаш Cөөn cykten,—Кызы Şeriqlerниң talazьndan тајзынга perip турар soguуşkunnu polza, Parьn cykten,—pistiñ ebilelcileribistiñ şeriqleriniñ talazьndan uqlандьrgan soguуşkun-pile тајьn yje тургузунуñ ішінде pьr tugaarьnda-la cangьs niitti soguуşkun poop kattьza pergeni ol.

По pyгы пайдaлдар кaттысқaш, гитлерлiк шерiк машaнaзын тужулунгa cедiр салбa cилгip кaаркaн, телегeйнiң тaйынның cорup турaғын өcкерткeн полгaш гитлерлiк Гермaнның тилеерингe cугулa xеректiк cуылдeрнi тургускaн.

Оoң тыннелiндeн тaйын ползa, podунуң пайдaлығын кoнцуқ пaксы-рaапын мiннiр полгaш тaйын кpизизинiң тугaйындa мөгyдep шyгaзыр турар aрpаргaн. Ынcaаргa, тaйын podунуң пiс кығындa пайдaлың „totalдық“ мобилizастың тугaйындa шyгaазын-pile cазығыр тuқлаарын opaldazyр турар. Ындық ползa-таa, фашистaрның лaгeри улuқ кpизистe ылар тaварысқaн фaкты-парымдaларын кaндық-таa шyгaазын солup шыдабaс.

Фашистaрның лaгeриндe кpизис хaмықтың мурнундa cуудeн көстyp турары тизe, тaйын caңнык тaйын cорудар тугaйындa podунуң paаштайғы podaлындaн aзы-pile oйталаар, aрpаргaнындa. Тaйыннарның лaгeриндe ам caңнык тaйын тугaйындa cугaалар кoжa eвeс aрpаргaн,—caңнык тaйын тугaйындa тiңmittiқ cулcurуушкун тaйынның cайлаш cок узaарының тугaйындa мунгарaнсық ықлaннaашкын-pile солuttуңгaн. Пiр eвeс мурнундa немeс-фашистық кoмaндылaл caңныктық хaлдaашкынның тaктикaзын мaктap тургaн ползa, ам ol тaктиканы ырадыр шыдааркaн полгaш немeс-фашистaр caңныктық хaлдaашкынның cоруткaнын ижик-пe, aзы cорудар тeр podaанын мaктaныр турар eвeс, хaғын Songu Африкaдa aнгли шерiқлеринiң cығыр aлысшының согуушкунундaн ижик-пe, aзы Demjansk рaйонунгa Sovettiң шерiқлеринiң тaлазындaн pyзeeлep кeлгeнiндeн optuu-pile пyлдap ынup шыдаанын мaктaныр турарлар. Фашистық парлaлгa ползa, немeс шерiқлep фронтудaн aлдыр-вaйын тeзiр ынupкeн полгaш Cөөн cyктың ижик-пe, aзы Tunis фронтузунуң кaйы пiр cерингe caa Стaлингрaттaн cайлап шыдааркaн тeер тугaйындa мaктaнысшының медеелeрнi хөжy-pile тарaдыр турар. Гитлeрзи стрaтeктeрнiң oон ыңaй мaктaныр cyбeзи cок полгaн poor-ижин-oң.

Ижде, фашистaрның лaгeриндe кpизис ползa, фашистaр ep-тaйын тугaйын улaм-нa улaм хөжy-pile cугaалap eгeлep турарындaн илeрeп турар тур. Тaстыккы cуттaрның парлaлгaзының медеелeри-pile алгaш көөргe, немeстер Aнгли полгaш AKШ Sovet Eбилeлiндeн aнғылaны peer ползa, ам olарның-pile ep-тaйынның cедip aлығын кызep турар тeр, aзы тeдip, olар ползa, Sovet Eбилeли, Aнгли полгaш AKШ-тaн aнғылaны пeрзe, oон-pile ep-тaйынның cедip aлығын кызep турар тур тeр тыннeлгe кeep пoлup. Pottary cилингe cедip кaрa-сaғыстық немeс imperialistep ползa, eбилeлцилeрнiң кaйы пирeези cырт-кысқа кiрe peer poor тeр podap алгaш, eбилeлцилeрнi podунуң apшini-pile хeмceep тeер ыјaт cок пyзap podaлдық турарлар. Немeстер кaткaның ындық eкки амдыралдық полгaш ep-тaйын тугaйын cулcurзup турары ol тeр. Фашистaрның лaгeриндe ep-тaйын тугaйындa cулcurуушкун ползa, olар aар кpизистiқ poor турарын, cyқ-лe oну көргyзyp турар тур. Ынcaаргa, Eвpoпaны хaн-pile шыбa тeр, oну кизи aзыр өlyрep cағылар-pile хөмe тuқлаан немeс-фашистық лaгeрнiң imperialistiқ тeepвeцчилeри-pile ep-тaйын тугaйындa кaндық cугaа турup пoлup poor? Cyқ-лe гитлeрлiк шерiқлeрнi пyрын cысa шaвары полгaш гитлeрлiк Гермaнның cугaа cоккa тызyp пeepи Eвpoпaны ep-тaйынғa eккeп пoлupу тoдaргaй eвeс cyбe-пe? Немeс-фашистaр кeлiр кaтaстpoфаның cокшyлар олурарын пилгeш, oон узурундa ep-тaйын тугaйын cулcurup турары ol eвeс иргi-пe?

Немeс-итaлинiң фашистық лaгeри aар кpизистi көрyp турар полгaш podунуң кaтaстpoфaзының мурнундa турup турар.

Ol тeepгe, гитлeрлiк Гермaнның кaтaстpoфaзы ам мырыңaй-лa пoлup пeргeн тeepи ol eвeс полгaй. Cер-лe ындық eвeс. Гитлeрлiк German полгaш oон шерii cилгиттиргeн полгaш кpизистiқ poor турар, ындық ползa-таa, olар ам-таa cысa шaптырbaаnnар. Кaтaстpoфa podu cajагaар пoлup пeep тeр podaар ползa, мyгулaй пoлup. Гитлeрлiк Гермaнның кaтaстpoфaзын cайлаш cок пoлдурaрдa, гитлeрлiк шерiқгe сөөлгy 5—6 aйлaрдa Paryн полгaш Cөөн

cykterden tavarşyrgan soguuşkunnar ы́şkaş, am-taa şak ы́ndьq iji-yş kyş-tyq soguuşkunnar xerek.

Мы́ндьqны́ң тө́леезinde, Sovet Ewileliniń arat connary polgaş olarnы́ң Kъзы́ Şeriі, paza ol ы́şkaş pistiń ewilelcileribis polgaş olarnы́ң şeriі gitlerzi terziіlerni tujulunga cedir aзы́r tiileeriniń kadьq-toşkun polgaş aar temisselin corudar appaar. Ol temissel olardan uluq kogaraldarnы́, kancaar-taa aaj-cok şьdamьk polurun, temir-teq pъьq turuştuq polurun negeer. Olar polza, tajьnnы́ cы́ca şapkaş, oon-pile ep-tajьnnы́ң oruun salьr тө́leede, pottarьnnы́ pygy kyşterin polgaş argalarьn mobilizastaar uzurluq.

Eşter! Sovettiń arat connary podunuń Kъзы́ Şeriіniń tugajьnda kancaar-taa aaj-cok uluq sagьştь salьr turar. Olar sovettiń curttuń şeriі kyccyzyn ulam kyşteldireringe pygy kyşterni peeringe pelen. 4 ajdan eweeş yjenіń iştinde Sovet Ewileliniń arat connary Kъзы́ Şeriіniń fonduzunga 7 milliart aзы́q ruьldi kiirgen. Nemesterge udur tajьn polza, Sovet Ewilelinde curttap turar şuptu ulustarnы́ pygydeziniń niіtti tajьnnы́ polurun ol coruk paza kattap kergyzyr turar tur. Aзы́cьnnar, kolxoscular, intelligenziler tajьndan polgan pergeleerни́ kadьq-pъьq polgaş eres-tiіq erttip, pydyrylgelerde, alban cerlerinde, transportta, kolxostarda polgaş sovhostarda mogaq-şьlaq cok aзы́dap turarlar. Ы́ncaarga, nemes-faşistьq ezelekciіlerge udur tajьn polza, Kъзы́ Şeriіge am-taa xөj ygerpoolarnы́, tankalarnы́, uzar-xemelerni, pulemjottarnы́, avtomattarnы́, minojottarnы́, ook-cemzekti, xer-xerekseіlerni, aaş-cemni peerin negep turar. Ы́ncangaş aзы́cьnnar, kolxoscular, Sovettiń pygy intelligenzizi frontuga iji tapkьr kyş-pile aзы́dap peeri cugula.

Pistiń pygy kizileribis polgaş ты́lda pistiń pygy alban cerleribis şaktьq ekki mexanizmь ы́şkaş cangьs temniq, toda ekkizi-pile aзы́daar xerek. Uluq Leninniń cagьn saktьp kөreelіner:

„Pir-tee tajьn cajlaş cok polu pergen cybe тө́leede—pygy-le cybeni tajьnga, ы́ncangaş, piccii-le salьncaktanьr polgaş kyş perşes coruktu tajьn yjeziniń tyrymy-pile jalalaan turar uzurluq“.

Kъзы́ Şeriі podunuń arat conunuń idegelinge polgaş sagьş covaaş-кьnnы́ga xarьbь kyды́r tajьnnы́ moon-taa artьk ты́zьbь-pile sop, nemes ezelekciіlerni kam-xajьra cok uzutkap cok kы́r, olarnы́ Sovettiń cerinden soksaal cok yndyr şьььar uzurluq. Kъзы́ Şeriі tajьnnы́ turguzunda şeriіniń pajlakьq turzulgazyń cedip algan. Cys-cys muń tajьncы́lar podunuń poo-cepseen koncuq ekki pilir kyды́r şingeedip algan. Xөj-xөj komandirler tajьn şөlynge şeriіni mergezildiі-pile paaştaarьnga өөrenip algan. Ы́ncaarga aңaa oozurgaaştyń olurup aлы́r polza, taarьşpas polur-ijik. Tajьncы́lar podunuń poo-cepseen koncuq ekki pilir kyды́r өөrenip aлы́r uzurluq, komandirler tulcuuşkun corudarьnnы́ masterleri poop aлы́r uzurluq. Xarьn-taa ol paza eweeş. Şeriіniń xereenge, eń ы́laңьja po yjenіń tajьnы́ga cangьs cerge turup polbas. Şeriіniń talazь-pile turup aлы́r tep coruk—cьды́r kalganь ol polur. Ы́ncaarga, cьды́r kalgannarnы́ sogarь pil-dingir-le polgaј. Ы́ncangaş am kol cybe polza, pygy Kъзы́ Şeriі xyn kelir tudum-na podunuń tajьncь mergezillin ulam şьnarьdarь, Kъзы́ Şeriіniń pygy komandirleri polgaş tajьncы́larь tajьnnы́ turzulgazyń өөrenip aлы́r, tiilegeniń xereeniń negep turarьn jozugaar tajьldazьr өөrenip aлы́r polur.

Eşter kъзы́-şeriіler polgaş kъзы́-flotcular, komandirler polgaş polit-azyldakcы́lar, er, xereezen partizannar!

Maj 1-ni tavarşytr Slerniń amьr-mendiñerni ajttьrь, pajьr cedir-и-şaan,—

TUZAARBM POLZA:

1. Pygy tajıncylarga,—cadaq-şeriqlerge, minomjotcularga, artillerizlerge, tankacılarga, uzuducılarga, sapjorlarga, xolbaaccılarga, aattıq-şeriqlerge podunıń tajıncı uran-mergezilin mogaq-şylaq cokka ulam şınarızdar, komandirlerniń tuzaaldarıń, tyymnerniń polgaş ajttılgalar-nyń negeldelerin ılap kuyssedir, sagylga-curumnu cytkyldyy-pile sagıyr, organizastıq polgaş korum-curumnuq coruktu ızyq tudar.

2. Şeriqniń janzy-pyry adırlarınnyń komandirleri polgaş niitti şeriqniń komandirleri,—şeriqni ederttip paaştaarınnyń masterleri poop, şeriqniń janzy-pyry adırlarınnyń arazında cangıs aaj xarılzazır xodelirin mergezildii-pile organizastaar polgaş tulcuuşkunga olarnı uduritur. Tajzyn-ny pilir öerenir, şeriqniń karaa, kulaa polur razvedkanı ekkizider, ol cokka tajzynny cazyq cok sop şıdavas tep cybeni pilir xerek. Şeriq şavtarınnyń azylınnyń kulturun kodyrer, Kızıl Şeriqniń kezekteriniń polgaş kattızyşkynnarınnyń şavtarı şeriqni paaştaarınnyń ylegerliq organ-ıar polurun cedir alır. Şeriq tıylдарының азылın po yjenin tajzynny neper turar negeldezinge cedir pedider, şeriqni pyryny-pile polgaş co-гуиr öyunde po-cepsek, xer-xereksel, aaş-cem-pile xandırar coruk—tajyn corudulgalарының cediışkinniq tyqneli oon xamaarızr tep cybeni cer-le ut-rajyn coruur.

3. Pygy Kızıl Şeriqge,—kыскы tulcuuşkunnarınnyń cediışkinnerin ızyqlaar polgaş ulamcılar xeqzyder, pistin ceribistin cangıs razımta-taa tajzınga perbes, nemes-faşıstıq ezelekiler-pile şitpirliq tulcuuşkun-narga pelen turar. Kamgalalga—pistin şeribistin onza şınar polur ka-rak-kızılın, kadıq turuştun kergyzer, şavar-xaldaaşkыngа—eres şitpir-lin, şeriqlernin cangıs aaj cör xarılzazır xodelirin, tulcuuşkun şölyn-ge tajzynny xyreeleeş, cok kылыңға cedirer tidim manevrny pottandırar.

4. Er, xereezen partizannarga,—tajzynny tıylдарыңға, argızar oruk-tarыңға, şeriq sklattarыңға, şavtarыңға polgaş pydyrylgeleringe kyccy-lyq soguuşkunnarın perip, tajzynny xarılzaa şugumnarın yreer, tajzyn-ny ezelep alğan rajonnarында sovet connu xostalğanıń idepkejliq temis-selinge kalbaa-pile xandıdır turgaş, oon-pile sovet xamaattıların nemes-tin kulu kыдыr syrup appaarындan, gitlerliq araattannarınny xıdır öy-rerinden carır alır. Pistin kadaıларығыз polgaş uruqlarығызtyң, ijeleribis polgaş adalarығызtyң, akky-tuñmalarығыз polgaş uqba-tuñmalarығызtyң xa-пынny, karaanny cazyнny ornunga qzeenni nemes ezelekilerden kam-xajıra cok neper alır. Gitlerliq puzar-paak kuldanykylarga udur Kızıl Şeriqniń temisselinge pygy kyşter-pile tuzalaar.

Eşter!

Pistin şeribistin cылca soguuşkunnarының kyzyn tajzyn koryp pil-gen polgaj. Kızıl Şeriq pistin ebilelcileribistin şeriqleri-pile kadı faşıstıq araattannıń oorgazының seegyn sıj şavar öy cookşular olur.

Pistin, aldarlyq Tereen-curtıus telgerezin!

Pistin, eres-alдарlyq Kızıl Şeriis telgerezin!

Pistin, eres-alдарlyq Şeriqniń Talaj Flodu telgerezin!

Pistin, tidim-cyrekir er, xereezen partizannarығыз telgerezin!

Nemes ezelekilerge ölym!

**Teedi Kol Komandyлаксы Совет
Ebileliniń Marşaly I. STALIN.**

Moskva, Kreml

SSRE-niň Kamgalaldyň Kyryne Komitediniň targazy EŞ STALINGA

Ergim Iosif Vissarionovic!

Azylsý connarnyň tajynsý kuşterin көөrynүң хуны—Maj 1-zin utkaan TARN Төр Komitediniň, TAR Cazaanyň, namnyň, kyryneniň, хөj-niittiniň organizastarynyň aktiv-pile polgaş Aratnyň Revolustuq Şeritiniň töleeleri-pile kattyşkan raýarlyq xuralyndan Teedi Kol Komandyлаксы Slerge polgaş Slerni tamcsyştyr Kyzyl Şeriqniň pygy maadyrlyq tajynsýlarynga polgaş SSRE-niň arat connarynga Maj pirniň iziq raýarýn cedirip tur-pis.

Maj 1-zin po sýln pistiň ulustarybys nemes imperialister-teerbec-cilerge udur ada-curttuq tajynnyň yjezinde erttirip turar. Maadyrlyq Kyzyl Şeriq podunun at-aldary, xostalgazy polgaş хамаарыспас coruu teeş nemes faşistyq kuldanyksylarga udur şitpirliq tulcuuşkunnarga pelet-kenip turar.

Týwanýn arat connary Uluq Sovet Ewileliniň murnunga podunun ху-eelgezin kyyssetpi-şaan, nemes-faşistyq ezelekclerni pyryny-pile sýlca şaar uzutkaar teeş, Sovet Ewilelinge polgaş Kyzyl Şeriqge көrgyzer tu-zalamcsýn ulam-na ulgattaryrýnga podunun kuşterin, et-xөrengizin polgaş амь-тýн-таа хайралавас.

Azylsý connarnyň tajynsý kuşterin көөrynүң хуны—Maj 1-zi tel-gerezin!

Pistiň curtтарыnyň ulustarynyň ruzulvas ep-naýyralь telgerezin!

SSRE-niň cerpsektiқ kuşteriniň Teedi Kol Komandyлаксыз—Marşal Iosif Stalin telgerezin!

Raýarlyq xuraldyň taaskany-pile—ТОКА,

Kyzyl хоорај,

1943 сыйды апрелдиң 30 хунынде.

АНСЫМБА,

СЫМБА.

Moskva, Kreml

Kyzyl Şeriqniň Teedi Kol Komandyлаксыз EŞ STALINGA

Ergim Iosif Vissarionovic!

Kizi төrelgettenniň өзеenniқ тајынъ polur gitlerzi imperialister-teer-beccilerge udur temisselge pygy telegejniň azylsý connarynyň тајынъ kuşterin көөrynүң хуны—Maj pirni tavarыştyr Sovettiň maadyrlyq arat conunga, Uluq Kyzyl Şeriqge, şylgaraan polkovodcu polgaş Týwanýn arat conunun uluq өңnyy Slerge akky-tunmanyň raýarýn polgaş gitlerliq teerbecci şeriqni pyryny-pile uzutkar cok kыlr teeş, kizi төrelgettenniň өзеenniқ тајынъ faşistyq cerlik араattannarga udur xostalganyň,

сөптық соруктуң тилелгези тееş, ада-курттун улуқ тајынып сорудуп турар
Sovettıñ arat conunga, Къзы Şериқге ulam-na kыştуу-pile tuzalaar-pis
тер Тъванıñ arat conunun, revolustuқ nam, cazaаның tangъraqlalып ce-
dirip tur-pis.

Gitlerliқ ezelekцилерге олым polgaş kargъş!

Pistıñ kajgamcыkтық socialistық төreen curttubus—Sovet Sosialistық
Respubliktarның Eвилелинıң xostalgaзъ polgaş хатаарыспas coruu tel-
gerezin!

Pygy telegeјniң aзыль сонпарының улуқ өннуу, Къзы Şериқniң
Teedi Kol Komandылакcызъ, төreen адавыс еş Stalin telgerezin!

Maј pirniң akkы-tunma paјыръ-pile:

TARN Төр Komitediniң sekreteri SALCAK TOKA.

TAR Picce Xural Prezidiymynyn targazъ

XERTTEK ANCЪMAA.

TAR Sajыttar Cөvyleliniң targazъ

SARBOЈ-TONGAK CЪMBA.

Къзы хоорај,

1943 cылдың appeлдiң 28 хунынде.

Angli-Ameriktıñ şeriқлериниң Songu Afrikada tiilelgeziniң tugajыnda еş I. V. Stalinnıñ teergi U. Cercillge polgaş teergi F. Ruzveltge corutkan paјыrlық telegramnarъ

Maјның 7-den 8-ce tynezinde SSRE-niң Ulus Komissarlarының Cө-
vyleliniң targazъ еş I. V. Stalin Velikobritannıñ Premjer-ministri teergi
U. Cercillge polgaş AKŞ-тың prezidentizi teergi F. Ruzveltge moоң adaan-
da paјыrlық telegramnarъ corutkan:

Premjer-ministr Cercillge

LONDON

Bizertanъ polgaş Tunistъ gitlerliқ tarlaldan xostaan magadancық tiilel-
geniң tugajыnda Slerge polgaş britan-ameriktıң eres-tidim şeriқлеринге pa-
јыр cedirdim. Moon songaar оон ыңај cediіşkinniқ poluruнарнъ kyzedim.

I. STALIN.

Prezident Ruzveltge

VAŞINGTON

Bizertanъ polgaş Tunistъ gitlerliқ tarlaldan xostaan magadancық tiilel-
geniң tugajыnda Slerge polgaş amerik-britannıñ eres-tidim şeriқлеринге
paјыр cedirdim. Moon songaar оон ыңај cediіşkinniқ poluruнарнъ kyzedim.

I. STALIN.

Ameriktiñ „Nju-Jork Tajms“ tep solununuñ korrespondenciziniñ ajttırǵoqlarǵa ЕШ I. V. STALINNŲŲ HARЫЫLARЫ

Ameriktiñ „Nju-Jork Tajms“ polǵaş Angliniñ „Tajms“ tep solunna-
tǵyñ Moskvada korrespondencizi Parker SSRE-niñ Ulus Komissarlarǵy-
ñ Söwyleliniñ targazy eş I. V. Stalinga Ameriktiñ polǵaş Angliniñ
xöj-niittiziniñ sonıurgar turarǵy iji ajttırǵoqlarǵy harıylar peerin tilep, cagaa
corutkan.

Еш I. V. Stalin teergi Parkerge moon adaanda cagaa-pile harıylaap:
Teergi Parker!

Sovet-polşanıñ harılzaazıñ tugaıñda Slerniñ iji ajttırǵoqlarǵy
majıñ 3-te aldım.

Meen harıylarǵyñ Slerge coruttım.

1. „Gitlerliq German aştırgan soonda kыstyq polǵaş хатаарыспас
Polşanı SSRE-niñ cazaа көөryn kызep turar irgi-pe?“

ХАРЫЫ: Cugaa cok, kызep turar.

2. „Slerniñ podalınar-pile alırga, tajıññ soonda Polşa-pile SSRE-
niñ arazыnda harılzaalarǵy kandıq kol cyulderge yndezilettiner uzur-
luqlı?“

ХАРЫЫ: Najıraldıq koza-xelbee turarǵyñ rызыq harılzaalarǵy
polǵaş pot-pottarın хундыtkezip көөr corukka yndezilettiner ijik-pe, azı
arat con kызeer polza,—Sovet Evileliniñ polǵaş Polşanıñ kol tajыnnarǵy
polur nemesterge udur pot-pottarǵy tuzalazыr evilelge yndezilettiner.

Хындylel-pile I. STALIN.

1943 сыдын majıñ 4 хуныnde.

Komunistьoq Internasionaldьn Kyyssekci Komitediniь Prezidiymynь T O K T A A L Ъ

1919 сылда, таьн мurnunun ergi азысьн памнарьнънъ тькка хөй kezii politik talazь-pile puurap тышкенiniь тыннелинде тургустунган Komunistьoq Internasionaldьн төөгьлюь узур-tuzazь polza, ol Internasional marksizmнънъ номналън азысьн шимceeшkininde opportunistьoq idegetter-niь пузарттадыр, хазьдарьндан камгалар алганьнда, елеен хөй curttarga мurnаксь азысьннарнънъ авangardьзынъ jozuluq азысьн памнар кьлдыр сыгь каттьзарьнга тuzalazьп турганьнда, азысь connарнъ оларнънъ pottарь-нънъ ekonom polgaш politik erge-azьkтарьн камгалаарьн-ce, faшizmга polgaш оон peletkep турган таьнньнга удур temissezirin-ce, faшizmга удур kol тажаньр суур полур Совет Евилелин tetkiirin-ce mobilizastaar тугаьнда ol памнарга тuzalazьп турганьнда. Komunistьoq Internasional polza, gitlerzilerniь таьн peletkeeringe cepsek poldurup турган „antikominternанънъ paktьзынъ“ jozuluq шьн узурун coguур өй-шаанда ileretken. Komunistьoq Internasional өске kyrynelerniь iштikki xereenge kirzip турар tep хуурmak алгьрььшкьннар-pile cазьрьп caар алгаш; gitlerzilerniь өске kyrynelerniь iшtinge corudup турган пuzар yreqdekci азысьн Komunistьoq Internasio-nal таьннънъ брак мurnunda-la mogaq-шьяaq cok puruu шаар, meге хуур-maan tudup турган.

Бндьoq polza-taa, tus-tus curttарнънъ iштikki-taa, таьтккь-taa pajdaldарь-нарььдаан tudum tus-tus cuurt pyryzynьнъ азысьн шимceeшkininiь sorul-galarьн pyгы telegejniь кандөй pir төр organizazьнънъ kyзы-pile шиitpir-leer coruk азьп tiiletinmes moondaktarga tabарьзыр tep cyве таьннънъ брак мurnunda-la ulam ilerep турган.

Telegejniь tus-tus curttарнънънъ хөдъзылdeziniь төөгьлюь oruktарьнънъ хань ьлгалънънъ, оларнънъ ниittilel тургузуунунъ janзь-pyрь хаkтер pajdalъ-нънъ, хаьн pezin cөpьldeeliq cyylderiniь, оларнънъ ниittilel polgaш politik хөдъзылdeziniь тepшilge polgaш tempi talazь-pile ьлгалънънъ, adak сөөльн-de, азысьннарнънъ mederel polgaш organizas talazь-pile ьлгалънънъ аажь tus-tus curttарнънъ азысьн ангьзынънъ мurnunda турар sorulgalarь paza ангь-ангь болган. Komunistьoq Internasionaldьн Pir тугаар Kongreziniьнъ азысьннарнънъ каттьштьарьнънъ тугаьнда шилип алгань, азысьн шимceeшkini-niь төpyttynyp турганьнънъ paaштajь yjeziniь negeldeleringe таарьп тур-gan organizastьoq хевир polza, ol шимceeшkin өскен tudum-na, tus-tus curttarga оон sorulgalarь нарььдаан tudum-na podun ulam cidirip par cь-dар турган, хаьн nasionaldарнънъ азысьн памнарьнънъ ulam pьзьдарьнга-шартьк appar cьдарьн еrtкен ceerви peш cьлдън тургузунда poop kelgen pyгы coruktар polgaш Komunistьoq Internasionaldьн cьqдьngан турzulгазы pyзыreldii-pile көргьскен.

Gitlerzilerniь өөskьdyp yндыргени pyгы telegejniь таьннь polza, gitlerliq терzii coruktун edilekcileri polu перген curttар-pile antigitlerliq kyccьлюь koalis poop каттьшкан xostalгaga ьнакшьлдьoq улустарнънъ ара-зынга pedik oorganь тургузуп, tus-tus curttарнънъ pajdalънънъ ьлгалдьoq, coruun ulam ciditken. Gitlerliq bloktун curttарьнда азысьннарнънъ, азысь connарнънъ polgaш pyгы-le ak-setkildiь kizilerniь kol sorulгазы polza,

gitlerliq tajъѳъ maşınazъѳъ iştinden yreer arga-pile ol bloktuñ aştъѳъraъѳъnga pygy xemceqler-pile tuzalar, tajъѳъ tugajъѳъnda puruuluq cazaktarъѳъ tyzyreringe tuzalaar poop turar yjede, antigitlerliq koalistsъѳъ curtтаръѳъnda kancaar-taa aaj-cok kalbak arat connun, ыlangъѳъja murnakcъѳъ aзыcъѳъnnarъѳъnъѳъ ыдыktъѳъq xyleelgezi polza, gitlerliq bloktu eñ tarъѳъj cыca şaar, nasijalаръѳъn olаръѳъnъѳъ teñ ergeliq coruun yndeziler kadъѳъ aзыldaаръѳъn хандъѳъr teeş ol curtтаръѳъnъѳъ cazaktаръѳъnъѳъ tajъѳъn talazъѳъ-pile corudulgalаръѳъn pygy xemceqler-pile tetkiiri poop turar tur. Ooñ-pile cergeleştir antigitlerliq koaliska cookşular turar tus-tus curtтаръѳъnъѳъ pottаръѳъnъѳъ onzagaj sorulgalаръѳъ paza par tep cybeni uttur polvas uzurluq. Cizeeleerge, gitlerzilerge ezeletken polgaş pottаръѳъnъѳъ kyrynê polur хамааръѳъşpas coruun oskungan curtтаръѳъnda murnakcъѳъ aзыcъѳъnnarъѳъnъѳъ polgaş kalbak arat massalаръѳъnъѳъ kol sorulgazъѳъ polza, gitlerliq Germanga uduгъѳъ nasional-xostalgalъѳъq tajъѳъn-ce şilcip kired cepsektiъѳъ temisseldi kalbartтыр poop turar.

Ooñ-pile kadъѳъ antigitlerliq kyccыlyq koalistsъѳъnъѳъ xyreeleninde sъѳъrъѳъj kattъѳъşыр turar arat massalаръѳъnъѳъ kandъѳъq-taa namga polgaş şazъѳъn-cydylgege хамааръѳъşыр turар ыгал cokka kalbak şimceeşkinge kiirgen xostalгaга ынакşыldъѳъq ulustаръѳъnъѳъ gitlerzi terzi corukka uduгъѳъ xostalgalъѳъq tajъѳъnъѳъ polza, tajъѳъnъѳъ tyrgen азъѳъr tileeringe massalаръѳъnъѳъ mobilizastaаръѳъnъѳъ polgaş nasionaldъѳъq pygy niitti kôdyrlyyşkynyn tus-tus cuurt pyryzynyn aзыcъѳъn şimceeşkininiñ avangardъѳъş podunun kyryneziniñ iştинge eñ ekkizi-pile polgaş eñ-ne yre-kyysseldeli-pile pottандъѳъşыр polurun ulam todargaj kergysken.

Komunistъѳъq Internationaldъѳъnъѳъ 1935 cыlda polgan VII Kongrezi polza, ooñ seksileri pottаръѳъnъѳъ murnunda turup turar 'sorulgalаръѳъnъѳъ şiitpirleeringe eeldek polurun polgaş pottаръѳъ paaş pilirin negeгъѳъ turgan pygy telegej pajdalъѳъnga-taa, aзыcъѳъn şimceeşkininiñ pajdalъѳъnga-taa ôskerliişkinnerni parъѳъmdalaaş, aзыcъѳъn şimceeşkininiñ pygy ajttъѳъrqlаръѳъn şiitpirleerde—„cuurt pyryzynyn todargaj pajdaldаръѳъnъѳъ polgaş onzagaj cyylderin parъѳъmdalaаръѳъnъѳъ polgaş komunistъѳъq namnarъѳъnъѳъ iştikki organizastъѳъq хerекteringe kolduunda şuut kirzirinden cajlaаръѳъ cugula“—ter Komunistъѳъq Internationaldъѳъnъѳъ Kyyssekci Komitedinge şъѳъşыр ajtkan.

1940 cылда Komunistъѳъq Internationaldъѳъnъѳъ xyreeleninden yner tugajъѳъnda AKŞ-тыñ komunistъѳъq namъѳъnъѳъ şiitpirin kôerde polgaş paдыlaarda, Komunistъѳъq International ol podaldаръѳъnъѳъ paza udurttulga poldurup parъѳъmdalaan.

Marksizm—leninizmnin yndezilekcileriniñ ôorediin paaştalga poldurup parъѳъmdalaaş, komunistar kazan-taa podunun ôjy ertte pergen organizastъѳъq хевirleriniñ talalakcыларъѳъ turvaannar; olar polza, aзыcъѳъn şimceeşkininiñ organizastъѳъq хевirlerin polgaş ol organizastъѳъq aзыcъѳъnъѳъ metottаръѳъn pygy-le aзыcъѳъn şimceeşkininiñ yndezin politiktik erge-азъѳъnъѳъga, ol yjenin todargaj tôegylyq pajdalъѳъnъѳъ onza cyylderinge polgaş ol pajdaldardan, şuut unup kelir sorulgalarga kezeede cagyrtыр turgannar.

Aзыcъѳъnnаръѳъnъѳъ Pygy telegej Eştelgeziniñ xyreeleninge kattъѳъştъѳъrgan Uşuq Markстыñ ylegerin, ooñ soonda I International Evроpanъѳъnъѳъ polgaş Ameriktin curtтаръѳъnga aзыcъѳъnnаръѳъnъѳъ namnarъѳъnъѳъ хoqъzyderinge yndezin suurnu salъѳъşaan, podunun tôegylyq sorulgazъѳъnъѳъ kancaar kyyssetkenin, aзыcъѳъnnаръѳъnъѳъ massalъѳъq nasional namnarъѳъnъѳъ turguzar tugajъѳъnda unup kelgen negeldenin тынnelinde, po negeldenin organizastъѳъnъѳъ ol хевirin харъыларъѳъ şыдавас арраарга, I Internationaldъѳъ tarady coruktu pottандъѳъrganъѳъnъѳъ komunistar utpaan pilirler.

Ystynde ajtkan podaldar polgaş tus-tus curtтаръѳъnda komunistъѳъq namnarъѳъnъѳъ, olаръѳъnъѳъ kaadyларъѳъnъѳъ ôзыр pъѳъşkkanъѳъnъѳъ parъѳъmdalaap kergeş, ol ыşkaş amgъѳъ tajъѳъnъѳъnъѳъ yjezinde eleen хoş seksiler pygy telegejniñ aзыcъѳъn şimceeşkininiñ udurttur tôvy poop turar Komunistъѳъq Internationaldъѳъnъѳъ tara-

дыр тугајында ајттырды ундырып турарың паза көргөш, Комунистық Интернационалдык Күүссекци Комитетинин Президиумы, Комунистық Интернационалдык Конгресин телегејниң тајының ујезинде сыйдырар арга сок полганды Комунистық Интернационалдык сексилеринге падыладыр-pile моон адаанда саналды ундырды:

Pygy telegeјniń azыcыń şimceeşkininiń udurtur tәvy poop turar Komunistyq Internasionaldы taradyr, Komunistyq Internasionaldыń tyrymynde polgaş kongresteriniń şiitpirlerinden unyp turar xyleelgelerden Komunistyq Internasionaldыń seksilerin xostaar.

Комунистық Интернационалдык Күүссекци Комитетинин Президиумы полза, азысь соннарның өлымнуқ тајзынь полур немес-фашизмнь, ооң евилелчилерин полгаş calcalарың тырген сыла şavar төледе, антигитлерлиқ коалистың кырунелеринин полгаş улустарының хосталгалық тајзыныга pygy хемсеқ-pile тузалаарың-це полгаş идепкејлиқ кирзирин-це, роттарының кыштерин мөөң-неерин-це Комунистық Интернационалдык pygy талалаксыларың кыжгыр тур.

Комунистық Интернационалдык Күүссекци Комитетинин Президиумының кезигыннери:

**GOTVALD, DIMITROF, ZDANOF, KOLAROF,
KOPLENIG, KUUSINEN, MANUILSKIJ, MARTI,
PIK, TORES, FLORIN, ERKOLI.**

По токтаалга моон адаанда комунистық намнарның төлеелери каттыр тур:

BIANKO (Itali), DOLORES IBARRURI (Ispan), LEXTI-NEN (Finljandij), PAUKER (Rumьn), RAKOŞI (Vengrij).

Moskva, 1943 сыдын мајның 15 хунынде.

Angliniң Reјter agentiziniң kol korrespondenciziniң aјtтырғына eş I. STALINNЫҢ хағызъ

Angliniң Reјter agentiziniң Moskvada korrespondencizi teergi King Angliniң хөј-ниитизиниң sonuurgap турары ајттырды хағылар peerin tilep, SSRE-ниң Улус Комиссарларының Сөўйелениң Targазь eş I. V. Stalinga cagaа corutkan.

Еş I. V. Stalin teergi Kingge моон адаанда cagaа-pile хағылаан: Teergi King!

Комунистық Интернационалды таратканыга хамаарышкан ајттырдыларны хағылар peeriniң тугајында Slerniң tileeңerni алдым. Podumnуң хағым-нь Slerge coruttum.

АЈТТЫРДЫ: „Kominternань узуткаар тугајында ундырген şiitpirni Britanda koncuқ суылзунуп тајылырлар турар тур. Ол ајттырды Sovetтин talазь кансаар көрып турары, паза pygy telegeјниң харылаа пайдалыга ол coruk моон songaar кандық салдар хамаарылгалық полурул?“

ХАРЫ: Комунистық Интернационалды таратканы şын полгаş coguур өјюнде полган, cyge teerge, ниитиниң тајзынь полур гитлеризмге удур хосталгала ынакшыдық pygy nasijalaryның ниити кызышкыны организастаары ол coruk ciiledip турар.

Комунистық Интернационалды тараткань cyge шыны теerge:

а) Ой полза, „Москва“ өске кырыелерниң амьдыралыга кирзип, оларны „волевиксидер“ сажыстық турар теер гитлерзилерниң хоозун-меgezин tudup ileredip turar. Moon songaар ындьқ хоозун-меge турbas узurluq.

в) Ой полза, tus-tus curttарның комунистық namнарь podunun uluzunun erge-азыъ teeş eves, харьн тащыккының тузааль-pile азыдаp турар теер, yleпырccин шимceeшkinиниң комунизмьнга удurlangan хор-megeni tudup ileredip turar. Moon songaар ындьқ хор-меge paза турbas узurluq.

с) Ой полза, фашизмга удур temisseldi kalbartтырынга ынакшылдық curttарның patrioticарының, оларның кандьқ-таа namнық polгаş şазьн-cy-dylgeliq турарь хамаан cokka podunun curttunun тeпшilgeliq кыштерин cangьс nasional-xostalgalық lager кыдыр каттыштырар тугајында азыын ciigedip turar.

д) Ой полза, гитлеризмниң pygy телеgeјge tergiideer teen кызаньышкыныга удур xostalгaga ынакшылдық pygy улустарны телеgeјниң curttарының cangьс lagerи кыдыр каттыштырар тугајында pygy curttарның patrioticарының азыын ciigedip, ооң-pile улустарны, оларны тең ergezinge yndezileeş, kilir yjede tem-kadьp азыдаар coruun organizastaарыга oruktu аштар арықлаар.

Men podaарьмга, ой pygy cyylder шyptu каттышкаş гитлерлиқ тарлал хемдилгени азыр tiileer temisselge евилелчилерниң polгаş өске-таа каттышкан насияларның cangьс lagerин moon songaар ulam пызықлаар.

Комунистық Интернационалды тараткань kancangaş cer-le cогуур өјyn-de polганы теер полза, фашистық араattan podunun ең сөөлgy кыштерин yндыryp турар ам po yjede—ой араattаннь тujулунга cedir sokкаş, улустарны фашистық тарлалдан cајладьр төleede, xostalгaga ынакшылдық curttарның niitti кызышкының organizastaарь erge-cok cugula тep sanaар-men.

Хындylel-pile I. STALIN.

1943 сыдың мајның 23 хунынде.

Sovet Ebilelinin ada-curttun tajynnyñ 2 cыл polgan

(Ada-curttun tajynnyñ 2 cыл ojunga)

Pistin Tereen curtubuska gitlerliq German paak xoralıq polgaş oor jozu-pile xaldaan xynynden peer iji cыл ertti. Iji cылın turguzunda Sovet Ebilelinin arat connar nemes-faşıstıq ezelekcilerge udur kadıq-şınğy temisseldi corudup turar tur. Sovettin arat conu polgaş oon Kızıl Şerit polza, kıştyq polgaş kara-sağyştıq tajzınga udur temisselge kadıq-perge şılğaldan şıdazır ertkenner.

Podunun Tereen curtunun at-aldarın, xostalgazın polgaş tuskaj xamaarşpas coruun kamgalav-şaan, pistin curtun arat connar kancaar-taa aaj-cok kajgamcık uluq şıdamık, eres-meadır, rızıq turuştıq polgaş karak-kızıl coruun kergyskenner.

1941 cылın cayında faşıstıq German podunun ol yjede toluzupile mobilizastattıngan mun-mun tankalar, uzar-xemeler-pile cepseqlengen pygy-le şerit pistin curtubuska udur oktaan. Sovet Ebileli tajynnyñ paaş-tajy yjezinde podunun kyccylyq kışterin pyryny-pile tajynnyñ ojtur şavarınga azyqlaar arga-cok turgan, cyge teerge, ol kışterni mobilizastap algaş, nemes-faşıstıq ezelekcilerge udur şimcedip yndyeringe coguur xuussaa negettinip turgan. Paza pistin ebilecileribis pooc-cepsekti mas-salav-pile pydyryp yndyeringe cyq-le şilcip kirip turgan polgaş Sovet Ebilelinge uluq, tyrgen tuzalamc kergyzyp şıdavaıyn turgannar. Pir tugaar cajy kampaniyanıñ yjezinde Kızıl Şerit eleen uluq cedimce cok coruktarga tavarışkan. Encalza-taa, Kızıl Şerit tajynnyñ şavıyşkınnı şıdap yngen polgaş kamgalaldıñ şıngy tulcuuşkunnaınga tajynnyñ uluq kışterin şaqzıradır xarıkşatkan polgaş cok kılğan. Pir tugaar cajy kampaniyanıñ tencyzynde nemesternin şavar-xaldaaşkınnıq kyzy eleen uluu-pile koşkaan.

Sovettin şeritlerin cannık tajyn-pile cылca şavar, Sovettin turguzun rızıq eves polgaş Kızıl Şeritni koşkak kıldı, orta idegep algaş turgan nemesternin podav kajı xire yre cok turganıñ tajynnyñ pir tugaar-gı-la ajlar todargaj kergysken. Sovet Ebilelinin polgaş Kızıl Şeritnin kışteri xoozurap tıner tep padaan gitlerzılernin podav paza-la pustup tyşken. Şaq-yje polza, Germanga udur azyldap turgan. Sovet Ebilelinin kışteri tajynnyñ corup turganıñ turguzunda catıgır rızıgır turgan. 1941—42 cылarnıñ kızınnı Kızıl Şerit podunun kol kışterin mobilizastap, po yjentıñ tajyn corudulgazynıñ talav-pile cugula turzulgalıq poop algaş, inisiativti podunun xolunga ap, tajzınga kadıq-toşkun aştıyşkınnarnı tavarıştırgan. Kızıl Şerit polza, Donda Rostovtın coogunga, Tıxvinnin coogunga, Krmga polgaş Moskvannıñ coogunga nemes şeritlerni cылca şapkan, pistin najıssılavıst pyzeelees, ezelep alır teen tajynnyñ planıñ yze şapkan.

Nemes-faşıstıq şeritlerni Moskvannıñ coogunga Kızıl Şeritnin cылca şapkan polza, tajynnyñ pir tugaar cылın şerit talav-pile şitpiritı cyyly polgan polgaş oon-pile kadı telegejnin iji tugaar tajynınga nemesternin pir tugaar uluq aştıyşkınnı polgan. Nemesternin ol aştıyşkınnı polza, nemes şerit tılettıves teer tugajında gitlerzılernin turguskan too-

İun kezeede cok kılğan polgaş harın Kızıl Şeriq polza, nemes-faşıstıq şeriqniñ xaldaaşkınığa udur cıq-le turzup şıdaar eves, harın azık tulcuuškunga olarnı cılca şaar şıdaar kyccılyq şeriq kyzv polurun kergysken. 1941—42 cıldarnıñ kızınnıda Kızıl Şeriq nemesterni Parıyn cık-ce camdık cerlerge 400 kilometir azyq ar oktaan.

Evropada iji tugaar frontunıñ cogun azyqlap algaş, 1942 cıldıñ saıynıda nemester pottarınıñ pygy kur-kyşterin sovet-germannıñ frontuzun-ce oktaaş, oon-pile frontunıñ murnuu-parıyn uunga kyş talazy-pile azyq coruktı turguskannar. Cajgy tulcuuškunnarnıñ coruduşkununda nemester eleen taktikalyq cediişkinnerni cedip algannar. İncalza-taa, Kızıl Şeriq tajzynnyñ şerliniñ xaldaaşkınığa kadıq-toşkun uurlanışkyn-pile uzuraşkan polgaş tajzynny Stalingratıñ coogunga polgaş Kavkastañ taqlarınıñ edekteringe toktaatkaş, olarnıñ planıñ pottandırtıvayıñ parğan.

1942—43 cıldarnıñ kızınnıda Kızıl Şeriq nemesterniñ cıjgy taktikalyq cediişkinnerin ornu-pile cok kılğan. 1942—43 cıldarnıñ kışk kampanıjazy polza, tajynnyñ pygy corudulgazyğa ergildeliq cıyl polğan. Ol kampanija polza, sovet-german frontuzunda kyşterin teñnezilgeziniñ öskerilgenin todargaj kergysken. Ezelep alğan pozis-turustarın kadıq cıytaa poop turza, ıjaap-la tudup turar tep Gitlerniñ kadıq-toşkun tuzaaly turza-taa, nemester Kızıl Şeriqniñ kışk şavar-xaldaaşkynıñ poldurbaş şıdalı cok polgannar. Kızıl Şeriq polza, tajzynnyñ şeriqlerin oıttur oktaan polgaş cılca şapkan, Stalingratıñ coogunga faşıstarnıñ şylgarangaj 2 armijaların cok kılğan, rumynnyñ, italinıñ, vengerniñ armijaların cılca şapkan polgaş tudup alğan, kyccılyq soguşkun-pile nemesterni Volga-pile Terek xemnerden Parıyn cık-ce 600—700 kilometir ıradır ar oktaan. 1942 cıldıñ saıynıda Cöen cık-ce nemesterniñ ertken oruu polgaş olarnı pistiñ şeriqleribis Parıyn cık-ce tedir sıvırgan ol oruu cıys-cıy muñ nemes soldattarnıñ polgaş ofitserlerniñ sekteri-pile, cuura şaptırgılaan muñ-muñ tankalar, uzar-xemeler polgaş yger-poolar-pile şırtıngan.

İndıqınnıñ töleezinde, tajynny iji tugaar cıly gitlerzilerge kancaar-taa aaj cok caa uıuq kogaraldarnı tavaştırgan potgaş cer-tebiskeer talazy prle kadıq taa uduuşkun peyseen tur.

Oon turzuk Leningratıñ tajzynnyñ blokattap algaş turganıñ po cıldıñ turguzunda pistiñ şeriqleribis yze-şapkan polgaş tajyn talazy-pile cugula rajonnar polur Kurskiden, Rzevtin, Vjazmadan, Gzatskiden, Velikiye Lukiden polgaş Demjanskiden tajzynny yndır şapkan.

Kışk kampanijanyñ corudulgazynda nemes-faşıstıq şeriqlerge tıkka uluq aştırbışkynı tavarıştırgan. Tulcuuškunnıñ şolderinge Kızıl Şeriqniñ soguşkunnar-pile gitlerliq şeriq maşınazy cazyrtkajıñ, pustup tyzyp egeleen. Podunun şerliniñ katastrofazyñ poldurbaş teeş, tajzyn kyşterin kalcaaly-pile yndıryp turgan. Podunun cılca şaptırgan şeriqleringe tetkim-ce kıldıır gitlerziler Parıyn Evropadan Xarkof rajonun-ce 30 azyq divizijalarnı oktaannar. Gitlerziler polza, pottarınıñ caa divizijalarnıñ kyşteri-pile Xarkof coogunga turgan pistiñ kezekteribisti pyzeelep cok kılgaş, oon-pile tajynnyñ corudulgazyñ podunga azyktıq kıldıır egidip alır tep podap turgannar. İncalza-taa, nemesterniñ ol podaldar pustup tyşkeni pildingir-le polgaj. Nemesterniñ Stalingrat tugajında adaan negep alır teen oraldaşkynnarın pistiñ şeriqleribis tajynnyñ tajyldazyşkynnar-pile poldurvajın parğan.

Nemes-faşıstıq şeriqler ertken kızıñ eleen kaaş aştırbışkynnarga tavarıškaş, 1942 cıldıñ cazyñğa tömejleerge, 1943 cıldıñ cazyñında Kızıl Şeriqge udur şavar-xaldaaşkynnyñ operastarnı kalbarıtp corudar şaa cok polgannar.

Tajınnıń iji cıl turguzunda poop turgan tulcuşkunnarında Kızıl Şeriq polza, nemes-faşıstıq şeriqlerge tiriq kış polgaş texnik talazı-pile kancaar-taa aaj-cok uluq kogaraldarın tavarıstırgan. Kızıl Şeriqnıń kogaraldar-pile tımejleerge, sovet-germannıń frontuzınga nemesternıń tavarışkan kogaral kaja xire uluq poluru moon adaanda xerek kırında parımdaalardan kóstyr tur:

German polgaş oon evilelcileri tajınnıń 2 cıl poop turarınıń turguzunda 6 million 400 muń soldattarın polgaş ofitserlerin ılyrtıyp polgaş tutturıp kogaraannar, janız-pyru xemceqlıq 56 500 yger-pooların, 42 400 tankaların, 43 000 uzar-xemelerini ıskınpır kogaraannar.

Ol-la yjenin turguzunda SSRE polza, 4 200 000 kizini ılyrtıyp polgaş is cok cidirip kogaraan, janız-pyru xemceqlıq 35 000 yger-pooların, 30 000 tankaların, 23 000 uzar-xemelerini ıskınpır kogaraan.

Arat connuń maadırlıq ızeen alıkcılar polur Sovettin eres-tidim partizannar nemes şeriqlerge kıştıq soguşkunnarın pergen. Tajınga ezeletken pygu tebiskeerde idepkejliq caalazıp corup turar partizan otr-jattar ada-curtın tajınnıń turguzunda 300 000 aızq gitlerzi terziilerni kırızıp xıdaan, Sovettin partizannar 3 000-dan ebees ebes temir oruk eşlonnarın şugumundan andargan, poe-cepsek polgaş ook-cemzektiq 3 000 sklattarın puza tebisken polgaş erttetken, temir oruktun, cazaqlıq oruktarın 3 263 kóvuryqlerin yrep uzutkaan, xoj cys-cys tankaların, kujaktıq maşinaların, uzar-xemelerini, yger-pooların, avtomaşinaların uzutkap cok kılğan. Sovettin partizannar podunun eres-tidim temisseli-pile pistin şeriqleribistin cedıışkinnıq polurunga tuzalaannar.

Tajınnıń corup kelgeninin turguzunda nemester, pottarın kaađır-zaan divizijaların polgaş xınatıngan ofitser-komandı sostavın, paза pygu telegejnin tergildeeşkinin caalap alar-pile nemes-faşıstıq ezelekclernin xoj cıldarın istinde peletkep cıyp kelgen tajın texniinıń uluq nuruuzun cidirip kogaraannar. Nemes şeriqlerinıń ol kogaraldar gitlerliq tajın maşınazın polgaş gitlerliq kyryneni yndezini-pile sularatkan.

Мынцагаş, Sovet Evilelinin, ulustarın kuldarın podaan German-nyń imperialisterinin, avantjuristiq plannar sovets-germannıń frontuzınga iji cıldın tulcuşkunnarın, corup kelgeninin, istinde pyryny-pile pustup tışken.

Tajınnıń corup kelgeninin istinde gitlerliq Germanıń tajın, politik polgaş pygu telegej talazı-pile pajdalı ulu-pile pakıstıaan.

Germanın cepsektiq kışterinin ulu-pile sularaan, xamıktın mırnunda nemes şeriq sölgy cıldın turguzunda tajın talazı-pile kandıq pir-taa cedıışkinnerni cedip alvajın, xarın mırıaj tajın talazı-pile uluq cadanışkınnarga tavarızıp, sovet-germannıń frontuzınga, paза Egipetke, Livijaga, Tripolitaniyaga polgaş Tuniska udaa-taraa aştırbışkınnarga tavarızıp kelgeninden kóstyr tur. Nemes-faşıstıq ezelekcler cannık tajın-nyń tıgajında pottarın pygu dogmazın xojnı mırnunga şın ebes tep pottarın tajın polgaş politik talazı-pile kol plannarın şuıt pot-tuq evezin minnip, olar tilhelgeni „pozistıq tajınga“ caalap alıp appaar suq tep cılcırbı-şaan, tajın yr, uzun xarakterliq appargan aızı-pile medeqlep turar uzırga tavarışkannar. Nemester Germanıń er conunun artıyp, oon istinde şeriq xereenge ıoretpeen kırğannarın polgaş anıjak ıskennerni şeriq albanın-ce kılğıttır uzırga tavarışkannar, olar ezelep alğan curttarın er conun: poljaktarın, fransustarın, belgiylerni, datcanarın, slovaktarın, cexterni polgaş oon-taa ıskelerni podunun şeritn-ce kış-pile kılir ojladıp ap turarlar. Tajınnıń 2 cıl polğanın soonda nemes şeriqnıń tajın setkil-sagız yndezini-pile sularaan, ıncarağa tilleer teer idegeldi en terzi gitlerzi tajınzırtaktar pezin xop turarlar.

Bncangaş, tajñnyñ iji cıl poop turarñnyñ tynnelinde gitlerliq Germanñyñ şeriğ kyccyzy yndezini-pile sularaan, bncarga nemes-faşıstıq şeriğ uluq kiriziste tavarzıp turar tur.

Tajñnyñ iji cıl poop turarñnyñ turgazunda faşıstıq Germanñyñ politiktıq pıjdañ cidit-pile paksıraan, gitlerzi tıyl eleen koşkar sularaj pergen. Ol polza, Germanñyñ conunıñ arazında pyzyrebes polgaş tevıdep tyvyreer pıjdaldar özvp, Cöen cykte German şerıqlerniñ tiilelgeleriniñ tugajında gitlerzi tooldarga nemester pyzyrebestep turarından köstyp turar. Faşıstıq parıalga polgaş radio polza, tyvyrep tevıdeer polgaş ciqzıner podalga alıskan nemesterni şaazılaar coruk-pile ulam-na xej kattap korgudup svrttedip turar. Kıziniñ kur-kyzynıñ talazı-pile German en-ne perge pıjdalga tavarzıp turar. Gitlerziler, Evropada pottarñnyñ ezelep alğan curtıarından kuldar syryp añnap turarlar, olar nemestiñ er conunıñ katastrofalyq(en ajyldıq)kogaralın oon-pile tuqlaarınga oraldaşıp, taştıkkı curtıarñnyñ million-millıon azyıcınnarın German-ce syryp apparzıp turarlar. Nemes şerıqniñ frontularda tavarzıp turar şeriğ texniiniñ uluq kogaralın Germanñyñ yletoyry toldurıp şıdabajın turar. Şeriğ yletpyrynıñ pydyrylgeliğ kyş-şıdalı kudulap turar, bncarga ebilelcilerniñ uzar-cyylınyñ Germanñyñ yletpyrlyq tıpteringe tavarzıp turar soguışkunnar ol kudulap padar corakka tuza poop turar. Oon-pile kadı gitlerliq Germanñyñ Evropada tıyl tyrgen pozannap, nemesterge ulam-na ajyldıq poop turar. Germanñyñ şeriniñ Evropada ezelep alğan curtıarında—Jugoslavakta, Polşada, Franzıda, Cexoslavakta, Belgide, Gollandıda, Norvegide, Greside arat massalar kizi köer xonny cok ezelekcilerge udur cepsektiğ temissel-ce ködyrlyp turar. Xostalgaga ıñakşyldıq kyrynelerniñ şerıqleriniñ tajñncı corudulgalar Evropañyñ Gitlerge kuldandyrğan ulustarñnyñ nemes-faşıstıq ezelekcilerge udur cepsektiğ temisseli-pile katıza peeriniñ sağy cook.

Bncangaş, tajñnyñ tynnelinde faşıstıq Germanñyñ tıyl yndezini-pile sularap, germanñyñ şeriğ ekonomı uluu-pile koşkaan, bncarga nemesterniñ Evropada ezelep alğan curtıarında faşıstıq kuldandıqçylarğa udur pygy ulustıñ temisseli xıp ööskyp turar tur.

Itali-germanñyñ bılogunıñ pygy telegej pıjdalı paza-la koncuq paksıraan. Ol polza, gitlerliq German podunıñ talazın-ce cyq-le caa ebilelcilerni xandıdıp cadaañından eves, xarın podunıñ amğy ebilelcileringe idegep şıdavas poop turarından köstyp tur. Tajñ talazı-pile aştırbıskınnarñnyñ tynnelinde, gitlerliq Germanñyñ at-aldar oon ebilelcileriniñ orttuzunga yrelip patkan. Gitlerliq Germanñyñ pygy telegejniñ kırınga caaskaanzıraaşkın ulam-na özyp turar, gitlerliq German xanñyq xaldak-cı polurun pygy telegejniñ karaañny murnunga pyryny-pile ilerettinip, faşıstıq terziilerge udur xostalgaga ıñakşyldıq şuptı ulustarñnyñ pygy nılttı köer xonny cok corunıñ yndyrgen.

Nemes-faşıstıq imperialister, pottarñnyñ kırıspı yndyrgen tajñnyñ tyrgen polgaş azyktıq toosturunga pyzyrelin ıskınpırkas, er-tajñnyñ tugajında culcuruışkunnar-pile xostalgaga ıñakşyldıq nasıjalarnıñ frontuzun carar oraldaşyşkınnar kılğannar.

Bncangaş tajñnyñ turgazunda, faşıstıq Germanñyñ pygy telegej kırınga ystyp caaskaanzıraar corun ulgatkan, antigitlerliq koalıstıñ iştinden castıp tyzer tep nemesterniñ idegep turgan podalı pustup tışkeş, xarın faşıstıq kyrynelerniñ ebileli yrelip castırbıñnyñ kızıgaarında turup turar.

Po pygy cyylder polza, şeriğ-politiktıñ polgaş pygy telegejniñ pıjdalı gitlerliq Germanga taarımca, cok apparganıñ, tajñnyñ lagerinde xan kızıls ıldenı-pile köstyp turarın cıgaalap turar tur.

Gitlerliq Germannın pajdaly cidil-pile paksıraj pergen turup turda, Sovet Ebiellinin şeriq-politik polgaş pygy telegej pajdaly pızykkan.

Ada-curttun tajınnın turguzunda, Sovet Ebiellinin şeriq kyccyzy ulgatkan. Kızyl Şeriq tajınga korguncuq kyş polu pergen. Kızyl Şeriq polza, tulcuuşkunnarga kannattıngan, tajınnın uluq turzulgazyń şingeedip alğan, podunun xyreelenin, tajınnın caa pajdaldarın polgaş negeldelerin jozugaar reorganizastap, caarttıp turguskan. Sovettin komandirleri polza, caa, eeldeq taktika polur manevrleer taktikanın masterleri polu pergen. Kızyl Şeriqniń podunga azıktıq kıldır kılıp corutkan eleen kaaş en uluq tajıldazyşkunnar polza, nemesternin maktattıngan strateginden polgaş taktikazyndan, Kızyl Şeriqniń strateginiń polgaş taktikazyń arttıq kıştyyn kergysken. Kızyl Şeriq polza, am jozuluq po yjenin, kyccylyq tep polur texniktiq polgan. Pistin şeriqleribistin tajıncı polgaş moraldıq sagış-setkili ulam pızykkan. Tajınga udur tillelgeleerge calgınnangan Kızyl Şeriq polza, faşıstıq araattannı tujulunga cedir uzutkap cok kılır kyzel-pile xıp turar.

Ooq-pile kadı, Kızyl Şeriqniń tıly oon ulam pızyqlangan. Sovettin fabriktaş polgaş zavottar tolu kızıy-pile azıdap, pistin şerilibiske, oon xereqleen cyylderin şuptazun perip turar. Tajınnın turguzunda, azılcı con polza, azı-agıyın tajınnın pajdalynga kóstıp kórbeen kyska xuussaa işinde caarttıp turguskan polgaş et-yletpyrny aıyıldıq rajonnardan Cöen cyk-ce kózıryp turguskan, cys-cys caa et-yletpyr pydyrylgelerin tutkan, pygy-le xebirniń poó-cepsekti polgaş ook-cemzekti pydyryp yndyleri ösken. Kolxoscu taraaccınnar polza, tarılğan şelderin kalbartkan, pedik tyzyttyq ynyş alır teeş karak-kızıl temissezip, oon-pile şeriqni polgaş curtıu aaş-cem-pile xandıyp turar. Am Sovettin arat conunı cangıs ebi kazandan-taa arttıq pızyq. Cangıs xonuk işinde azır kyyssettingen polgaş bydzetke 20 milliart azıq rubldi pergen şeriqni iji tugaar ceeşkin polza, kizi kóer xönnı cok ezelekçilerge udur temissege pistin arat conubustun uluq patriotcu kedyrlyyskynynın todargaj kergyzyy polgan, ol polza, tajınga udur temisseldi toluzu-pile tillegize cedir corudarınga sovet kızilernin canış-sınyş cok şitpirliin xerecçiler turar tur. Arat massalar ada-curttun uluq tajınnın xynnerinde ıskas pygy erken töögynin işinde podunun töreen curtun karak-kızıl kamgalaarına kazaan-taa ıncaar kirzip corbaan.

Po pygy coruktar polza, Kızıl Şeriqniń pızykkanın, paza Sovettin tılynnın pızyın polgaş tiilettirşezin cıgaalap turar tur.

Tajınnın yje-turguzunda Sovet Ebiellinin pygy telegej pajdaly paza pızyqlangan. Tajın corudulgazyń yjezinde uluq kyryneler polur SSRE-nin, Anglinin polgaş AKŞ-ın antigitlerliq kyccylyq koalız turgustıngan. Antigitlerliq koalıstın işi castıp tyzer tep gitlerzilernin podaly pustup tyşken. Gitlerliq Germanga polgaş oon Evropada tuzalakcılarınga udur tajınga ebiledezirinin polgaş tajın soonda kadı cytkyp, pot-pottarınga tuzalazyńın tugaında Angli polgaş SSRE-nin arazynda kereeni carganından peer cıl azıq yje erken. Po xuussaa polza, tajın pajdalyń yjezinde kereenin pızyın şılgap kőrynge ceccir. Po yjenin turguzunda Angli-pile pistin xarızaa pajdalyvıstın ekkizeeni xerek kırınga kőzilgen. Agressige udur tajın corudarınga pot-pottar tuzalazy talazy-pile xereqlep polur xemceqlerinin, prinsıptarıńın tugaında SSRE polgaş AKŞ-ın arazynda 1942 cıldın ijun ajda cargan turguzulgazy paza-la podunun xerek kırında kyzyn tolu xemceq-pile kergysken. Sovet Ebieli polza, gitlerliq Germannın kol kışterin podun-ce cardıktıyp, 200 nemes divizijalaryn polgaş oon ebilelcilerin 30 divizijalaryn Cöen cykke tudup turgan, podunun ebilelcilerige yalep cetpes tuzan kergyzyy, poó-cepsek pydyrylgezin kalbartıyın, million-million k-

zılnı mobilizastaarın polgaş kyccylyq şeriqni turguzarın argazın eñilelcilerge pergen. Pistin eñilelcileris pottarın talazıdan Sovettin arat conunga po-cepsektiñ polgaş materialdarnıñ ulam-na özyp turar tuzalamcızın kergyzyp turar. Seelgy ajlarda itali-germannıñ faşistarıga udur kattıstırgan polgaş cangıs uqda corutkan tajıncı corudulgalarıpile antıgıttırlıq kyrynelernin eñileli pıykkkan. Nemes-faşıstıq şeriqlerge Cöen cykten Kızıl Şeriqniñ tavarıstırgan kyccylyq soguıskunnar Songu Afrikaga itali-germannıñ şeriin caza-şapkan pistin eñilelcileribistin soguıskunnar-pile kattıza pergen. Ooñ-pile kadı eñilelcilerin uzar-cyuly Germanga polgaş Italga ulam-na aarışkılyq soguıskunnarnı tavarıstırtıp turar.

Po pygy coruktar cyny cugaalap turarıl tize, pistin tereen curt-tıstıñ pygy telegej pajdaly am yjede kazandan arttık pıylyq polganyñ polgaş tajın corudulgazın yjezinde SSRE, Angli polgaş AKŞ-tyñ tajıncı eñileliniñ ulam-na pıykkkanıñ cugaalap turar tur.

İncangas, ada-curttuñ tajınnıñ iji cıl poop turarın turguzunda amgy yjenin şeriqnin, politiktin polgaş pygy telegejnin pajdaly yndezint-pile öskerilgen tur. Tajınnıñ yje-turguzunda gitlerliq German-nıñ şaandakky şeriq kyccyzy yzylgen. Nemes-faşıstıq şeriqnin tajın polgaş politik talazıpile perspektivier cidit-pile paksıraan. Ooñ-pile cergelestir, Sovet Eñileliniñ polgaş añaa najıraldıq eñilelci kyrynelernin şeriq polgaş politiktıq pozistarı oon ıñaj pıykkkan, xostalga ıñakşıldıq ulustarnıñ şeriqleri ösken polgaş pıykkkan, olarnıñ tajıncı ep-setkil kattızyşkıñ pızaan.

İndıq polza-taa, Sovettin arat conu polgaş Kızıl Şeriq polza, tajınnıñ kışterin polgaş moon songaargı temisseldin pergelerin picilzinmejın turar. Aar tulcuıskunnar polgaş uluq şılgaldalar am-taa mırnıvısta turıp turar. Nemes-faşıstıq ezelekclerni tiileeringe, pistin pygy kışteribisti şıngıyradıy polgaş tajızıga udur temisselge temir-teq turuıtuq poluru negettinip turar. Tajın podunun „totaldıq mobilizastarınga“ ceze-taa kışterni yndıryp turza, Sovettin arat conu podunun şınnıq xereenin tiileeringe pyzyrep turar. Kışternin tennelegezi tajınnıñ corudulgazında piske azıktyq kıldır, pistin eñilelcileribiske azıktyq kıldır öskerilgen. İndıq polza-taa, tiileeringe ol cetpes. Am teerge, Evropanıñ kurgaq ceringe iji tugaar frontunu turguzarınga po taarımcalıq yjenı pistin eñilelcileribis kancaar azıqlaarından pygy cyve xamaarız, cyge teerge, iji tugaar frontu cokka gitlerliq Germanıñ tiileer arga cok. Iji tugaar frontunıñ cogu gitlerliq Germanıñ 1942 cılda aştırarından tınnı mendi yndırgen. Gitlerziler ertken cıldıñ cayında polgaş kyzynynde Sovet Eñilelince udur caa kalıak xaldaaşkıñ corudarına ol cıj-alyşkıñ azıqlaany pildingir polgaj. Evropana 1943 cılda iji tugaar frontunu azdarına turgustunıp turar taarımcalıq pajdaly erttirer, ol xerekke xozudap kaar polza, ol—pistin niitti xereebiske aar kogaraldı tavarıstırganı ol polur. Faşıstıq Germanga udur Evropana iji tugaar frontunu songarladır polza, ol tajınnı yr poldurıp uzadırga ekkeer appaar, ıncarga ol teerge—kancaar-taa aaj-cok uluq xemceqliq karaza-kogaraldı tavarıstırar. Xarın tedir ap koor polza, po cıyn Evropana iji tugaar frontunu organizastar coruk, tajınnı tyrgen tındyreringe ekkeer appaar, ıncarga ol antıgıttırlıq koalistsın talazınga karaza-kogaraldı kancaar-taa aaj-cok kızırtıp eñezedir appaar.

SOVINFORMBYRO.

Šiitpirliq tajynny pydyyzynde

S. TOKA

Am po ejde fašistŭq kara-araattan—gitlerniŭ imperialistiŭq teervecci kyrynezin, šeriin polgaš Evropada „caa turguzuun“ uzutkar cok kыль-nyŭ šiitpirliq tajynny pottandyrarynyŭ pydyyzynde turup turar tur-pis. *Ol temisseldiŭ ištinde kol kыš, yndezin ozek—Sovet Sosialistŭq Respubliktarnыŭ Etileli, oon maadyrlyq Kызыl Šerii poop turar.*

Po ejnyŭ pygy telegej pajdaly polza, pir talazynda—maadyrlyq Kызыl Šeriŭ, pistiŭ ыnak paškыыs, ezivis Uluŭ Stalinnyŭ genialdyŭ stratek planы jozugaar ada-curttuŭ tajynnyŭ 2 сы polgаныnyŭ turguzunda Gitlerniŭ teervecci ezelekci šerlinge udur udaa-taraa olymnyŭ soguуškunnarnыŭ perip, fašistŭq Germannyŭ komandyalarynyŭ salыр turgan plannaryn puza шаар yreeninden kestyр tur.

Po ejnyŭ pygy tel-gej pajdaly polza, iji talazynda—SSRE-niŭ ištikki moral-politiktŭq pajdaly murnukkuzundan ыrakta pedip, ыzaаныndan polgaš taštыkкы pajdaly ulam-na caagaj poop, demokrattŭq curtтар-pile xarylzaa pajdaly ulam kыstelgeninden kestyр tur.

Po ejnyŭ pygy telegej pajdaly polza, yš talazynda—SSRE-niŭ maadyrlyq Kызыl Šeriiniŭ pygy telegejniŭ kында talalakсылар ulam kыvyder, evilelcileri-pile arazynda najралы ulam тызыр, pistiŭ evilelcilerivis-tiŭ tajzyn-pile temisseli ulam iderkejliq poop, fašistŭq Germannyŭ sarпыnyŭ aldynda сыдыр turar tarlatkan connuŭ gitlerliq Germanga udur temisseli ulam тызыр turaryndan kestyр tur.

Ada-curttuŭ tajynы am yjede—šiitpirliq tulcuуškunnuŭ pydyyzynde turar polgaš tajzynny kandyŭ arga-pile pyryn сыca шаарыныŭ argazyŭ Uluŭ paškы Stalin podunun maj pirde yndyrgen tоogylyq tuzaalyŭga ajttыр yndyрerge, xostuŭ corukka ыnakşyldyŭ telegejniŭ antifašistŭq kыšteri ulam cookşulazyр kattызарыŭga, tajzynny pyryn сыca шаарыŭga kыštyŭ kыжы polgаныŭ Тываныŭ conu амьрап keryр turar.

I

Maadyrlyq Kызыl Šeriŭ Teedi Kol Komandyлаксы еš Stalinnyŭ kancaar-taa aaj-cok genialdyŭ stratek planы kыyssedip turgaš, 1942—43 сыдыŭ kызынында Gitlerniŭ teervecci šerlinge šeriqniŭ uqduŭmas сыca шауышкыныŭ perip, Gitlerniŭ kalcaa-teervecci planы am kazan-taa tedir eqdinmes kыдыр aŭaa aar cuura шауышкыныŭ kergyскen.

SSRE-niŭ Kызыl Šerii kыštыŭ konuŭq soogunda 1500 kilometir kalnak cerge, азь Ladozskij хелден Kara talajnyŭ polgaš Azof talajnyŭ kыдыныŭga cedir 1942 сыдыŭ nojavyrnyŭ 10 хуныnden 1943 сыдыŭ marttyŭ 31 хуныŭge cedir, азь 4 aj 20 хонукта maadyrlyq temisseldi corudup, gitlerliq Germannyŭ teervecci šeriin хыл-talган kыдыр cuura шаар, сep-sek-texniin pydyŭge ылаар алырн ылаар ар, cuura шаарыŭ cuura шаар, tоogylyq tilelgelerni kergyзыр, telegejni kajgatkan.

Ol 4 aj 20 хонuktun turguzunda maadyrlyq Kызыl Šeriqniŭ pottandyrgan tоogylyq tilelgeziniŭ tynnelin ар kоerge мындыŭ polur tur:

1. Maadýrlýq Kyzyl Şeriq Gittlerniň teerwecci şeriin camdýk cerlerge 600, camdak cerlerge 700 kilometir Parýn cyk-ce ojtur şaar kelgen polgaş tajynnyň xolunga pydyn carttýk cýldýň turguzunda turgan 480 muň төрелcin km cerni. on-on xoorajlarný, muň-muň suurlarný xostaan, faşistýn aar perge tarlalýnga şýdawaýn covuurlar, ý-şýýlýq turgan sovettin million-million azyly covnarnýn xostaan.

2. 5 azyq ajnyň turguzunda Kyzyl Şeriq Stalingrattyň canýnga төөgylyq temisseldi corudup turgaş, cyq-le ol xoorajny kamgalap algan eves, xarýn anaa faşistýq Germannyň 2 armijazyň, azy 58 divizijalaryň pyzeeler uzutkaanyňnyň tugajny pygy telegej kajgar—maadýrlýq Kyzyl Şeriqni kancaar-taa aaj-cok maktap, cook ýnakşýldýq coruun көргysken. Stalingrattyň kamgalaly poor turgan cerge faşistýq ezelekçiler cangýs xynde 1500 uzar-xemelerini, on-on divizija şeriqlerni oktap turgan polza-taa, Kyzyl Şeriq şýdar yngeş, Volga xemniň kadýq rýzyq kamgalaly polur Stalingratty kamgalap ar, telegej kыrýnga kazan-taa poor turbaan төөgylyq coruktu көргysken.

3. Kыşkь kompaniýanyň tyunnelinde maadýrlýq Kyzyl Şeriqniň xunaap algan polgaş puza şarpan cepsek-texniiniň tyunnelin ap көөрге:

CEPSEKTERNIŇ ATTARÝ	Pyлаар алган cepseкter	Cuura şap-kan cepseкter	Faşistar-nyň niliti cidirli
Uzar-xemeler	1490	3600	5090
Tankalar	4670	4520	9109
Yger-poolar	15 860	4500	20 000
Avtomaşinalar	123 000	—	123 000
Minomjottar talazy-pile tajynnyň cidirli	9835	—	—
Pulemjottar	30 705	—	—
Vintovkalar	500 000	—	—
Ooq ooktarý	17 000 000	—	—
Parovostar	890	—	—
Vagonnar	22 000	—	—
Sklattar	1 825	—	—
Ooq iştinге avioвотваларý	500 000	—	—

Kыşkь kompanijada Kyzyl Şeriqniň xunaap algan 20 azyq muň yger-poolaryň 1914—1918 cýldarda Germannyň pygy yger-poolarynga төөjeler көөрге 2 takыр хөj polur tur, cyge teerge, ýncaarda German 9388 yger-poolarlyq turgan. Moon ap көөрге, maadýrlýq Kyzyl Şeriqniň tiilelgeziniň kyştuy toraan-na ilden polur tur. Po sannarný ap көөрге, maadýrlýq Kyzyl Şeriq tajynnyň uzar-xemeden oktaar 50 muň vomvalarný 1943 cýldý 1 ajnyň 1—5 хynneriniň arazynda tajyndan xunaap algan tur. Cangýs ooktu 100 kg tep podap algaş, pir vomва 300 төрелcin metirni palyqlar vomvalaar tep podap alýr polzubussa, Germannyň Berlin xoorajny ol vomvalar-pile 112 kattap tuqlar polur poor tur, azy ol vomvalarný cangýs uqda көdyryp yndyrerin podaар polza, „Хейнкел 111“ tep 41 666 uzar-xemeler xerek polur tur.

4. Po arazynda maadýrlýq Kyzyl Şeriq Gittlerniň өlyrykcy teerwecci şeriin 850 muňny kыгьp хьдаан, 345 525 soldattaryň tudup algan. Ada-curttuň tajny egeleeninden peer gittlerliq Germannyň 9 million 200 muň soldattaryň cýskaalda yndyryp, 4 million azyq soldattaryň kыгьp хьдаан. Po tiilelgeni 1941—42 cýldý kызыnъga төөjeler көөрге,

1942—43 cылдың кызында Кызы Шериқни көргыскен тилелгеzi 3—4 каттаp арттык полур теп cybeni yстынде айткан sannar көргызыр турар тур.

5. 1942—43 cылдың кызында corutkan şavar халдааşкынның тын-nelinde маадырлық Кызы Шериқ улам рызыккан полгаş гитлерлік теервеси şериқни қомандылаы ам парыр-парыр „кызаннааşкынның“ тајын corudar теп турган cулcurуушкунун ыттавастар, харын yr өјде тајын полур теп korgup сырттеп турарын „totalдық мобилизас“ corudar теп шуугаазын-pile cазыыр турар пайдалга кирген. 1941 cылдың ijулдун 22 хынунде SSRE-ниң кырын-це oor-mege арга-pile гитлерлік теервещилер халдааş, аскы-мурнундан көвык төгылгызе „кызаннааşкынның“ тајын corudar-пис, 3—4 ајда Uрал ceder-пис теп турган полза, ам маадырлық Кызы Шериқге uдаа-тараа cылca şартыыр алгаş, „ideergeende işti carлыр“—теп Тыва улустун yleger cугаазы ышкаş ам харын „тајын yr poor“, „pergeler ам-таа мурнуvуста“—суқ-суқ teen ышкаş cугаалар-pile мурнуkку cулcurуушкунун caар турары көvydeen.

По кыскы cылca şартыыышкынның тыннелинден Germannың podunun curtтунда Гитlernиң podunun полгаş ооң şeriиниң алдары улам кудулаанын ар көөрге, faşizmның кара сарпынын алдынга кирген Европаның араг conunun ортутундан Гитlernиң „caa jozu curumун“ oјttur каарының кыш-тери улам-на алгыр турар тур.

По тугајында, мај ајның pиреениң хынун таварыштыр еш Stalin podunun yндырген төгылгы тузаалынга—„ооң тыннелинден тајын полза, podunun пайдалынын конcuқ паксыраанын миннir полгаş тајын кризизиниң тугајында мөгедер шуугазыр турар апарган. Ынcaарга тајын podunun пис кырында „totalдық мобилизастың“ тугајында шуугазын-pile cазыыр туқлаарын oralдазыр турар. Ындық полза-таа, faşistарның лагери улуқ кризисте ылар таварышкан факты-парымдааларны кандық-таа шуугаазын солуп шыдаvas“—teen. Гитlernиң şериқ тугајында пизикци general *Ditmarnың* pezin podunun cyyлынге пизip турганы полза:

„По кызын Germannың şerii Cөөн frontуга, xilinceктіқ operастың keziіşkininge таварышкан. Ооң тыннелинден аарық кизи арај poorда тiriқ poor артан“—теп pizeen. (Pospelof, Bolşevik № 7—8, арн 11).

Ооң кадына Tursijada yныр турар Гитlernиң ыт тыль-pile төmej „Turkiş-post“—теп солуну podunun мурнуkку cyyлынге iji тугаар кыстың тыннелиниң тугајын pizeeni полза:

„Тајынның iji тугаар кызы полза, Germannың conunga конcuқ ажылдық тыш-pile төmej poor ертен. Тајынның 4 ајның тургузунда Ladozskij хөlden egeleeş, Kavkaska cedir pottандырган massалық şavar халдааşкынны шыдаар тееш, Germannың soldattары ең сөөлгы кызын кызер турганнар. Germannың şerii, ооң евилецилери евееш евес materialдық cidiriқге таварышкан полгаş ертен cайн caalap алган cerлерин кақ-vas арга cок пайдалга таварышкан турган. По өјде corудуп турганыны—kamgalaldың тајынында өлыртен полгаş paazy-pile cidirgenibistin kоgаралындан азық cybe cer-ле cок, ооң орнун казан-таа toldurup шыдаvas-пис“—теп pizeenin ар көөрге, тајынның кызынун харыксыраанынын темdee, olарның pottарының хереccileenинден pezin көстыр тур. (Pospelof, Bolşevik, № 7—8 арн 11).

6. Enir cылың полгаş po-таа cылың faşistyқ Germannың теервещи şerii конcuқ улуқ согуушкунга таварышкан, ындық полза-таа, pyryny-pile cылca şартыраапының кол cыдагааны 2 тугаар frontунун азыттырмаанында, тајынның ең аар пайдалың маадырлық Кызы Шериқ cангыş podу cyктеп турганында теп cybeni ам кым-таа пили. Оl тугајында pistin евилецилерibis pezin миннир азыль-pile cугаалап турар poor тур.

Maj ajnyň 19 xynynde Angliniň Premjer-Ministeri Amerikliniň Kat-taşkan Ştadyňny kongrezinge, „Orus uluska peer uluq örelig-pis...“—tep cugaalaaş, „yndyq polza-taa, podubustun par kyzybustyn xirezi-pile Ros-siyanıň kыrında turup turar aar pergeni 1943 cыda ciigedir tugajında kыldınar cybeni, taarымcalyq arganь kыrғыnny talazы-pile pygy хemceq-ni алыр-pis“—teen.

1942—43 cыdarnыň kызыnыnda Germannыň şeriiniň cыlca şaptыrga-nыňny tugajыn Gittlerniň propagandistарь, cok polza, „kыştың soogunda“, cok polza, „ol-taa tyr cybe tur-ijen“—suq-suq tep şamnap turza-taa, oоң uzuru ыnda еves, харып ооң uzuru Germannыň şeriiniň strateginiň pa-gыnda, şeriі polgaş podununı curttu kriziske tavarыşkanыnda, tenek aarыq plan kылганыnda, актыq еves kara sagыştыq ezelekci sorulga salыр, öske-niň curttunga tajynnyq халдаанында polur polgaş maadыrlyq Kызы Şe-riq şыппыq хerek teeş, podununı төreen curttu teeş onza kajgamcыkтыq temisseldi corudup turarыnda, Uluq paşкь Stalinnyň stratektiq planыnyň şыnыnda tep cybeni pygy telegejniň demokrattyq connarыnga, ең ыlangыja Tываның nam, cazaanga, arat conunga канcaar-taa aaj-cok pildingir.

7. Maadыrlyq Kызы Şeriqniň ertken kыşkь kompanijada tiilelgezi—Gittlerniň cyq-le sovet-germannыň frontuzunga salыр turgan planың puza şapkan еves, харып *Afrikaga* salыр turgan planың paза şapkan. 1942 cыdың kызыnynde german-italiniň şeriiniň komandyлаксызь Rommel Egipettiň Aleksandrij хоораjыны ханазыnga turgaş, Nildiң ховularың, Sues tep өөştү, Irak-pile Iranny ezelep алырда, cyу poor tep maktanыр turgan.

Gittlerziler tep ilcirbeliq ыttarnың salыр turgan planы polza, cam-dыk şeriі-pile Kavkasty, Kara talajы ezelep алыр, camдык şeriі-pile Son-gu Afrikanı ezeleeş—Egipetti, Siriја, Irak, Sues өөştү polgaş Iranny eze-leeş, аңаа kыскаştың paazyң kattыştырар tep tenek aarыq planың salыр al-gan turgаның maadыrlyq Kызы Şeriq polgaş pistiң евилелcileribistiң şeriі puza şapkan.

8. Po cылың ada-curttunı tajynыnyң corup turarыnda caa cybe cыл teerge, maadыqlyq Kызы Şeriq Gittlerniң teervecci şeriі Cөөn taladan cuura şaар turar maadыrlyq temisseldi евилелcileriniң şeriqleri Songu Af-rikaga german-italiniň şeriqleringe ölymnyq soguuşkunnu perip, olar-nyң uzar kыşteri Germannың хоораjларың cыlca pөmbyктеp turar coruu kat-тыşkan poor tur.

Po tugajыnda maj ajnyң pir хынyn tavarыştыр еş Stalin podununı tu-zaalynda cugaalaаны polza: „*Ыncangaş Cөөn cykten, —Kызы Şeriqniң ta-lazыndan tajыnga perip turar soguuşkunnu polza, Parың cykten, —pistiң евилелcileribistiң şeriqleriniң talazыndan uqlандырган soguuşkun-pile ta-jың yje тургузуунуң ішінде pir tugaарында-la kattыжа pergeni ol*“—tep cugaalaan.

9. Gitter podununı şeriі iji kantinendige (iji tipke) cuura şaptырp алgaş samыралdan uştunup cadaaş, caa arga tilep, tajың tugajыnda keree carыр алыр arga cyу irgi tep tilenip, евилелciler-pile (Angli, Amerika-pile) keree cargaş SSRE-ge, cok polza, SSRE-pile keree cargaş, angli-amerikaga udurlаныр көрзе кандыq irgi tep turar appargan.

„Pygy pajdaldar kattыşkaş, gittlerliq şeriq maşınazың tujulunga cedir salsa şilgip kaарkan, telegejniң tajыныnyң corup turарың өskert-ken polgaş gittlerliq Germannы tiileeringe cugula хerektiq cyulderni tur-guskan“—tep pistiң ынак paşкьbыs, iziq cyreebis, marşal eş Stalinnyң cugaalaаны pygy telegejniң antifaşıстыq kыşteriң ulam mөөnnep, gittlerai teervecci faşizmny pyryny-pile cыlca şavarыnyң tugajыnda tidim setkildi kiirip turar tur.

Pygy Evropany xan-pile yjerlendirgen, ulustu azыр ыlyrer ырген-pile tuqlaan teervecci faşistyq German-pile tajың tuğajыnda ajttыrыq pezin turbas, ol kara-araattannы pyryny-pile cыca шаар, pyryny-pile ыlyryp kыrgan soonda am amытаар poordan kadyна, ыске ajttыrыq turbas uzurluq tep cybe kыmга-taa pildingir.

Angliniң „Sandi kranikol“—tep solununga Gıbas tep pizikci—„Orus ulus German-pile tajың kereeniң tuğajыnda pezin тыңaalavajыn turar. Olar Kubanda şavar xaldaaşkыnnы pottandyр turar. Olar хьызын cedip алырп podap turar. Po tuğajыnda Angli cyu teeril? Tajың kereeniң tuğajыn тыңnar көөр tur tep kyryneniң kandyq-taa aзыdakсызь sanal yндыrze, aзыындan toraan tyзыр oktapkaş, nastың tajыnnы kыдыр carlaar“—tep cugaalaанын ap көөрге, ol ajttыrыq piske onza-la pildingir polur tur.

II

Faşis-imperialistiq teervecciler podunun pygy telegejni ezeleer teen kalcaa aaryq planыn pottandyрары-pile telegejniң demokrattyq kyryneleriniң kyzyn koşkadыр, olарны pot-podunun kырын-ce халыдыр, kyzyn caryp canғыstadыр, evin paksыradыр turgаш, podunun xolunga kiirip алырның planыn салыр, ең murnaj ol tuğajыnda cediіskinniқ-taa turgan. Kizi paazy kezikcizi gitlerziler—SSRE-ni caaskaаныradыр teen planы-pile „sovettin“, „komunizmnың kyccыleeşkini...“—suq-suq tep janzy-pyry mege propagandаны corudup kelgen polgaş am-taa corudup turar polza-taa, oozu cediіskin cok poop turar. Pygy telegejniң demokrattyq curttary polgaş kizileri—SSRE ыskeniң curitun ылаabas, хары podunun curttun kamgalы-şaan, pygy telegejniң xostalgaga ыnakşыldыq kizi niittileldiң xereen kara-araattan faşizmnың tarlalыndan kamgalap turar tep cybeni ulam pyzyrep, cingine tajың—gitlerliq German polur, moon uzurunda faşistyq Germanny uzutkaar tuğajыnda temisseldi ulam тыңыdar tep cybeni ulam pyzyrep turar.

Maadyrыq Kызы Şeriqniң 1942—43 cыldarda Germannyң teervecci şeriinge tavarыştыrgan soguuşkunu Songu Afrikaga Gitlerniң ilcirbelliq ыды Rommeldiң şeriin cыca şapkanıңa uluq ojnaaşkыnnыq polgan.

Afrikaga poop turgan tajыnnың tоёgyzyn kaaş ыs-pile ap көөр polzubussa, ol pajdal toraan-na көстыр кеер. 1940 cыldың sentarda Italiniң şerii pygy Afrikanы ezelep алыр, koncuq uluq kolonijalyq kyryne polur teeş, livijadan Egipet-ce xaldaan. Oon Angliniң şerii Italiniң şeriin cыca шаар karga, onu aзыqlap алgaş Gitler, Afrikanың frontuzunıң удurtulgazyн podunun xolunga ap, 2 tanka, 2 motorzytkan divizianы oktaaş, german-itali şeriqniң komandyalыңa podunun ең avantyrylyq (arga-avyjaastyq) generalы Rommeldi turguzup kaan.

Gitler Afrika-ce şeriq nemep şыdavajыn turgan uzuru cydel teerge, SSRE-niң kырын-ce xaldaarda kyzyn cirves teeş, kaaş-la хонукта Rossijanы tiilep алыр-men, oon soonda Angli, paza Franzы ыşkaş tyзыр peer ыjanaan tep irik plan салыр алgaş, Afrika-ce şooluq uluq kыş oktavajыn turgan. 1941 cыldың uzunda ең ыlangыja 1942 cыldың uzunda maadyrыq Kызы Şeriq Cоён frontuga ыlymnyq soguuşkunnı pergen, Afrika-ce kыş oktaaryндan turzuk, хары camдык kыşterin Afrikadan (uzar-cyyilderni) 2 udaa tyзыrgeş, Stalingrat canын-ce oktap turgan.

Afrikanың frontuzunga gitlerliq German uluq kыş oktavaанын pistiң evilelcileribis aзыqlap ыjak kыдыр peletkenip алgaş, Rommeldiң şeriin cuura şapkan. German-italiniң ezelekci şeriin Afrikaga cыca şapkan coruk polza, pir talazynda maadyrыq Kызы Şeriqniң accы-kyzyngе polgaş iji talazynda, demokrattyq kyryneleriniң moon songaary tiilelgezingе uluq uzur-tuzalyq. Cyge teerge, moon songaary 2 tugaar-frontu aзыты-

narýnga onza uzur-tuzalyq. Majnyň 19 xynynde Velikobritannnyň Premier-Ministeri Cercilldiň cugaalaanýndan german-italiniň Afrikanýň kampanijazyndan kogaraan cidirli polza:

Pygy ulyrtken polgaş tutturan şerii	950 000
Puza şaptyrgan uzar-xemeleri	8 000
Puza şaptyrgan koravildarynyň tonazy	2 400 000
Tajzynnyň oskungan yger-poolary	6 200
Tajzynnyň oskungan tankazy	2 550
Tajzynnyň oskungan avtomaşinalary	70 000

Afrikaga polgan tiilelge polza, 2 tugaar frontunu azydarynga tergiin uluq temdek polgaş am pezin ewilelciler Afrikanýň xej şolyn, hooraýlaryn, suq porttaryn azyqlap algaş, Italiniň, Germannyň podunun polgaş olarnyň ezeleen cerleriniň hooraýlaryn tyn-xyn cok pemyktep turarlar.

Tunistyň Bizerta tep porttan Italiniň Sisiliya tep orttulukka cedir 260 km, Bon tep carttyk orttuluktan 140 km, Sardiniya tep orttulukka 230 km polur cybe toleede, ewilelciler Afrikaga tajangaş Italiniň kryn-ce xalybrynga onza tuzalyq cer polur tur. Ijuldun 13, 14, 15 xynnerinde ewilelcileriň şerii Pantalleriya polgaş Lampeduza tep Italiniň orttuluktaryn ezelep algan.

Maj pirniň xynynde eş Stalin—...*Tunistyň rajonunda cylda şapryşaan turar, a angli-amerikanýň eres-tidim uzar-cyuly German, Italiniň tajyn yletpyrlyq tepteringe cylda soguşkunnu tasaryştyr, oon-pile itali-germannýň faşistarynga udur Evropaga iji tugaar frontunu turguzaryn paaş udur xerecciler turar tur*—tep cugaalaan.

Angliniň Cazaanyň oralakcy saýdy Etili majnyň 13 xynynde Soňgu Afrika tugajynda cugaalaany:

„Songu Afrika pistii tur. Onu ezeleen coruk polza, eccis sorulga ewes. Ol polza, añaa tajanyp algaş, ozek kyrynelerniň kryn-ce coguur oýynde xaldaarynyň vazazy polur“—teen.

Ewilelcileriň uzar-cyuly sölgy ejde tajzynnyň hooraýlaryn, temir oruktarýn polgaş komunikastaryn pemykteeri ulam tynzaan, Germannyň samdyk hooraýlarynyň kryn-ce (Essen IV/4 Rus, Gamburg) suqga castyr 900 toon material oktap turgan poor tur. Tajzynnyň turguzunda Essen 54 udaa pemykterken 10 muň toon castyr material tyzyrtken. Majnyň 9 xynynde 400 uzar-xeme Italiniň Palermo tep hooraýn pemykteeş, pygy porttaryn xyl-talgan kydyr suura şapkan.

Ro pygy polza, AKŞ podunun pajlaky pydyrylgezinge tajanyp, Afrikanýň porttaryn, aerodromnaryn azyqlap algaş, german-italiniň uluq tep pydyrylgeciq hooraýlaryn onza kyştyy-pile pemyktep turarynyň xereccizi poor tur.

AKŞ-tyň undyryp turar uzar-xemeleri tyyka-la tyrgeni-pile ozyp turar. 1943 cылdun 2 ajda 5500, 3 ajda 6200, aprelde 7000 uzar-xemeleri undyrgen polgaş pygy cylda 100 muňnu undyryr tep turunda, German cyq-le 30 muňnu undyryr tep turar.

Angliniň uzar-cyuly 1943 cылdun 2 ajda cedir 6 ajnyň turguzunda Germannyň hooraýlarynyň kryn-ce 50 muň, a 1943 cылdun 2 ajda 11 muň toon castyr pydymelderni oktaan.

SSRE-nin uzar-cyuly tajzynnyň hooraýlaryn xyn-pygy suura şaap turar.

Sölgy ejde ada-curttuq tajynnda onza cybe cyl teerge, uzar-cyulydyň tajyn poor turar, ol tugajynda SSRE-nin polgaş ewilelcileriň uzar-cyuly gitlerzilerge cangys-taa tş perwejin turar.

Maj ajnyň 27 xynynde SSRE-niň aviatsijazy Novorossijskiniň canynga tajzynnyň 64 uzar-xemelerin andara atkaş, podu cyq-le 13-ty cidirgen. Majnyň 28 xynynde tajzynnyň 66 uzar-xemelerin andara atkaş, podu 26 ci-

diriqliq polgan. Majnıñ 30 xynynde Leningrat canınga tajzınnıñ 31 uzar-xemelerin tyzyr atkaş, podu 3-ty cidirgen.

Ijunnun 2 xynynde Germannıñ uzar-cyyly Kurskij-ce uzup keerge, Kızıl Şeriq 162 uzar-xemelerini cuura şaar, 62 uzudukcunu tiriqge tudup algan polgaş podu cıq-le 27 cidiriqliq polgan.

Ijunnun 4 xynynde pistiñ 520 uzar-xemeleribis Orjol xoorajny pım-vyktees tajzınnıñ tıkkı xej komunikazın cuura şaar, planın puskan. Moon ar kœerge, sœelgy ejde agaarnıñ tajzın uluu-pile şaar turar polgaş oñ azıyşkıny pisti poop turar.

Majnıñ egezinde Angliniñ Premjer-Ministeri Cercill Vaşingtona par-r Prezidenti Ruzvelt-pile koncuq yr cugaalazır turgaş, oñ soonda Afrikaga paza kelgenin ar kœerge, 2 tugaar frontunıñ tugajın peletkep turar ilden-taa ıškaş polur cybe tur. Cercilldiñ Afrikaga kelgeniniñ tugajında Londonnıñ radiozu—„ezek kyrynelerge eñ şın soguüşkun peeriniñ toñ narın planın kılır turar“—teenin ar kœerge, 2 tugaar frontunıñ tugaj cer-le onza todargaj poor tur.

Maj ajnıñ orttaa yjezinde eş Stalinga uzurazır-pile AKŞ-tnı Prezidentiziniñ toleezi Dzoze E. Devistiñ kelgeni polgaş tıkkı yr cugaalaşkan, paza Ruzveltinıñ Stalinga tuskaj cagaa corutkan polgaş Cercilldiñ—„Ruzvelt-pile pis marşal Stalin-pile uzurazır teen uluq kyzeldiq-pis“—tep cugaalaan ar kœerge. Evilelcilerniñ najıralınnıñ ulam rızıyır, faşizmni pyryn cılca şavarınnıñ kışteriniñ ulam özyp turarın paza pir tem-dee oñ kœstyr tur.

III

1940 cıldıñ majnıñ 10 xynynde Gitlerniñ şerii Belgi, Goland oñ soonda Franzınnıñ curtun-ce oor-mege jozu-pile xaldar ezelep algaş, ar perge tarlalınga tavarıştırır, muñ cıldarda cedip algan kulturun puzartıdır egeleeninden peer am yş cıl aşkan. Evropannıñ conunıñ karaanga gitlerliq teerbecilerniñ kancaar-taa aaj-cok paak faşistıq tarlalın ojtur kaar, Evropannıñ million-million conun xostar polur tep cybe ulam tızzaan, ol-ol temisselge ol con ulam peletkenip turar tugajında tıkkı xej cizekter par polur tur. Po tugajında partizan şimceeşkini ulam kœydep turarından todargaj xerecci polur.

1. Jugoslavaktıñ partizannar paza-la pir tugaar cerni ezelep, german-italiniñ ezelekci şeriqleringe olynıyq soguüşkunnu perip turar. Majnıñ turguzunda german-italiniñ 10 divizija ezelekci şeriqleri Jugoslavaktıñ partizannarına udur 4 udıa „genialdıq“ şavar xaldaaşkın kılgaş, Jugoslavaktıñ partizannarın cadar kaan. Xarın ol partizannarın ezelep algan cyylderı polza, 100 km uzun turttuq cerde partizannar şavar xaldaaşkın corudup turar polgaş xolga kiirip algan xoorajlar: Bixar, Prozor, Bugajno, Gorni, Bakuf, Konis, Mostar, Saraevo, Neratıv polgaş œske-taa xej xoorajlar polur tur.

Ezelekci cer cangıs-la tulcuuşkunga 8000 şeriin cidirgen polgaş Italinıñ iji divizijazın partizannar cok kılır, paza tıkkı xej cepsek-texnlin, oñ iştinde 14 tankan pılaar algan.

Jugoslavaktıñ Songu talazında tuskaj mozu—*Xorvatijada* partizan şimceeşkini paza koncuq algır turar polgaş artında oñ tovy *Zagref* xoorajnıñ canında kaaş sannıyq partizan pelyu par. Xorvatianıñ partizannarın uluq kıştuq kezee apreldiñ 20 xynynde cedir pir ajnıñ turguzunda Zagref-Split xoorajnıñ arazına 150 km temir oruktu ezelep algan polgaş 3000 km cerni tajzından aştan, 19 temir oruk stanzızn ezeleen, 3800 poe, 120 pulemjot, 3 million patronnar teen ıškaş cyyldı german-italiniñ teerbeci şeriinden xunaar algan.

Moon kadına german-italiniñ kызьгаарыñ сап—*Slovenijada*, paza *Serbijada* partizannyñ şimceeşkini ulam-na kalbarıp turar. Serbiyanıñ Belgrat сапıга partizannarın pazar teeş cookta саа 5 муң şeriqni Germanıñ komandılab coruduptarga partizannar, ol şeriqni cuura şapkaş, komandıлаксыз paza ölygen.

2. Ol ыскаş *Gresijada* partizannar şimceeşkini koncuq kalbarıp turar. Cizee, *Pireja*, *Fesseli* polgaş *Olimga* xoorajların partizannar ezelep алған turar. Grektiñ partizannar cookta саа Makedonija-ce par cыткан Italiniñ 400 şeriqlerin cыла şapkan polgaş *Gresijanyñ* төвү Afinda ezelekcilerge udur patriottarın udurлапысқынь (рөмвукты şeriq arazyñ-ce oktaar, оон-таа өске) janзы-пугы formalыq poop turar.

3. Partizannarın хайнысқынь хөделиişkini polgaş ezelekcilerge udur temissel Franzıda, ооң uluq xoorajларында, pydyrylgelerinde iziq tylyktyq poop хайныр унур turar. Ооң kol хевiri „Xostuq adьqзылар“ tep partizannar poop turar.

Po tugajında kaaş cizekten ap көреel: Nill tep xoorajga ofitserler turgan cerge 23 ofitserlerni, Brestka kinoga 10, poza Anterge 13 ofitserlerni partizannar bomba-pile ölygen. Majnyñ orttaa yjezinde „Xostuq adьqзылар“ 800—900 gitlerzilerni ölygen polgaş оон көвеjni palьqlaan. „Franzynyñ xostuq adьqзылар“ temir oruktun cugulazyñ pilgeş, onu yree- ringe sagьзыñ uluq nuruuzun uqlandyrgan. Iji 7 хонuktun ішінде 30 eşelonnu oruk кьдыñ-ce cuur padьrgan, 380 parovos, 1310 vagonnaryñ yreen polgaş tьkka хөj муң cepsek-technikti puza şapkan. Ol polza, Lovai-pile Petten iji Franzynyñ Gitlerge satkan polza-taa, Franzynyñ patriotcularь podunun төreen curtun teerbecilerden xostaar tugajında temisseldi corudup, demokrattyq kyrynelerniñ kyzyn ulam pedidip turaryñ temdee polur tur.

IV

London xoorajda turup turar Polşanyñ cazaа faşistyq idegetterge sattyныр turar polza-taa, Polşanyñ conu podunun curtunun ішінде faşizm- ga udur maadyrlyq temisseldi corudup turar. Ol tugajında cugaalaaryñ murnunda polşa-sovettiñ харызаазыñ uskeniniñ tugajın тапызыр алыр тоң cugula.

Polşanyñ Anglide turar Sikorskij paaştan cazaа Gitlerniñ халдамы- ғыга киргеş, Sovet Eбилеinge udur азыды corudup turgаныñ eş Molotovtun 1943 cыдыñ апрел ајны 25 хунынде Polşanyñ posolunga (elcininge) pergen notazyñdan көрген-pis. Polşa-pile SSRE-niñ arazynda şeriqniñ eбилеlin тур- guzur алғаныñ polgaş Polşanyñ армиязыñ SSRE-niñ tebiskeeringe тур- guzur kelgeniniñ төөгьзы şak мындыq turgan:

Polşa-pile SSRE-niñ arazynda kereeni 1941 cыдыñ 6 ајны 30 ху- нынде cargaş, ооң soonda avgustun 14 хунынде şeriq kereeziñ сагыр, Polşаныñ şeriin eбилеdep egeleen cybe tur. Ol keree jozugaar Polşanyñ şeriin 30000 cedirer polgan, каж pir divizija pelen polgan soonda fron- tuga corudar tep Polşanyñ SSRE-ge şeriq сыгыñ komandıлаксыз general Anders-pile tuguruşkan turbuze, оозун soonda Polşanyñ udurt- tukcularь toraan-na кьыссевејin pulgaaş turup pergenner.

Ol şeriqni сыр тургузарыга Sovettiñ komandılabь organizastь-taa, materialdyñ-taa talazy-pile uluq tuzany pergen. 60 ооң soonda 300 million хуу cok ceelini Polşanyñ şeriin eбилеdeeringe pergen polgaş komandir- leringe tuzalamсы кьдыр 15 million rubldi paza pergen.

Polşanyñ şerii 1941 cыдыñ 10 ајны 25 хунынде 30 муң polurunun ornunga 41000 cetken polgaş soonda 12 ajda Sikorskijniñ tileeni jozu- gaar 75415-ke cedirgen. Оон kadına rezervige polgaş ofitserler

peletkeeringe 30 000 kizini paza сър алган турган. Ындық полза-таа, керее жоугаар совет-germannың фронтузунга Полшаның саныс-таа шеріі сорубаан, пазала пулгаас туруп перген.

5 ај полган соонда шеріінің кереезі жоугаар Совет казаа Полшаның төлеезінге шеріінер сыге фронтуга сорутпас слер теп ајттырық тургузарга, ам теереде пелен дивизіја сок, 1942 сыдың іјуннуң 1 хунынде пыгу шеріқ пелен полган соонда фронтуга сорударын сөпсееренер теп Anders тілеқ кылырга, Sovettin казаа пазала сөпсеерен. 6 ајның 1 хуны cedip келген, Полшаның шеріінен пазала саныс-таа кизи фронтуга парбаан полган.

Полшаның шеріі фронтуга парвас тылыга турар сыге полган төлееде, оларның сем нормазын нилти curum жоугаар казыр, 44 000 шеріінің толү сем нормазын арттырыр перген, 31 488 шерііні Іран-ге ундырерін сөпсееренер теп тілеп кереге, паза сөпсеерен. Ооң соонда пеэин ам сър алган 44 000 шеріін фронтуга сорутпайын, 31 000 шерііні Іранга сорудуп-каш, аркан 44 000 шеріінің кырынга паза шеріқ сыдыгырыр көреел теп саа negelde салырга, Совет казаа сөпсееревені консуқ сын. Ол саналды сөпсееревеске Полшаның удуртукцлары подунуң гитлерзі подальн парымдалааш, пыгу шерііні кадыгаатты-ге ундырерін сөпсееренер теерге, Sovettin казаа паза сөпсеерен. Ооң соонда ол шеріілерінің уруқ-тары 37 000 кизини кадыгаатты-ге ундырерін пазала сөпсеерен. Monu ар көерге, Полшаның шеріін евиледеер тугајында Совет казаа улуқ тузаныр перген. Подунуң холунуң узыуын салган кереезін ыдыкты-pile кыуessedip турганыр кымга-таа пилдингир.

Ооң кадына шеріқ сыдызаныга полгаш оларның өқ-пылезінге тузалаары-pile Совет казаа ада-цурттуң хосталгалық тајынының ол хире пергеэин парымдалавайын 100 million ceelini мунунда пергеш, 300 millionну ооң кырынга паза перген. SSRE-нің 20 кезек ceringe Полшаның 421 төлееэин тургузарын сөпсеерен полгаш шеріінің өқ-пылезінге пыгу арганың тузаламсызын пергенін ар көерге, Совет казаа сөқлепкен сөзынге казан-таа ee-полур теп сыге пазала todargaj тур. Ындық турбузе, Полшаның шеріі тајынга-таа парбаан, харын ооң удуртукцлары SSRE-ге тургаш, шибіскін азылы кылыр, меге томак тарадыр, Кзылы Шерііні пактар, оранның өрттек унелиқ цуылдерін садыр, тајынының азылы кылыр турганын Совет казаа пилгеш өјынде хемцеқні ар пурлулуқлары шіідерін шіидип, ташкаар сывыгыры ундырерін ундырген.

Monu ар көерге, Полшаның казаа Гитлерге саттынганыр ilden, ол „cazak-pile“ Совет казаа дипломаттық харылааныр yskeni консуқ сын, Гитлер-нің 5 тугаар колоніјазынга (таштыккы кырыyelerde шибіскіннеринге) паза пір өлымнуық согуушкунну пергенінің тергіін темдее ол полур тур.

Полшаның Sikorskij паштаан „казаа“ гитлерліқ Germanga саттынган роордан кадына, Совет казаа ол „cazak“-pile дипломат кереені ysken роордан кадына, Полшаның патриотсу сонунга, оларның Гитлерге удур сорудуп турар хосталгалық сорунунга Совет казаа ынакшыдық теп сывенің поттуқ херещизи 1943 сыдың мајның 4 хунынде еш Сталинның Америктиң „Nju-Jork Тајмс“ теп солунунуң корреспондентизинге харылаанындан todargaj көстыр тур. Еш Сталинның цугаалааныр полза:

„Teergi Parker!

Совет-полшаның харылаазының тугајында Slernin іји ајттыгыңарны мајның 3-те алдым.

Меең харылагымын Slerge соруттым.

1. „Гитлерліқ German аштырган соонда кыстық полгаш хамаарыспас Полшаны SSRE-нің казаа көөрын кызеп турар иргі-пе?“

ХАРЫБ: Cугаа сок, кызеп турар.

2. „Sterniñ podalyñar-pile alyrga, tajynnyñ soonda Polşa-pile SSRE-niñ arazında xarylzaalarǵa kandıq kol cyylderge yndezilettiner uzurluqlı?”

XARbb: Najraldıq koza-xelbee turarǵıñ pyzıq xarylzaalarǵa polgaş pot-pottarǵıñ xundytkemiz kœer corukka yndezilettiner ijik-pe, azy arat con kyzeer polza, Sovet Ebileliniñ polgaş Polşanıñ kol tajynnarǵa polur nemesterge udur pot-pottarǵa tuzalazyr ebilelge yndezilettiner.

Xyndylel-pile I. STALIN.“

Polşanıñ podunun arat conu, podunun tereen curtıun xostap alyr tees partizannarǵa pelykteri temir oruktıñ on-on eşelonnarǵıñ el adaance andarǵar, ezelektilerni tavarǵıñ cerleringe-le kыr turarǵıñ cizee tıkkı xej poor tur. Maj ajnyñ iştinde 3 domenany puza tevisken, Polşada ezelektilerniñ eñ kargys idegedi Krigerni sop kaanından ar kœerge, Polşada ol teerbecilerni paza-la amьratpajyñ turar ilden poor tur.

Mart ajnyñ 16 xynynde Varşava xoorajǵa ezelektiler 24 politiktıq kizilerni tudup alǵaş xoorajǵa corup olurunda, Polşanıñ partizannarǵa granata oktap turǵaş ol kizilerni xostaaş, pottarǵıñ mendi caagaj caştına pergen. Nublen tep xoorajnyñ canında taraaccynnar tura xalaan tees, faşistar anaı kyş cedip cadaaş 2000 şeriq, yger-poo, tanka, uzar-xeme corudup turǵaş, 10 xonukta caalazyr turgan.

Monu ar kœerge, faşistyq Germannyñ tılynyñ irik-puzuu polgaş picce-le ot ықаş cybe polza, kurgaş tar ықаş pustup tyzeriniñ temdee oon kœstyr tur.

Po ejde faşistyq Germannyñ xaldamьryndan cyq-le Afrikanı pyryny-pile aştan eves, oon-pile kadı Amerikan kyrynelerde Gittlerniñ xaldamьry ulam koşkar, cok cыgy poor turarǵıñ temdee Murnuu Amerikte turup turar Argentinada faşistyq corukka turalıq turgan Kastilo prezidendige udur tura xalybşkыnnı pottandьr. tajyǵa kirispes polzata Amerikan kyrynelerge najraldıq polurun parьmdalaan Kenson paaştan cazak turgan paza-la xerecci polur tur.

SSRE-niñ iştikki politik-moraldıq pajdaly ulam pyzıkkıan

SSRE-niñ azyly arat conu maadyrlyq Kыzy Şeriqniñ tœogylyq tiilelgezinge calǵanǵaş—Kыzy Şeriqniñ tılynda tœogylyq coruktarnı kœrgyzyp turar. Pygy cybeni frontuǵa, pygy kyştı tajyynny cыca şavartıǵa, tılda azyldap turar con ekki şaktıñ mexanizm ықаş azyldaar uzurluq tep Uluq paşky Stalinnyñ ajtıbşkыnnı parьmdalaaş, podunun pygy kyzy-pile azyldap, Kыzy Şeriqniñ tiilelgezin tılda pyzannar targannap turar tep cybeni muñ-muñ faktılardan pister pilir-plis. Po tugaıynda kaaş-la cizekten ar kœeel.

1. Tambovtıñ kolxoscuzu Serafond Golovattıjnyñ egelekci sanaly pile kaaş-la xonukta 7 miliart rubldi Sovettıñ conu oran kamgalalıǵa, uzar-xeme, tanka, yger-poo polgaş œske-taa cyıldyn cepsek-xereksel tudarǵa pergeni, oon kadına muñ-muñ toon talǵan-taraan, ys-sarzaqny, mal-maganny frontuǵa pergeni todargaj polur tur.

2. Ada-curtıun tajyñ 2 cы poor, connıñ amьdryal curtıalgazı perge polza-taa, SSRE-niñ yletpyr pydyrylge polgaş kœdee azy-agıjnyñ frontuzunda azyldap turar massa conu onza maadyrlyq cyıldy kœrgyzyp turarǵıñ cizee tıkkı xej. Stalin paşkыnnı maj pirniñ xynyn-

de yndyrgen tõeğylyq tuzaalynğa calğynnangaş, Kyzneskijnin Stalin atlyq metallurgi kombinady mındyq utkalıq xyleelge planın alğan: Il tugaar kvartaldıń planın toldur kyyssetkeş, oñ kы́nğa peer polğan cyuly polza:

Sojnu 8000 toon, prokat-temirni 8000 toonnu, kа́nnъ 10000, kokstu 5000, temir-tazы́n 6000 polgаш marganesti 5000 toonnu peer teen xyleel-gezin am cediışkinniq kyyssedip turar.

3. Kөdee aзыl-agъjы́nъ talazы́-pile Sovettin conu maadyrlyq cyylder-ni udaa-taraa kergezyp turarın ap көerge, tьkka хөj. Po tugajьnda kaaş cizekten ap көreel.

Kazakstannın murnukku mozuzunda Bystandыk MTS-tin xereezen brigady 12 xonuktun turguzunda podunun onaaşkan normazы́n 206 xuu kyyssetken. Pistin са́ньbыста Xakas mozunun Avakan-askы́ MTS-tin paza-la xereezen brigady podunun ulyq-normazы́n 220 xuu kyyssetken.

Jaroslavskij mozunun Jaroslavskij rajonunun Gorşıta tep kolxozu 1942 cыlda maadyrlyq aзыldaаны́nъ accы́zы́-pile 480 ga cerden 15—15 tsentner taraаны́n alğan polgаш saar inektin са́ньdan 2740 litir syt alğan poor tur.

Tajы́nnın ol xire perge өjynde maldы́n paazы́n SSRE-de yletpyr pydyrylge, көdee aзыl-agъjы́-pile cergelestir koncuq kы́tyy-pile өstyryp turar. Po tugajьnda kaaş cizekten ap көreel.

SSRE-nin pygy kolxostarы́nъnъ mы́jы́stыq malы́ 11 xuu, хөj, өşkyzy paza 11 xuu өsken poor tur, todargajlaarga:

Mozu-respubliktar	Mы́jы́stыq mal	Ха́ван	Хөj, өşky
Kazak SSR	22 xuu	13 xuu	18 xuu
Gorkij mozu . . .	28 „	40 „	39 „
Cybaştyń ASSR . .	40 „	29 „	74 „
Tadzyk SSR	44 „	7 „	25 „
Kы́rgыs SSR	20 „	18 „	14 „
Ivanovskij mozu .	48 „	65 „	60 „

4. Po aýtkan patriotcu cyyldernin kы́nğa mы́ндаa caa-la yngen 2 tugaar şeriq ceeşkininin taradyşkы́nъ onza cizek polur tur. Ijunuñ 5 xynynde Sovettin cazaа 2 tugaar şeriq ceeşkinin 12 miliart ruvlge yndyrgen polza, cangы́s хongan soonda, азы́ 6 аjы́nъ 6 хynynde 14 miliart 561 million ruvlge taratkan polgаш 7 хongan soonda 20 miliart 333 million 32 mun ruvl cetken, азы́ toktaatkan ты́nynden 8 miliart 323 million 32 mun ruvl аşканы́n ap көerge, Sovettin conunun Kы́зы Şeringe ы́nagы́n, tajы́nnы́n pyryn cыca şavarы́nğa şitpirliiniń, Sovet cazaаnğa, voşevik namы́nğa polgаш Uluq paşkы́ Stalinga kы́zыgaar-cok ы́nақşы́dы́n, cangы́s eptiil аjты́p turar tur. Murnukku Kazakstan mozunun Raxtaraaldы́n raj-onunda „Karl Marks“ kolxozunun targazý Berdъbekof Karpe cangы́s podu-pezin 1 million 36 mun ruvlge pizitkeş, oozun tuda pergen poor tur.

Podunun artы́kşы́lyq akşazы́n kyrynege peer tep coruk onza patriot-tuq, tereen curtun pы́zы́qlaarы́nğa onza ы́nақşы́dы́q xerek polur uzurluq. Po tugajьnda (SSRE-ge ceeşkin taratkanы́nъnъ tõeğyzynden) kaaş cizekten ap көreel.

1. Orannýn Industrializastaarы́nğa uqlandyrgan 1927 cыlda yndyrgen pir tugaar ceeşkin 200 millionğa taraаn.

2. Ol-la sorulgalы́q iji tugaar ceeşkin 499 millionğa taraаn.

3. Ol-la sorulgalы́q yş tugaar ceeşkin 829 millionğa taraаn.

4. SSRE-nin sonu 15 yıldın turguzunda, azy 1927 yıldan 1942 yıldga cedir sovet kyrynezin pızydar tees, kyrynege 60 miliart 1 million rubldi ceqdirgen.

5. Ceeskinge 1927 cылда 12 million kizi kirişken polza, 1941 cылда 60 million kizi kirzip, ооң-pile kajь-taa kyryneniñ tөөgyzynde cok cy-beni kergysken.

Xozdap kalgan curtta tajvay ojde ceeskinin kuzy-pile—sazbradyp turar tep cyveni con koncuq pilir. SSRE 1926—1941 sylga cedir, azь 15 sylbyq turguzunda ak-xaannbyq 100 sylda turguzup kыbr kelgen pydyrylgezinden 12 kattar xej sannbyq polgaş şynarbyq pydyrylgelerni Sovet cazaa million-million connuq ekki-tura kirzilgezi-pile pydyryp algan.

6. 1942 cılda yndyrghen 10 milliart rubldın şertlqnın bir tugaar cees-
kını 2 xonukta azır kyyssetteghen polgaş onu kyyssedip turgan xynner
jozuluq pajır poop turganın tölöge coraan pister todargaj körgen-pis.

Мынцагай, цөөшгийнн цедишгийнн тардмьшкын—Sovet cazaan рь-
здаранга материалдмь тuzalamь полuru-pile кадь Sovettin конунн иш-
тикки пайдальнмь рьзынмь, тажынмь пурин сьса шаварынмь саагай сууру-
нун темдее полuru илден тур.

"Kanday-*taa* tajenga tynnelidq tiilelge polza, ol tajenga kirzip, podunuy xanyn tər turar massanuy setkilinden xamaarzulgalıyq polur uzurluq..." — tər Lenin paşkınñ cugaazın SSRE-niñ pajdaıy-pile ol tıkkı xəj faktıylardan ar kəerge, SSRE-niñ arat conunuy moralıyq setkil-sagızıy onza pedik, tajızınñ ıylca şavarıy cugaa cök tər cıye pildingir poor tur.

V

Pygy telegejñiñ pajdaľnyñ öske ajttıbyqlarında onza cıyl—Kominternañ taratkañy polur. Kominternañ taratkañnyñ tugajnda ajttıbyqny telegejñiñ kizi niittileli onza sonuurgap turar. Po tugajnda Komunistıq Internasionaldyñ Kyyssekci Komitediniñ majnyñ 22 xunynde carlap ındyrgeñ tuskaj toktaaly par, oñ ištinden todargaj tajıbyrny keryp turar tur-pis. Bıñdy polza-taa, ol tugajnda mañaa kaaş sös-pile tañıšťararın paımdalaas, Komunistıq Internasionaldyñ Kyyssekci Komitediniñ carlaan toktaalyñ ap kereel.

Komintern 1919 çylda turgustungan polgaş oon onza tæegylyq pol-
gan çyylde:

1. Ооң мурнунда тургулаан телегејнің азылсын намнарь родунун аңгызын удурттур ыдавајын тушкен соонда, Комунтерна азылсын аңгыныц саныс аај организазь роор, азылсын аңгыныц кызун каттыстыгыр евиледеер тугајында улук ойнаашкынныц болган.

2. Marksizmin nominal opportunistlərə qarşı yzeldiqler pudul-durar tep turganyn Kominternə suut sudurgu kamgalap ap şydaan.

3. Oran curtıuq işinde cangys eptiq ewes taramyk turgan murnak-sy azylynnarny kattyştararngyga, cazyt ryzıq azylyyn namnaryn turguza-rngyga Kominterny tögülyq tuzalyq polgan. Oon accyzy-pile Kominterny-nıñ sesizizi Franzınyñ komunistyq namyñnyñ kezigyny 1935 cılda VII kongressyga 360 mın cıgam turgan, Kıdattıq komunistyq namyñnyñ kezigyny 300 mın cıgam polgaş: oon-taa eske.

4. Azyçyş connarnyñ ekonomnuq polgaş politiktik ergezin faşizmga udur kamgalaarñga, faşistk teerbccilernin peletkep turgan ezelekci talyñga udur massañ peletkeeringe, faşizm-pile temissezirinin kol eze—SSRE-ni kamgalaarñga Komintern uluq tuzañ kargyskeninik tugalyn kym-taa pilir.

Faşistləq German polğaş oon ezelekçileri „Kominternaga udur pak-tıyləq-pis“ tep cəqədnəp alğaş, telegejnin demokratıyləq kyryneleringe udur tayınnıyləq xaldaar tep turganın Koministləq Internasional şaqda-la pilgeş, telegejnin kırınga azydər cərlaan polğaj. İncangaş, faşizminləq oor-me-ge planın yreeringe uluq azyld kılğan.

İndəq polza-taa, tayınnıyləq ırakta murnunda pezin tus-tus orannar-nyl azylcın şimceeşkinin kəndəq pir cangəs cerde tep organizas kyys-sedip şdəvas tep cybe şaqda-la pildingen.

1. Tus-tus curttarnıyləq təəgyde xəqzyuşkyny ırakta təmej əves ıl-galdəq.

2. Azylcı connuq politiktıyləq xəqzyıldezi, medereli, organizastəq ky-zy paza cangəs əves.

3. Ol-la cyılderni ap kəerge, tus-tus orannarda azylcınnıyləq şim-ceeşkininin sorulğaz cangəs aaj əves, ırakta ılgaldəq. Məndəqnyl tē-leezinde, Kominterna cangəs cərdən podunuq sesizizin udurttu ru perge tep cybe şaqda-la pildingen.

Moön murnunda Komunistləq Internasionaldəq pir tugaar kongrezin-den podap alğaş organizastəq forma—Kominternan turguzar egezinde uluq tuzaləq poop turgan polza-taa səəlynde kelgeş, nasional namnar-nıyl purungaar əzeringe şaptık poor cadavas tep cybe şaqda-la pildingen.

Gitlerliq Germanıyl cəzip yndyrge tayınnıyləq soonda tus-tus oran-narın pəjdəly ulam əskelengen tep cybe onza todaraan. Cyge ındəqyl?

1. German-italiniq murnak cı ak-setkildiq kizileriniq—Komunistləq namnarınl sorulğaz faşizminləq şeri q maşınazın yreer, şeriin cıla şa-var, cazaan tyzyrer, curttun iştinge eptereşkin corudarında polur uzurluq.

2. Antigitlerliq kyrynelərin murnak cı kizileriniq—Komunistləq nam-narın kezigynneriniq polğaş xaməktıyl murnunda murnak cı azylcı-narın sorulğaz polza, podunuq cazaanın faşizmin cıla şavar tugajın-da şeri q talazı-pile oraldaşp kəşp turarına tuzalaar sorulğaləq polğaş kəndəq-taa ajmaktarın arazında tən ergeliq nəjrald tənşədar tugaj-ında azyılın pygu kyzyr uqlandərar sorulğaləq.

3. Gitlerni q xolunga kirge kyrynelərin murnak cı azylcınnar-nyl Komunistləq namnarın kezigynneriniq sorulğaz polza, ol cerge poor-monguluq tura-xaləşkyn kıl, nasional-xostalğaləq temissel yndyrp, podunuq curttundan ezelekçilərin səvətp yndyrer sorulğaləq.

4. Gitlerliq Germanga udur nasionaldəq şimceeşkinin cangəs aaj kəttəştrarda, corudup turar xamə q purgan-şazın polğaş angə-şzuguur-un nam-numun parəmdaalavajın, kədyrylge tus-tus curttar pottar py-ryn ergeliq, tayıncı, kəmgə-taa xamaarşpas namnəq turar cugula.

5. Komunistləq Internasionaldəq VII kongrezi azylcı şimceeşkini-ni q tugajında-taa ajttəqny şitpirleerde, tus-tus oran curttarın onza pəjdəly kəory cugula tep ajtkan turgan.

6. 1940 cılda AKŞ-tıyl komunistləq nam Kominternadan paza-la-ındəq sorulğaləq yngen.

7. Marks—Engels—Lenin—Stalinni q nomnal polza, azylcınnıyl yndezin sorulğazın cedip alırdə arga polğaş xəvirin taarştrar, podunuq əjyn ergi xəvirlerden tutunmas tep cybeni yndezilep turar coruktu parəmdalaş, Kominternan taratkan.

Karl Marks I Internasionalə q murnaj turguskaş, oon soonda tus-tus curttarga massaləq azylcı namnar turguzarına xorzak poorga paza-la taratkan polğaj, Kominterna onu paza parəmdalaan.

8. Moön kədnə Komunistləq namnar, oon pəəştəncılar pəzaan, Komunistləq Internasionalə taratsa coguur tep oon moön sanal paza-kiirgen.

Kominternanñ programy ar kerge, Komunistyq Internasionaldy taradyr erge, on kongrezinde teen polza-taa, am ejde ada-curttuñ tajyn corup turunda kongres syldyrar saj cok cybe polgan teleede, Komunistyq Internasionaldy Kyyssekci Komitediniñ Prezidiymy xuraldaaš, Komunistyq Internasionaldy taratkan tep carlaan.

Kominternanñ taradyr toktaal yndyrgeen soonda pygy telegejniñ kizi niittileli sonuurgap, janzy-pyry cugaa taradyr egeleen. Cizee—Angliniñ Rejter agendiziniñ Moskvada korrespondencizi teergi King Angliniñ xej-niittiziniñ sonuurgap turar ajtтырғын хабрлар peerin tilep, SSRE-niñ Ulus Komissarlarannyñ Cöyleliniñ targazy eš I. V. Stalinga cagaa corutkan.

Eš I. V. Stalin teergi Kingge moon adaanda cagaa-pile хабрлаан: „Teergi King!

Komunistyq Internasionaldy taratkanğa xamaaryškan ajtтырғын хабрлар peeriniñ tugajnda Slerniñ tileeniñerni aldym. Podunnun хабрланы Slerge coruttum.

AJTтырғын: „Kominternanñ uzutkaar tugajnda yndyrgeen šiltpirni Britanda koncuq cyylzynyp tajybyrlap turar tur. Ol ajtтырғын Sovettin talazy kancaar keryp turar, paza pygy telegejniñ хабрлаа pajdalnğa ol coruk moon songaar kandyq saldar хамарыгалық polurul?“

XARBB: Komunistyq Internasionaldy taratkanñ šyn polgaš coguur ejynde polgan, cyge teerge, niittiniñ tajynny polur gitlerizmge udur xostalgağa ынақсылдық pygy nasijalarnyñ niitti kzybyšканын organizastaarñ ol coruk ciigedip turar.

Komunistyq Internasionaldy taratkanñ cyge šynyl teerge:

a) Ol polza, „Moskva“ eske kyrynelerniñ amdyralnğa kirzip, olarñ „bolševikšider“ sagyštyq turar teer gitlerzilerniñ xoozun megezin tudup ileredip turar. Moon songaar ындық xoozun mege turbas uzurluq.

b) Ol polza, tus-tus curtarnyñ komunistyq namnarñ podunnun uluzunñ erge-azy teeš eves, хабр тақтыкканын tuzaaly-pile azydap turar teer, yletpyrcin šimceeškininiñ komunizmğa udurlangan xop megeni tudup ileredip turar. Moon songaar ындық хоп mege turbas uzurluq.

c) Ol polza, fašizmğa udur temisseldi kalbartтырғын хostalgağa ынақсылдық curtarnyñ patriotcularannyñ, olarñ kandyq-taa namnñ polgaš šazyñ-cydylgeliq turar хамаан-cokka podunnun curtтunñ tepsilgeliq kyšterin cangys nasional-xostalgalық lager kydyr kattyšтырар tugajnda azylyñ ciigedip turar.

d) Ol polza, gitlerizmniñ pygy telegejge tergiideer teen kzyanbyšканынға udur xostalgağa ынақсылдық pygy ulustarnñ telegejniñ curtтарныñ cangys lageri kydyr kattyšтырар tugajnda pygy curtтарныñ patriotcularannyñ azylyñ ciigedip, kelir yjede tem-kadyr azyldaar coruun organizastaarnğa oruktu aštar arыqlaar.

Men podaarymğa ol pygy cyylder šuptu kattyškaš, gitlerliq tarlal-xemdilgeni azyr tileer temisselge evilelcilerniñ polgaš eske-taa kattyškan nasijalarnyñ cangys lagerin moon songaar ulam pyzyqlaar.

Komunistyq Internasionaldy taratkanñ kancagaš cer-le coguur ejyn-de polganñ teer polza, fašistyq araattan podunnun eñ sölgy kyšterin yndyryp turar am po yjede—ol araattannñ tujulunga cedir sokkaš, ulustarnñ fašistyq tarlaldan cajladyr teleede, xostalgağa ынақсылдық curtтарныñ niitti kzybyšканын organizastaarñ erge-cok cugula tep sanaar-men.

Xyndylel-pile Š.TALIN.*

4. Taraany tarap alzyvssa-taa camdyk sektorlar cyge cedir tarvaan, kazaaz cyge pelen eves, mal cyge taraany cip turaryl, sugarylgaz cyge pagaj corup turar cybel teerge, paza-la tajyncy eves azydap turavvysta tep cybe pildingir.

5. Cuurt pydyrylgezi şeriqnin pydyrylge (lyza-xaak), oruk tuduush-kunu, škola septelgezi teen ыkash azydar paza koncuq oozum corup turavvyn uzuru, ol tugajnda pygy par kyşty ol sorulgan kyysseidirin-ce pygy sagzyvyst kiirveenibiste, am-taa tajyncy eves azydap turavvysta tep pilze coguur.

„bncarga, nemes-faşıstıq ezelekclerge udur tajyn polza, Kyzы Şeriqge am-taa хәj yger-poolarnы, tankalarnы, uzar-xemelerni, pulemjottarnы, avtomattarnы, minomjottarnы, ook-cemzekti, xer-xerekselderni, aash-cemni peerin negep turar. bncangash azycynnar, kolxoscular, sovettin pygy inteligenzizi frontuga iji tapkyr kyş-pile azydap peeri cugula.

Pistin pygy kizileribis polgash tьylda pistin pygy alban cerleribis şaktyn ekki mexanizmy ыkash cangys temniq, toda ekkizi-pile azyldaар хerek“—tep rashkы Stalinnyң 1943 cыldың maj ajnың pirniң хуnynde piske pergen tөөgylyq ajttыshkыnnы erestiq kyysseদিp turgash, maadyrlyq Kyzы Şeriqniң tьylyн ulam рьзьdaal, materialdyq tuzalamcыnnы ulam kyş-teldireel, oоq-pile kalcaa aaryq faşizmny pyryn cuura şaар, onu Sovet Sosialistıq Respublikтан aştap-şirvip yndyrerin tyrgededil.

Pygy kyşty mal azylyn ködyrerin-ce

S. TOKA

1941 cылдың ijuldun 22-de gitlerliq teervecciler polza, Sovettni xostuq şeleen arat conun kuldany, Uluq Oktabrniñ Socialistiqt revoluzunyn tögülyq tiilelgelerin cok kыr sorulga-pile pistiñ socialistiqt ada-curttu-bus polur SSRE-ge udur araattan oor jozu-pile xaldaannar.

Arat conun Uluq praştıncы eş Stalin polza, ölymnyq uluq aяы tavarzyp turar Oktabrniñ tiilelgelerin—SSRE-niñ ulustarыñ xostalgazyñ polgaş tuskaj xamaarşpas coruun kamgalaar tugajında Sovettni kyccylyq arat conun kыrgan. Sovettni xej million, xej nasional arat conu, oon Kызы Şerii Sovettni cazaanы polgaş bolşevik namnyñ udurtulgaзы-pile, Uluq praştıncы eş Stalinnyñ kыrganы-pile podunun socialistiqt ada-curttun pir kizi ықаş cangы aaj kamgalap kiripkenner.

Ada-curttun uluq tаjыñ am iji cы poop turar tur. Sovettni arat conu, oon aldarlyq Kызы Şerii faşistyt Germannyñ imperialistyt teerveccileringe udur maadyrlyq temisselge podu mөnge aldar-pile şyrtangan polgaş pygy telegejniñ aзыc conunyn uluq ынакшыñ şingeedip turar.

Ada-curttun uluq tаjыñnyñ хunnerinde Tываныñ arat conunyn SSRE-niñ ulustarы-pile akky-tunma ep-najыral ыlam cookşulazyp, nemestiñ ezelekilerin pyryn cok kыr uzutkaar tugajında cangы kyzel soruk polu pergen. Ol ep-najыral polza, хan-tamыrından tuduşkak cangы pydyn cyve poop kattыşkan.

Tываныñ arat conu polza, Orus ulustun uluq xostalgalyq rolun pistiñ curtтun pygy tögüzynyn turguzunda oon kөrgyzyр kelgen tuzalam-cызыñ cys-cys cылдың iştinde podaар polgaş onu kazan-taa utpas.

22 cы murnunda Tываныñ malcыñ arattarы nasional-xostalgalyq temisseldiñ tugun ködyryр yndyryр keerge, Uluq orus ulus, pis-ce akky-tunma xolun sungaş, Tываныñ arat conu podunun curtтundan taştakкыñ imperialisterin yndyr сыыгyp, xostuq-şeleen, tuskaj xamaarşpas revolutuq respublikty turguzup алырга tuzalaan. Am pisti faşistyt Germannyñ imperialistyt араattannarыñdan kamgalap turar cyve paza Uluq Sovet Ebileli, oon maadyrlyq Kызы Şerii poop turar tur.

Moон murnundan Kызы Şeriñniñ caa cedişkin pyryzy polgaş purungaар şimceeşkininiñ pazыm pyryzy piske tenneer cyve cok yneliqt poop turar, moон uzurundan pistiñ arat conubus polza, pistiñ көer хөңnyvys cok tаjыñыыcы cыca шаар uzutkaarыñ şаgыñ cookşuladyрn kyzeesh, maadyrlyq Kызы Şeriqtge pygy-le хemceqler-pile tuzalap turarlar.

Kызы Şeriqt polza, SSRE-ge udur „cannыk“ tаjыñ corudar teer faşistyt teerveccileriniñ tenek aaryqt planыñ хыл-ыja kыдыр cыca шаар uzutkaan polgaş nemestiñ şeriin „tiilettirbes“ teer tooldu pygy telegejniñ murnunga tujulunga cedir puza şapkan. Ada-curttun uluq tаjыñnyñ corup turarыñnyñ turguzunda Kызы Şeriqt polza, gitlerliq teervecci şeriñniñ kalcaaraan şavar-xaldaaşкыñnyñ cyq-le toktaatkan eves, харыñ şiitpirliqt udur soguuşkunnar-pile olarga kazan-taa tettigip albas polgaş gitlerliq teerveccileriniñ uzutkattыp төneriniñ egezi poop turar хej аштырыşкыñnarnы tavarыştыган. Kызы Şeriqt polza, 9 million азыq nemes soldattarnы polgaş

ofitserlerni cыskaaldan yndyrge, on-on muң tankalarnы, uzar-xemelerni, yger-poolarnы, pulemjottarnы, minomjottarnы хунаар алган polgaş cok кыльр узутkaan. Кызы Şeriқ polza, 1942—43 cыдън кыьşkы kompanijazыnda Sovettin 480 muң төрbelcin kilometir cuurt-tebiskeerin tajzыndan арьqлap аштаан; nemestiң faşis-imperialistiq şerilin Paғын cykce 600—700 kilometir cedir ap oktapkan; on-on, cys-cys xoorajlarnы, muңmuң kәdee suurlarnы polgaş curttaкcыbыq cerlerni xostaan; tajzыnnың 350 muң soldattарып polgaş ofitserlerin tudup ap, 850 muң азыqны кыльр узутkaan; Stalingrattың coogunga tajzыnnың iji armijazып pyzeeleeş cok кылган. Po faktыlar polza, nemes-faşistbыq ezelekцилерге uдуr temisselge Кызы Şeriқ төөгyлыq cediіşkinnerni tiilep алганып cугaalap турар тур.

Ooң-pile xolbaştyr, ebilelcilerin tiilelgeliq şeriqleri Afrikaga itali-germannың şeriin cuura şapkan. Angli-ameriktin ulam оспy-шаан турар uzar-cyyly Germanның polgaş Italiniң şeriқ-yletpyrlyq төpteringe kyccыlyq soguуşkunnarnы таварыштыр турар. Tajzыnnы Cөөн cykten,—Кызы Şeriқniң soguуşkunu, Paғын cykten soguуşkun-pile pir tugaarda-la kattыza pergen.

„Po pygy pajdaldar kattыşkaş, gitlerliq şeriқ maşinazып tujulunga cedir salba silgip kaapkan, telegejniң tajzыnnың corup турарып оskertken polgaş gitlerliq Germanны tiileeringe cugula xerektiq cyylderni turguskan“. (I. Stalinның, 1943 cыдън maj 1-de yndyrge tuzaalыndan).

* * *

Sovet Ebilelinge gitlerliq German oor jozu-pile xaldaan tep cyveni radiodan тыннааш-la, pistin namыbыs, cazaabыs polgaş азыcы massalarыbыs, SSRE-niң ulustары-pile kadь podunuң socialistbыq ada-curttu—SSRE-ni kamgalaарыга pelenin pir yn-pile carlaannar. TAR-ның азыcы conunuң X Uluq xuralының paşky Stalinga corutkan deklarazь kыmга-taa pildin-gir. Ol deklarasta—*„Tыbаның arat conu podunuң revolustыq nam cazaanga paaştaдыp алgaş, faşistbыq xaldakcыlarnы tujulunga cedir cыlca шаар tiileer teeş temissezip турар Sovettin arat conunuң ol temisselinge podunuң амь-төның хайраласағып pygy par кызы polgaş argalarы-pile kirziringe pelen“*—tep carlaan.

Tыbаның arat conu, ooң revolustыq nam, cazaа polza, podunuң uluq adazь, өңnyу еş Stalinның murnunga алган ol xyleelgelerin ыдыктыы-pile кyyssedip турар. TAR-ның азыcы conu, Кызы Şeriқniң kezekteringe ulam-na озыр турар materialдыq tuzalamcыны кыштыу-pile көргyзyp турар. Ol tuzalamcыlarnы тыңnep көер polza, moon adaanda cyylder ilerep keer tur. Кызы Şeriқge 7 million азыq акша тыңnyуq janзы-pygy pelekti corutkan, onu тазыqlаарыга 3 еşelon хереqlettingen. Тыbаның малcыннары Кызы Kovalerijaga 28 muң ең екки aattарып pergenner. Тыbаның азыcы conunuң cыqган хөреңgizi-pile uzur-cyyl eskadrilizin turguskaş, stalincы хартыгалар-uzudukcыlarnың idegeldiq xolunga tutsup pergen. Тыbаның arat conu, nam polgaş cazak polza, Кызы Şeriқniң хyreelenin-ce podunuң kizizitkenneri, podunuң төreen curtтунуң patriotcылары polur sovets хamaattыларып frontu-ce канcaар-taa aaj-cok najьraldыы-pile yдеp corудup турар, ol еş-өөрлерibis ada-curtтунуң tajzыnnың frontularында kajgamcыктыq eres-maadыp, tidim-cyrekkir coruup хerek кырыга көргyскыleeş, ooң-pile Тыба Arat Respublikты, ooң arat conun, Uluq Sovet Ebileliniң egeertin-mes uluq cuurt-tebiskeeringe ulam uluu-pile aldarзыtkan турар.

1943 cыдън majның 20-de Тыbаның pir tugaар kezек екки-tura şeriqlerin Кызы Şeriқniң хyreelenin-ce yдеp corutkan coruk polza, Тыbаның arat conunuң Uluq Sovet Ebileliniң ulustары-pile аккы-туңмапың узылbes харыzaaзы ulam uluu-pile pyзыгыр турар tep cyveni paза kattap

cugaalap turar tur. Ol faktı polza, Tıvanıñ cys-cys, muñ-muñ patriot-cularıñ, Kızıl Şeriqniñ xyreelenin-ce ekki tura-pile kireer tees, xajıñ xır turğan kyzel podalıñ pottanır turarın kergysken. Kızıl Şeriqniñ nemes imperialistiq teervecilerni tujulunga cedir cılca şavarınga Tıvanıñ arat conu moon songaar cıq-le material talazı-pile eves, xarıñ pooc-sepseen xolunga tudup algas, ada-curttuñ uluq tajıñnıñ tulcuuş-kununıñ xovularınga, pistiñ ulustarvıstıñ at-aldarın, xostalgazan polgaş tuskaj xamaarşpas coruun kamgalaar kiziler-pile paza tuzalaar.

Eş Stalinnıñ maj 1-de undyrgeñ tuzaalı polza, politiktiñ polgaş pydyrylgeniñ caa kedyrylyşkynnerin kygırıp undyrgeñ polgaş nemes ezelektilerni tujulunga cedir cılca şarkıze frontuga materialdıq tuzalamcı ulam kysteldirerin-ce Tıvanıñ arat conun xej-aat kilrgeñ.

Po cılın pistiñ arat conubı, erken cılga tömejleerge ırakta arttık azıdıp turar. Cizeeleerge, mal azıyn ap koreeliner. Po cılın maldıñ caş telyn kamgalap ap turarır erken cılđan arttık ekki poop turar. Ol polza, curttuñ ulus azıl-agyjnıñ kol adır polgaş frontuga materialdıq tuzalamcı kergyzleriniñ—mal azıynıñ oon ulam özeriniñ parımdaazı polur.

1943 cılđın ulus azıl-agyjnıñ planında 1943 cılđa 547 585 kış maldan töl alır uzurluq turğan, Mal polgaş Cer azıynıñ jaamızynıñ medeezi-pile alırğa, po cılđın majnıñ 15-ke cedir 346 662 paas kış mal tereen ijk-pe, azı 63,3 xuu poop turar. Ertken cılın po-la yjede tereen maldarın xuuu 43 poop turğan. Po cılın torytyngen 358 261 paas caş maldan 340 085 paası ijk-pe, azı 94,9 xuuu kamgalap alğan. Ertken cılın po-la yjede maldıñ caş telyn kamgalap alğanıñ xuuu 88,9 turğan. Po niitti parımdaalar polza, namnıñ, cazaktıñ polgaş arat conun pygy kysterin polgaş kicceengejin maldıñ san polgaş şınar talazın östyryp, sajıradırın-ce, maldıñ caş telderin kamgalap alırın-ce uqlandırar polza, 1943 cılđa mal azıyn östyreniniñ planı, todargajlaarga—11 xuu östyleri kyysettinner uzurluq tep cyveni cugaalap turar tur.

Po cılın caskı tarıga azıyn, erken cılga tömejleerge, ırakta organizastıq, kedyrylyşkynnuq, uluq patriottuq pajdal-pile erken. Mal polgaş Cer azıynıñ jaamızynıñ maj 20-de medeezi-pile alırğa, respublikta 45 972 ga cerni taran ijk-pe, plan 88 xuu poop turar, ıncarga erken cılın po-la yjede 25 220 ganı taran ijk-pe, plan 56 xuu turğan polgaj. Ertken cılın eleen kaas kozuunnar pottarınıñ planı kyysssetpejin turğan, camdıktar ijunnun 10—15 cedir tarıp ulamcılav-şaan turğan polza, po cılın, kōdee azıl-agyjnıñ azıdar oon ekki corup turar. Cizeeleerge, po cılđın majnıñ 15-ke cedir tarıganıñ planı Erzin kozuunu—116 xuu, Kızıl-xooraı—115,2 xuu, tarıga planıñ kazan-taa kyyssedip kōrbeen Övır kozuunu—102 xuu, Caa-xel kozuunu—99,2 xuu, Cōon-xemcik kozuunu—92,7 xuu kyysssetken. Paj-tajga, Kaa-xemden öske kozuunnar po cılđın caskı tarıgazın erken cılga tömejleerge oran-cok ekki corudup turar.

„Pistiñ pygy kizileris polgaş tılda pistiñ pygy alıan cerleris saktıñ ekki mexanizm ıkaş canğs temniq toda ekkizi-pile azıldaır xerek. Uluq Leninniñ cagyn saktıp koreeliner:

„Pir-tee tajın cajlas cok polu pergen cyse töleede, pygy-le cyseni tajınga, ıncangas piccii-le saldıncaktanır polgaş kış perbes coruktu tajın yjeziniñ tyrymy-pile jalalaan turar uzurluq“—ter paşkı Stalinnıñ cugaalaan sözy polza, tajıncı—şarkın ekki azıldaır, po cılđın ulus azıl-agyjnıñ planı cedilşkinniq kyyssedir polgaş Kızıl Şeriqge pygy-le xemceqler-pile tuzalamcıñ kergyzir tugajında pistiñ nam, cazaavıstı polgaş kalbak arat massalarvıstı kygırıp turar tur.

1941 cýlda sadýp algan tyk polza, 1940 cýlda sadýp alganýndan 2 kat-tap хөj polgan.“ (1942 cýldyň iýun aýda polgan TARN TK-nyň IV plenu-munyň toktaalyndan).

Mal azylyň saýzýradýgynyň oruktarýn polgaş oon argalarýn, pistiň namnyň programýnda polgaş namnyň uluq xuraldarynyň, paза plenum-narynyň toktaaldarynda kancaar-taa aaj-cok todargajý-pile көггyskyleen.

Mal azylyň saýzýradý sorulgalarynyň tugajýn namnyň programýnda мынса teen:

„Nam polza, mal azylyň ulam-na көдырыр, onu pygy-le хемсеөгler-pile хөqзyдер, maldыň сеөк шынарын polgaş азыктыөj polur coruun екки-зидер, азыль соппуň хуунуň polgaş хөj-ниитлиниň азыл-агыларыга agro-technik, zootechnik, veterinar talazy-pile tuzalaar coruktu kalbарттыр pol-gaş еkkizидер тееş temissezir“.

Namnyň programýn parýmdalaaş, mal azylyň oon ulam saýzýradý tugajýnda pistiň хатык organizastarybystыň murnunga TARN-nyň XII Uluq xuralы koncuq todargaj sorulgalaryн салган:

„Maldыň paaş сапын соокку иji-ys cýldарныň ištinde 2,5 million-dan эсееш еves кыдыр өstyrer sorulga polgaş mal azylyň moon songaar ulam өstyryp saýzýradýrныň temisseli kazan cediışkinnioj pottаныр polurul teerge, mal azylyň saýzýradýrныň хереен pygy nam, namnyň pygy kezigyny polgaş kezigyn еves азылdakсылар podunyň xolunga tudup алыр polza, am pottаныр polur.“

Namnyň удурттуксузунуň, nam азылdakсылыныň, nam kezigyny py-ryzynyň polgaş хөj-ниитлиниň idepкеjizi pyryzynyň, шынарын nam ар көөрде, olарныň сугаа-tomaandan ар көөр еves, харын mal азылыň saý-zýradýrныň, оон төzy-шынарын pedideriniň, кыс maldыň кызыраар coruun cok кылырныň, maldыň produksuluun polgaş paraannyöj cyylderin ulgat-тырарыныň, ыlangyja maldыň sytkyryn, tykkyryn, eetkirin ulgattырарыныň so-rulgazyň olар хerek кыргага кыж хире кyyssedip турарындан ар көөр“. (TARN-nyň XII Uluq xuralыныň toktaaly, ағын 21).

Mal azylyň saýzýradý tugajýnda nam, cazaktyň айттыбшкынарын ol toraan pilip şingeetpes ulustar paза көстyp турар poor тур, ol ындық kizi-ler polza, maldыň paazyň tyrgen өstyrerinden, оон шынарын pediderinden curttuň еkonom talazy-pile purungaар tepsilgezi polgaş азыль-malсын arat-тарыныň materialдық pajdalyн еkkizидерi uluu-pile хамаарзыр тер cybeni amga cedir pilbejin турар cyylder par. Азыль соппуň xuralдарыныň, nam organizastaryныň, Mal polgaş Cer азылынық jaamyзынық organnaryнық pagaj азылдар турарындан, olарнық talazyндан namnyң direktivтерin pagaj кyyssedip турарындан, 1941—42 cýldарда maldың paazy kandyq-taa шы-зыктырар cýldagaан cok тургаş-la uluu-pile kudulaан.

По tugajýnda TAR Picce xuralынық V sessiziniň şiltpirinde pizee-ni polza:

„TAR-nyň Picce Xuralынық V sessizi, 1941 cýldыň iýulduň 1 хунун-den 1943 cýldыň janvar 1-ge cedir maldың paaş сапы кыкка kudulaан тер temdeөler тур. Maldың paaş сапынық kudulaанынық cýldagaан polza, maldың азрал азаалга talazy-pile хандырылga cok coruktuň хараазында, азыль соппарнық козуун хuralдары, кыразыл-агылар, kolxostar, MCAE-ler polgaş кырынениң, азыл-агының organizastарындан maldың азылы хөq-зyдыр saýzýradý talazy-pile хажгааралы cetpeziniň, ulamындан polgan. Pydyn carttyk cýldыň тургузунда cutka, аарыqqa alзыр, poryge cidirt-ken cergeliq cýldagaannardan хораан maldарнық paaş сапы polza, po arazyнда maldan алган саş teldyň 65 хуuzu хире polur тур.“

Кыс maldарнық кызыраар coruun maldың ederzilge kompanijazyн cet-pes organizastaанындан, аныjak pydyrykcylerni өlyryp ciir ijik-pe, азы

cazap kaaptar coruktarnың ulamыndan, шеер maldың talazы pile 23,7 хуу polgan—teen.

По pygy cyylderden, мал азылының херее ам-таа толзу-pile органи-
zastattыmaan, pistiң nam organizastарыыы polgaş aзылы connuң xural-
дары coguur negeldenі jozugaар арны мал азылы-це шуут көрнyp, ону
podunуң xолunga ам-таа tudup албаан теп cybe көстыr тур. Maldың paa-
зын өстыrer coruktu yндезини-pile ekkizider төлеede, V sessi мындық
direktivti pergen:

*„Mal азылының кырыне planың pygy-le хемceqler-pile sajырадър
tugajында arat азы-ағыларны, MCAE-lerniң, kolxostарны, kolxosci-
lарны, polgaş хуу азы-ағыларны, orttuzunga kalsaq organizas massa-
лық азыды corudup, мал азылы хып-пырыде operativtiq polgaş texniktiq
udurttılga-pile хандрар coruk polza, MCAE-ни, arat connарны pygy
xuralдарыны, кырынениң polgaş хөj-niitti organizastарыны кол sorulga-
зы теп sanaар*—teen.

Ol direktivтерден ағыда sessi polza, curtтуң iштеге мал азылы
yндезини-pile ekkiziderin хандрар oruktu ajttыp турар өске-таа практика-
лық ajttысқынарны pergen. Sessi polza, zootexniktiq polgaş veterinar-
лық хемceqlерни poldunar-la argalar-pile corudup тургаş, cазы, cайы мал
одарлады teeş xongan cerлерinge cаş maldың tuskaj kazaалары tudup,
caş maldың tuskaj cemnerin peletkep тургаş, uluq maldарны picce mal-
dardan, saar maldарны кызыr maldardan polgaş maldың cаş төlderinden
ағылаp kadarar coruktu organizastар тургаş, maldы pөry кыгыp-хыдыр co-
rukka удur šiitpirlii-pile хыреzip тургаş, maldың cаş төlderin толзу-pile
kamгалар ар, ону өстыreriniң cугулазын todargajы-pile айткан.

Aзылы connuң camдык xuralдары, nam, areve organizastары, paza
Mal polgaş Cer азылының jaамызы V sessiniң ajttысқынарны koncuq
cetpes кyyssedip туралар. Sessiden, суқ cok cerлерге 50 caa kuduktар
kazar теп ajttысқын pergen polgaj, ыңcaарга majны 15-ke cedir cangы-
таа kuduk turgustunmaan тур. Pөryny massалы-pile кыгыp хыдыры-це
connu organizastар теп ajttысқын perip, ol sorulga-pile tuskaj komitet-
ter turguskulaар teen cybe polgaj, ol ajttысқын paza-la кyyssettinmeen.
Am yjede pөryge удur organizastық temissel cok poop турар polgaş pө-
ryge удur Temissel Xereeniң komitetteri хөj cerлерге turgustunmaan,
ыңcaарга турган cerлерде ol komitetter азыдавайын турар. Мал азылы saj-
ырадърының planың кyyssetken polgaş азы кyyssetken азы-ағылarga
ciigeldeler polgaş шаңналдар тысыр tugajында sessi tuskaj xoojly yндыr-
gen. Sessiniң ol pygy ajttысқынарны малцын arattarda ам-таа pyryny-
pile nepterebeen polgaş хағын camдык козуunnарда ону арбан targалары,
paza суму targалары pezin pilbes poop турар. Cizeeleerge, Taңды ko-
зуunунуң Kөк-puluң сумузунда eleen хөj арбан targалары sessiniң šiit-
pirlerin pilbes турган. Paј-tajga козуunунуң šiitkekcizi eş Suukkaj ses-
siniң šiitpirin cyq-le pilbes eves, хағын ону шуут nomcubaан cyyl турган.

Namның XII Uluq xuralының polgaş namның oоң soonda-таа yндыr-
gyleen šiitpirлерiniң cookku 2—3 cыldarda maldың pазың 2,5 million ce-
direr теп турган, paza 1943 cылда мал азылы sajырадърының planың
uluq cediіskin-pile кyyssedip polur турганы шың-realdық cyyl polur теп
cybeni, murnаксы козуunnарны, сумуларны, kolxostарны polgaş curtтуң
tus-tus murnаксы малцынарны турzulga-fakтылар todargajы-pile cугaa-
лар турар тур.

Maldың cаş төлын kamгалар ар турарыны tugajында paашtajы тынне-
диң ajttыp турары polza, 1943 cылдың maj ајны 15 хының cedir cаş maldы kam-
галар алған 94,92 хуу poop турар. Maldың cаş төлын kamгалар ар тура-
ры козуunnар ылаар polza, eleen solun polur, cyl tize, maldың cаş тө-
лын: Кызы-хоорај—98 хуу, Erzин—97,3 хуу, Caa-xөл—97,3 хуу, Өвыр—97

xuu, Syt-xel—96,9 xuu, Tandı—96,87 xuu, Uluq-xem—96,45 xuu, Paj-tajga—96,4 xuu, Tozu—66,04 xuu, Tere-xel—95,14 xuu, Cөөн-xem-cik—94,8 xuu, Paғын-xem-cik—94,29 xuu, Kaа-xem—93,5 xuu, Pii-xem—93,2 xuu, Tees-xem—91,09 xuu polgaş Mөngyn-tajga—89,84 xuu kamgalap alğan turıp turar.

Ustynde sannarnıń kөrgyzyp turarь polza, Mal polgaş Cer aзыльнь jaamьзь, paza oоn kudukku apparadь, mal aзыльнь tyrgen ɵzyldezin cedip alьr tɵleede, tajьnnь pajdalьnga am-taa cecce taarьstьr turgus-tunup albaan polza-taa, maldьn caş tɵlyn kamgalap alьr tugajьnda malcьn arattar polza, ertken cьldan oran-cok ekki aзыdap turar tur. Ustynde sannar cyny kөrgyzyp turarь tize, cizeeleerge, Mөngyn-tajga, Tees-xem ьşkaş, maldь kьş azьrar talazь-pile materialdьq suurnu (maldьn aas-cemin peletkeer, mal kazaazь tudar, vetsanitarnьn profilaktikazьn corudar, maldьn odar-pelciirin cөp organizastaar polgaş oон ɵske-taa cyylderni) pagaj peletkeen kozuunnar, maldьn caş tɵlynь polgaş uluq-taa maldьn talazь-pile xөj kogaraldarьq poop turarьn paza todaradьp turar, ьncaarga xarьn kьşka cygeer teere peletkenip alğan kozuunnarda maldьn caş tɵlyn kamgalap alьr coruk ekki cediişkinniq poop turar tur.

Ertken cьль pistiń curtubus kьşka eleen ekki peletkengen, cizeeleerge, 1941 cьlga tɵmejleerge sigenni ertken cьль 5 million puuttu aзыr kezip peletkeen-pis, mal kazaazь tudarьnnь planь aзыr kyyssettin-gen, mal aзыль-ce arat connu kicceengeji ulgatkan polgaş agaар poj-dustuń pajdalь murnunda cьlga tɵmejleerge ertken cьльn paza ekki poop turgan. Po cyylder polza, maldьn caş tɵlderin kamgalap alьrьnnь planьn kyyssedir argań pergen. Murnakcь malcьnnar, malьnnь caş tɵlderin 95—100 xuu kamgalap ap turar cizekter koncuq xөj. Cizeeleerge, Mal polgaş Cer aзыльнь jaamьзьnnь medeezi-pile ap kөerge, Urvьn sumuzunь malcьn arattarь po cьldьn majnь 15-ke cedir malьnnь caş tɵlderin 99,4 xuu kamgalap alğan; Өьyr kozuununь Tus-taq sumuzu—99 xuu, ol-la kozuunnunь Solcur sumuzu—98,8 xuu kamgalap alğan poop turar. Malьnnь caş tɵlderin „Stalinnьn oruu“ kolxos—97,3 xuu, „Kocetof“ kolxos—96,8 xuu, „Kьzьl partizan“ kolxos—94,8 xuu kamgalap alğan. Syt-xel kozuununь Xөr-tajga sumuzu malcьn arat Kombuzap 156 tɵryyr maldardan 166 caş tɵlder algaş, olarьn toluzu-pile kamgalap alğan. Ol-la kozuunnunь arat Tostaj-ool 46 tɵryyr maldardan 64 paaş caş tɵlderni algaş, olarьn pyryn kamgalap alğan. Arat Sodunam 31 kьs maldan 44 caş tɵl alğan, Uluq-xem kozuununь Şagaan-arьq sumuzu arat Xuurak 46 kьs maldan 48 caş tɵl alğan, Өьyr kozuununь Tus-taq sumuzu arat Adьndьk 113 kьs maldan 118 caş tɵl alğan, ol-la kozuunnunь Solcur sumuzu arat Sedippej 88 kьs maldan 98 caş tɵl alğan—po eşter, maldarьnnь ol caş tɵlderin pyryny-pile kamgalap algannar.

Tandь kozuununь Mezegej sumuzu arat Ojun Onuşpajnь aзыl-agььnn portta onzalap temdeqleeri cugula tur. Eş Onuşpaj polza, 34 xojdan 42 xuragannar alğan, todargajlaarga 8 xoj ijisteen tur. Ol xuragan-narь şuptuzun kamgalap alğan. Onuşpajnь niitti malь eleen uluq ɵzyl-deliq poop turar polgaş xojlarnьn eleen xuuzu xөj yreliq ijisteer polgan. Ol polza, eş Onuşpajnь malьn cьльq kazaalar-pile xandььp alğanь, maldьn cemin ceccezi-pile peletkep alğanь, xojlarnьn tugajьnda vetsani-tar talazь-pile coguar xemceqlerni alğan tɵleede, aarьp ɵlyr coruk cok pol-gańь, maldьn kadarьlgazьn organizastь-pile, uluq kizilerniń kyzy-pile corudup turarь—po cyylder xandььgan.

Xojnu xөj xuragan tɵryp ijisteer kьдыr aзыl corudar tugajьnda Mal polgaş Cer aзыльнь jaamьзьndan tetkimce aзыl corudarь cagula tur. Po coruk ol tugajьnda tuskaj xemceqler albaanda pezin, xөjy-pile poop turar tur. Cizeeleerge, „Kьzьl partizan“ kolxoska 1943 cьldьn maj 15-ke

cedir 591 хойлар 693 хураган перген ийик-пе, 102 хой, азы пөштүн бир кезеи ийистеи. Рагып-хемчик козуунунуң Шекpeer сумузунда малсын араг Сырттак-козай Садамваньң „Кара-паашық“, теп хойу ерткен сын уш хураган, ро сын төрт хураган ийистеи, ол хураганның ийизи ер, ийизи кыс полган. Мындық цизектер республикта хөй полгаш ону пыгу аргалар-pile алдарыдар корук сугула.

Сөелгы уjede, хөй-хөй сумуларда малсын арагтар полза, зоотехниктиқ хемцеқлериңи шын хереқлеериниң айттығын-це елеи кичеенгејни салыр турар аргарган. Малдың цемин пелеткеер, мал казалары тудар корук массалық суыл роор пар сыдар. Ол суылдерден, малды cutka первези полгаш мал паазын өстырери улуу-pile хамарзыр теп сувени араг кон еккизи-pile пилип турар аргарган. 1941 сыда 7 171 муң пуут сigen пелеткеи турган полза, 1942 сыда 12 972 муң пуут мал цемин пелеткеи. Ол полза, 1941 сыла төмејлеерге, парк ији каттар хөй роор турар тур. Малды цем-pile хандырагы—мал азынның тырген өзериниң бир шитпирлиқ фактору полур, ыңсанынның узурунда, ол-це пыгу-ле малсын арагтарның мобилизастаар узурлуқ.

Малдың саш төлын камгалар алғынга, 1942 сыда малдың 5342 казаларын туткань паза улуқ узур-тузальық полган. Малды цем-pile хандырагындан ағыда, малдың казаларын тудар корук полза, ылығыа кыш-тын соогу 45—50 градус цедип турар церге, малды шын кыш азырагынга улуқ сугула хемцеқ полур.

Ам уjede көдеи арагтар полза, суқ-ле хөй, өшкыну евеи, харын паза сыгы полгаш инек малдарың кадь, еелцеқ-pile кадарыр откарыр турар. Цизеелерге, Танды козуунунуң Меzegeј сумузунуң Артың Кара-суқ теп церде 15 өқ пар. Ол аалдың арагтары, малдың кадарыгзын ylegerлиқ полгаш өвилелди-pile корудуп турарлар. Олар полза, ааттарың сумунуң ниити сыгы кадарыгзын-це корутканнар. Ынсаарга хөй, өшкыну ији-ији кизи еелцеқ-pile кадарыр турар, цогум хөй, өшкыну саар өју цедип кеерге темги ији кадарсының пиреи хөјну аал-це сырып кирип каар ортта, паза бир кадарсы, саш анај, хураганның церге кадарыр сыдыр каар, оң соонда паза-ла кадь кадарыр коруп каар роор турар. Ол-ла аалдың арагтары, ро сын инек малды бир-ле тугаар кадь кадарар практиканы хереқ-лер корутканнар, оң тыннелин ол аалдың арагтары хынар турарлар. Cyge теерге, ол полза, малды пөры цириден камгалаар, малды саар өјнде келирин хандыра полгаш тарааны малга цидиртес арга тур.

Малды кыш азыра, ону цем-pile хандыра полгаш малдың саш төлдерин камгалар алыр фалазы-pile камдык цедишкinner пар полза-таа, пистин паның, хөй-ниитиниң, азы-агының елеи хөй камдык организастары полгаш азыл конуң хуралдары, мал азын сајырадыр, оң продуksулуқ полур конуң көдүрер тееш, ро ујениң негелдезин жоугаар ам-таа тутcup киреи теп сугалаар узурлуқ тур.

Сурттун мураксы малсынарының турзулгаларын өөренир, ону мас-салы-pile нептередип корудар азыды Мал полгаш Сир азынның јаамыш цетпес корудуп турар. Мал кызырагының айттығын-це сагыш салышкын цетпес. Малды тары роозадыр азыл ам теерезинде евееш хемцеелдиқ роор турар.

Мал азынның тугајында сурттун иштинде ерттем шинцелдин полгаш yleger турзулганың азыл цетпес коруп турар.

Малдың паазын тыргени-pile өстыреринге пистин суртта пыгу сугула суулар пар. Нам полгаш казак ол айттырық тугајында малсын арагтарың мал өссын тееш, улуқ сагыш салыр турар.

ТАР-ның азыл конуң V sessizi полза, малдың паазын, оң продуksулуқ конуң өстыреринге улам улуқ идиқни peer тугајында елеи хөй практиканы хемцеқлериңи алган.

Pir tugaar polgaş kol sorulga polza, namnıñ, kyryneniñ azy-agyñnyñ organizastarş polgaş azyıñ connuñ xuraldarş pottarşnyñ pygy-le azyldarşga kol kicceengejñi—*maldñ sanñ polgaş şnarñ östyryp sajzbradyrñ-ce* uqlaarş roop turar. Mal azyñnyñ ajttırqylarş-pile xun-pyry praktika kırınga azyldaarş sugula, podunuñ azyñ mal azyñ-pile xolbaştırş azyldavañ turar azy-agyñnyñ, namnıñ polgaş kyryneniñ cangşy-taa azyldakşy turvazñ teeş, namnıñ polgaş kyryneniñ organizastarş-pile kadş, mal azyñnyñ idepkejlileriniñ cöylel xuraldarşga mal azyñnyñ ajttırqylarş cugaalazş turarş sugula. Mal polgaş Cer azyñnyñ jaamşyñnyñ organnarş, paşa kozuunnarnıñ, sumularnyñ organizastarş polza, malcñ arattarnıñ salgan ajttırq pygyzinge, olarnıñ negeldeleringe xun-pyry'sagş salş, onu kicceengejlil-pile köer uzurluq. Mal azyñ san-taa, şnar-taa talazş-pile östyryp sajzbradyrñnyñ sorulgaşyñ cyq-le Mal polgaş Cer azyñnyñ jaamşy iñik-pe, azy oñ organnarş kuyssedip şydaar teer polza, ol şñ ewes polur.

Mal azyñnyñ xereen coguur pedik cadazşga cedir ködyrer tize,—*„Mal azyñnyñ ajttırş, şaqda-la cedişkinii-pile şitpirlettingen, taraanñ, ajttırşnyñ pir tugaar cerge sugula turganş ışkaş, paşa-la ındıq sugula ajttırşq polur tep pilip algaş, mal azyñnyñ xereen pygy nam, pistiñ pygy-le nam kezigyny polgaş kezigyn ewes azyldakşylarş pottarşnyñ xolunga tudup alş uzurluq. Sorulganş oruñga tasarşp turgulaan cangş ewes moondaktarnş azyr tiilep kelgen Sovettiñ kızileri po moondaktş paşa azyr tiilep şydaar tep cyveni pyzyredip turgan xeree cok“*—tep Stalin paşke cugaalaan. (Stalin, Leninizmniñ ajttırqylarş, 11 tugaar parlaanş, arş 451).

TAR-nyñ Picce Xuralnyñ V sessizi, 1943 cylda mal azyñ sajzbradyr talazş-pile azyıñ connuñ xuraldarşnyñ sorulgalarşnyñ tugajşnda şitpiringe, pistiñ uluq paaştıncşyş eş Stalinnyñ ajttırşşkşnyñga yndezileş, mal azyñnyñ xereen amş yjeniñ negeldezin jozugaar coguuru-pile xolunga tudup ar, mal azyñnyñ san-taa, şnar-taa talazş-pile özyr sajzbraar xereenge podunuñ pygy kysterin, piliqlerin polgaş argalarñ perip, oñ-pile nemes-faşıstıq imperialistiñ teerbecilerni cılca şaar uzutkaar teeş, Kızıl Şeriqniñ corudup turar ıdyktıq temisselinge materialdyq tuzalamş körgyzeriniñ suurun salş turarlarnıñ tugajşnda uluq kicceengejliq sagşş salşnyñ kyryneniñ, azy-agyñnyñ polgaş xoj-niittiniñ pygy-le organizastarşga xyleetken.

Pistiñ curtıuñ azyıñ conu, nam polgaş cazak polza, pistiñ curtıuñ ekonomıuq kış-şydañnyñ pşydar teeş, uluq akkşyş—Sovet Sosialistıq Respubliktarnıñ Ewileliniñ tajzınnı tyrgeni-pile cılca şaar uzutkaarşga ulam öpy-şaan turar kış-pile tuzalaar teeş, pottarşnyñ pygy-le kysterin polgaş argalarñ mal azyñnyñ ködyryp sajzbradyrñ-ce uqlandyş turar.

Maj 1-de yndyrşen tuzaalşga pistiñ Uluq paaştıncşyş eş Stalinnyñ—*„araattan gitlerzi kuldanykşylarga udur Kızıl Şeriqniñ temisselinge pygy-le kyster-pile tuzalaar xerek“*—teen cugaazş Tıvanıñ arat conuñ kış-azyñnyñ caa-caa maadylyq coruktarnı kılşnyñ-ce, Kızıl Şeriqniñ tiilelgezin tyrgeni-pile cedip alş töleede, caa-caa patriottuq xerekter-ce kışgyş turar. Gitlerliq teerbeci tajzınnar polza, Kızıl Şeriqniñ kıştyq soguuşkunnarşnyñ kyccyzyn köryp pilgen polgaş. *„Kızıl Şeriq pistiñ Ewilelcileristiñ şeriqleri-pile kadş faşıstıq araattannıñ söegyn şıj şazar öy cookşulap olur“*. (Stalin).

Cer-cerniң xuraldarynyң organizastyq, massalyq azylyn yndezini-pile caarttyр turguzaryn-ce

X. АНСЫМАА

TAR-nyң azylyсь соппарының cer-cerde xuraldary polza, pygy kyсты nemes ezelekцilerge udur mobilizastaarynyң organizakсызь polur. Ындық polza-taa, xuraldar ol rolun kyyssedirde, pottarynyң picce xuraldarynyң prezidiym kezigynnerin, paza aktivсыларының orttuzungá tiriq aзы corudup, ol uluq kыске tаjanьrындan polur uzurluq.

Xuraldarynyң aktivсыларь polur kozuunnarynyң, sumularynyң, suurlarynyң picce xuraldarynyң kezigynneri, arvannarynyң, uastkalarynyң xuraldarynyң prezidiymneri, tuzalaar seksilerniң kirzikileri, xuraldarynyң сапында tyr polgaş yrgylycy aзыdap turar komistarynyң kirzikileri, paza xuraldarynyң taaskan aзыдарып өj-šaanda kyyssedip turar aзыlyсь сопnar polza, erge-cagyrganyң organь-pile massanyң arazynda харылааның өзее polur. Ындықның төлеезinde, pir еves xuraldarynyң pygy-le aзылыnga, aktivсыларны podun-ce сыра евиледеbes, songutturgannarynyң xuraldarynyң хуныру, praktikalьq aзыдарып-ce kiiristirbes polza, aзыlyсь сопnuң xuraldary podunuң sorulgazyн kyyssedip шыдавас.

Ada-curttuң tаjынының yjezinde TAR-nyң erge-cagyrgazyның organary polur cer-cerde xuraldarynyң саа-саа sorulgalary salдыңan. Frontunuң хереқіlelin хандылары-pile Қызыl Şeriqge ең еккі aattaryн peerin organizastaar, arat сопnuң kulturluq амьдырал curttagazyның хереқіlelin харагалзар sagьs salьr, aзыlyсь соп тылга тургаş, podunuң pedik шыарлыq, karak-кызыl кыş-азылы-pile mogaq-шылаq cokka aзыdap тургаş, Қызыl Şeriqge tuzalaaryның pygy хемцеқлерin pottандыларып-ce сопnu organizastaar teen ықаş koncuq cugula aзыдарны евилелдеp corudaryн pistiң xuraldaryныстан uluu-pile negep turar.

Ындық polza-taa, camdyк cerlerde xuraldar po sorulgalaryн pottандыларының argalaryн organizastap шыдаваjып turar.

Camdyк cerlerde xuraldarynyң prezidiymneri songutturgannarynyң polgaş aktivсыларны шыут тапывас cyylder par. Тапывазының сыдagaаны polza, songutturgannarynyң polgaş aktivсыларны сықвас, olaryны-pile beset corutpas, olarga taalga pervezinden polur. Kozuunnarynyң picce xuraldaryн сыlda 3-ten, sumularynyң, suurlarynyң picce xuraldaryн сыlda 4-ten евеё еves сылдытыр turar tep Konstitusta tyymcydyp каан polza-taa, хары camdyк cerlerde kozuunnarynyң, sumularynyң sessileri сы-сылы-pile polbajып turar. Ooң сыдagaаны-pile picce xuraldyн kezigyny poop, arat сопdan songutturgan сопnuң төleezi kizi, uk xyleelgezin kyyssedir хамаан cok хары podunuң хyleelgezin uttup turar cyylder piste евеё еves. Po polza, TAR-nyң Konstituzun cөrcсyp турганы ol polur.

Aзыlyсь сопnuң xuraldar cerleri pir еves songutturgannary-pile polgaş aktivсылар-pile харылааны коşкады polza, xuraldarynyң pottaryның polgaş tuzalaar seksilerniң, janь-pygy komistarynyң aзылы коşкаар appaar tep cyveni pilir хerek.

Samdyk cerlerde xuraldar prezidiymneri, olarnyň targalary polza, tajyn yjezinde хөj xural kыlgan хеее чок teeş pygy-le ajttыrqlarnы podu caaskaan şiltpirleer sagыştыq cyylder eweeş ewes. Tajyn yjezi, ындыqnyň töleezinde, picce xuraldarnың sessilerin corudar çaj чок tep, şyn ewes podaldarga çaqдыньр алгаş, picce xuraldarnың sessilerin өj-şaanda tyrym jozugaar corutpajyn turgan. Xuraldarnың азыльньң pir cugula адырларь polur tuzalaar seksilerniň tyr polgaş yrgylcy азылдап турар комис-тарньң азылдарьн todargaj удуртпajyn turgan, songutturgannarnың polgaş aktivçylarnың orttuzunga organizastыq, massalyq азылдарьн хеек кыргыга corutpajyn turgan tugajында Mөngyn-tajga polgaş Öwyр козуunnарьньң picce xural prezidiymynың targalaryн азыльндан tyzyrgen coruk todargaj хеерещи polur.

Yндыrgen ajttыşкын şiltpirlerni кyyssedirin-ce polgaş кyysseldenin хьналдазын-ce songutturgannarnы, paza активçylarnы organizastaar азылдың cетpeziniň cыldagaань-pile тькка хөj xuraldar cerleri podunуң yндыrgen şiltpirlerin кyyssetpes cyylder am-taa хөj.

Ada-curttuң tajыньньң хьunnerinde, pistiң arat conubustуң pygy-le кyzyn poldunарь-pile-le хееречлеp турунда tajынь-pile temisseziringe pistiң pygy argalaryньньş poldunарь-pile le азыqlaарьн хееречлеp турунда, ol sorulgaнь pottандырагыга xuraldarnың pir tugaar cergeniň tergiin cugula азыль polur organizastыq, massalyq азыльн sularadyр coruk polza, xuraldarnың niitti азыльга uluq şaptыk uzuraştыgaнь ol polur tep cybeni ең ыlangьja xuraldarnың удурттур азылдықсыларь pilir uzurluq.

Koзуunnarnың, sumularnың, suurlarnың, арванnарньң, ucastkalarnың xuralдарьньң organizastыq, massalyq азыльн şiltpirlii-pile segider sorulga am po өjде kazangызындан-taa artтык negettiniп турар тур.

Koзуunnarnың, sumularnың, suurlarnың xuralдарьньң organizastыq, massalyq азыль teerge: prezidiymnerniň азыльньң planь, prezidiym kezигynneriniң азыл хуваaldазь, yндыrgen şiltpirlerin istep хьнап, onu кyyssedirin organizastaарь, picce xuraldarnың sessilerin coguур өjyнде cылдырьр, pottuq удурттулга perip турарь, podunуң удурттулгazyнда турар xuraldarnың азыльн удурттурунуң хебирlerin organizastaарьн tuzalaar seksilerniң азыльн pottuq удурттуп, аңаа активçylарьн kalбаa-pile кириştirери, активçylарьнң orttuzunga азыл corudarь, ыlangьja olar nam polgaş çazактың ajttыşкыньн, revolustуq хоojlu tyrymnerni arat conga тапыştырьр şьdap-tar кылдыр olарьн piliq polgaş kultur talazy-pile yrgylcy kizizider, өstyрer азылды удурттуру, arat connуң negelde хомудалың eptiq eeldeк хyleep алыр, onu coguур өjyнде харылап peeri—teen ыскаş po pygy cyylder polza, азыльс connуң xuralдарьньң organizastыq, massalyq азыль polur.

Aзыльс connуң xuraldar cerleri, xuraldarnың organizastыq, massalyq азылдарьн şiltpirlii-pile pedider tugajында хемceqlerni organizastap corudar uzurluq.

Koзуunnarnың, sumularnың, suurlarnың picce xuralдарьньң sessileri-niң, арванnарньң, ucastkalarnың prezidiymneriniň rolun pedider.

Picce xuraldarnың sessilerin coguур өjyнде cылдырьр, аңаа тургузар ajttырqlarnың şьнарьн parымdalaaş, eweezediri cugula. Pir sessige uluq-la tize iji cyul ajttырьq тургузар узurluq. Cizee: pir ajttырьыга cyq-le mal азыльньң tugajында ajttырьqньн тургузар. Ol ajttырьqньн хань cu-gaalazyр, pottuq şiltpir yндыrer töleede, mal азыльньң ajttырьн тургус-kan sessige, mal азыльньң активçylарьн, mal азыльга tuzalaar seksilerniň kezигynnerin polgaş mal азыльньң азылдықсыларьн kalбаa-pile calap oluruş-turar узurluq. ыlangьja козуunnarnың picce xuralдарьыга mal азыльньң tuskaj еrttemniqlerin calap oluruşturарь erge-cok cugula.

Picce xuraldarnың sessilerin cылдырарда, ооң polur cerin, kazan po-lurun, кандық ajttырqlar тургузарьн, uk sessige кьмнар келiril—teen

ьскаш айттығыларның peletkel азыдарың консуқ kicceengejlii-pile paаш purungaar corudar uzurluuq. Ындық peletkelderni кылырның узuru polza, sessige kelirler pyryn kelir polgaş olar sessiniң cugaalazыр айттығын paаш удур pilip ap, ol tugajында kizi pyryzy tus-tus peletkeldiқ keliringe xerek.

Picce xuraldaryńń sessileringe турғузар айттығыларның tugajында po caғыс cizekti paғымдаalap, eske айттығыларның paза шаk ыncaar poldurar uzurluq.

Cec-cerniң xuraldaryńń podunуң ergezinde polgaş teviskeerinde turar pygy-le азыдарың удurtturunуң pir cugula хевiri polur iletkelder тыңнар, айттығын yндырыр, ol айттығынның кyyssedirin organizastaar, paза кyysseldeziniң хыналдазың corudar coruk polza, xuraldar prezidiymneriniң хун-pyry ең cugula pottuq азыдарың polur uzurluq.

Koзуunnarda, азыл-ағылның polgaş kulturnуң хун-pyry айттығыларың шitpirlep pottандырағының Төр ceri polur козуunnарның picce xuraldaryńń prezidiymneri polza, sumularның, суurlарның xuraldaryң pottuq удurtur, olарның tamсығыр арваннарың, ucastkalarның xuraldaryńń азылн тыңыдар tugajында хемceqlerni алыр узurluq. Ылағыја амгы yjede суurlарның xuraldaryң екки каадылар-pile хандығыр, козуunnуң talazyңdan хун-pyry tuzalaағынга сағыш салығыр erge-cok cugula.

Arat conga idegetkeş, ol idegeldi кyyssediri-pile козуun, sumu, суur, арван, ucastkalarның xuraldaryңda songudup algannar, songukcularыңның murunga ыjaap-la otcottuq polur uzurluq. Po tugajында sovetterniң ylegeriң ap көreeliңer: азыль conнуң sovetteriniң deputattары polza, pottарының otcottарың, Ылағыја po cыдың caskъ тарылгазының egeleeriniң murunda songukcularыңга pergen polur tur. Deputattарның otcottары polza, caskъ тарылған тыңысы plannарың toldur кyyssediringe uluq peletkelderni кылған, ol азылға massаы каы хире евилеdeeniniң tugajында otcottарың pergen polur tur. Cyq-le тыдыда турар deputattар songukularыңга otcottарың perip turar eves, хағын Кызы Шериқде турар frontuccu deputattар polza, тағылның хыннеринде, төreen curttunуң, arat conunуң xostalgazy teeş, nemes ezelekcilerге удур каы хире маадырық, karak-кызы temissezip turar tugajың cagaa pizik-pile songukularыңга otcottарың perip turar tur. Nemes ezelekcilerге удур кадық toşkun temissel corudup turar caј cok perge yjede pezin, Sovetтиң азыль conunуң deputattары, podunуң songukularың ol хире консуқ yнeler, olарның idegeliң am ada-curttuң тағылның хыннеринде маадырыль-pile кyyssedip turar tur.

Ыncaarga songudukularның, songukularга otcodun peer talazy-pile pistiң xuraldaryығытың азыль консуқ sula. Pir eves sumularның, суurlарның picce xuraldaryңda 2558 songutturgannарың, арваннарың, ucastkalarның xuraldaryңда prezidiymnerinde 3830 songutturgannарың ol cerlerniң xuraldaryңның хун-pyry praktikalық азыдарың-се kiriştirip, olарны сөр азыдадыр cyве polza, xuraldar podunуң sorulgazyң kandyq-taa yjelerde cedişkinniқ кyyssedip şыdaar, ындықның узurunda арванnarga, ucastkalarga olарның prezidiymneriniң, kezigyunneriniң otcottарың songukularыңга өj-өjde perip turar кыдыр, ыncaarga sumularның polgaş суurlарның picce xuralының kezigyunneri polza, podunуң picce xuralыңга otcot iletkelin өj-өjde perip turar кыдыр азы corudar polza coгуur. Songutturgannar xuraldaryңның хун-pyry praktikalық азыдарыңга kirzirde, songutturgan kizi pyryzy podunуң екки турazyңdan ағыда, xuraldaryңның азылның talazy-pile ыjaap-la pir xyleelge азыдық turar узurluq. Pir eves songutturgan kizi conнуң idegeliң кyyssetpes polza, cizee: picce xuralының sessizinge kelbes, xural cerinden азыл тақзырга онu кyyssetpes, conнуң төleezi poop songutturgan kiziңиң кылыр polbas

суулын кылыр полза, songaan xuralды манавайын, ындык кизини кандык-таа уjede tedir кыжырттыр алыр узурлуқ.

Songutkannarın uk xyleelgezin кyyssediri-pile xuralдарнын хун-пуру практикалык азыдарын-се кириштира полгаş оларнын отcodун songukularga peer азы полза, азысь con-pile xuralдарнын харылаазынын улам рьыкканьнын полгаş xuralдарнын organizastык, massалык азынын се-geeninин pir суулы ол полур.

Xuralдарнын кандык-таа, азыдарыга активсыларын кириштиравежин пар-vas кылдыр, активсыларын podun толгандыр евиледеер coruk ыжаар-ла херек. Picce xuralдарнын sessileringe, prezidiymneringe активсыларын calap oluruşturар, nam полгаş cazактың айттышкын шипирлерин arat conга танышты-раын полгаş ону кyyssedirin organizastар пилир кылдыр активсыларын кизизи-der, ыlangьja ол tugайында активсыларнын тускай cөуyel хuralдарын corut-кулар, агаа ada-curtтуң таяныннын corup турарынын tugайын, pyгу теле-gejнин pajдалынын tugайын, pistin curtubustун sorulгаларыннын tugайы—teen ыкаş айттырықларын тускай таялырлар perip турар узурлуқ.

Kozuunnarнын, sumularнын, suurlarнын, arvannarнын xuralдарнын targalarь полза, tus-tus активсылар-pile beset, leksi corudar, оларнын pil-been айттырықларын таялырлар peer, tileqlerin харылар peer, активсыларнын азынын ylegerin solun parlalgaga сырдар—teen ыкаş азыдарын ургyлы-су corudarь erge-cok cugula.

Cer-cernin xuralдарнын активсыларь полза, Кызы Шериқде pargan frontuccularнын оқ-pyleleringe тuzalaар corukka uluқ азыдарын кылыр узурлуқ. Xuralдар полза, frontuccularнын оқ-pylezinge тuzalaар tugайында cyқ-le кyryneden perip турар акшань тысырь-pile кызыгаарланмайын, харын podunun активын евиледеери cugula. Ыlangьja po talazь-pile активсылар пол-za, uluқ азыдарын corudar херек.

Кызы Шериқде pargan sovet хамааттыларыннын оқ-pylezinge кyryne-den тысыр турар акша, janь-pyrynyn cligeldeleri полза, cyқ-le nemelde тuzalamь полур. Ысаarga оларнын хун-пуру амьдыралын, азы-агылынга кайы-xire ceccip турарын харагалзаарь полгаş xuralдар cerлеринден кан-дык тuzalamь хереклер турарын кандык айттырық tileqlerin салыр турарын өөренип көөру, оларнын өргydel пildirishiinnerin toraан харылар peeri—teen ыкаş суылдер полза, xuralдар cerлеринин хун-пуру pottуқ азыдарь полур узурлуқ. Po talazь-pile xuralдарнын активсыларь полза, ол оқ-pylele-рини тараазын тарыр, азаар алырынга, sigen kezip азаар алырынга—teen ы-каş cugula азыдарыга тuzalazьр peer узурлуқ.

Cer-cerde xuralдарнын азылынга тuzalaар 438 seksilerni тургузуп, ын-да 2481 активсыларын кириштира алган полза-таа (Парьын-xemcik, Mөngyn-tajga, Овур, Tozu козууннарь cокка), uk seksiler pottандьрза coguур азыдарын се am-таа uqlanьр ыдавайын турар. Cer-cernin xuralдарнын canьнда тuzalaар seksilerni, cugum cyge херек teeş тургускан тер cybe-nи, оларнын азынын tugайында tyрымны paдылар carлаан turда-ла camдык козуун, sumularнын xuralдарь амдыгаа cedir pilip ар ыдавайын турар суылдер евееш еves.

Tuzalaар seksilerni тургускан узуру полза, arat connарын xuralдар-нын хун-пуру практикалык азыдарыга кириштира тuzalaштырьр тургаş, кyrynени uдurtтup paaштаарын-се massань хаара tudарыга xuralдарнын mas-салык азынын paza pir cugula sorulгазы кылдыр тургускан.

Seksilernin kol sorulгазы полза, xuralдарнын азылынга тuzalaар, хu-raldарнын ундырген шипирлерин кyyssedirin-се podunun kezигynnerин mo-bilizastaар. Cizee: mal полгаş cer азынын, kultur полгаş кадык камга-лалынын азынын, саң-хөө азынын tugайында nam, cazактың айттышкы-нын кyyssedir teeş, козууннун, sumunun picce xuralдарнын ар турар хемceqlerинге тuzalaар sorulгалык.

Seksiler ыяар-ла азыл планньо полур полгаş kezigynneringe азылды хуваар перип, сексиниң хуралыга оларның илеткелдерин тыннап турар узурлуқ. Seksiler полза, ileretken cetpes cyylderniň tugajyň polgaş ol cetpesterni uzutkar хемцео алган tugajyň podunun хуралының протоколу-pile sumunun, азы козууннуң picce хурал президиймынге илеткеп турар. Pir евес сексилериниң, šiitpirlep şыdabas хире ijik-pe, азы сексилерге šiitpirlebes хире cyylderni ileretken полза, uk ajttыrыqнь сексиниң targa-зы козууннуң ijik-pe, азы sumunun picce хурал президиймынге turguzar.

Sumulарның, suurlарның, arvannарның, ucastkalарның arazynda soscarыştың organizаксыларь polurunga uluq rolduq poop kirziri seksilerniң aзылның pir tergiin cyyly ol.

Kozuunnарның polgaş sumulарның picce хурал президиймнери полза, tuzalaar seksilerniң targalarының, харың cyq-le targalarының евес, paza pygy seksilerniң cөbylel хуралдарың өj-өjде, ыlangыа cugula kampanija азылдар tugajында cыp, seksilerniң sorulgalарының tugajында илеткел besetterni corudup турарь tergiin cugula.

Tus-tus jaamyлар, alban organizas cerleri полза, podunun aзылыга хамарыгалық сексилерниң азылыга tuzalazyр, оларның азылыга cugula sonuurgaldық полур uzurluq.

Aзылсь connарның ajttыrық tileqlerin, negelde хомудалдарың хyleep алыр, ону coguuru-pile харылар peer coruk хуралдарың шуут хyleelgezi полур полгаş харың хуралдарың organizastық, massалық азылның pir tergiin cugula cyyly полур.

Kizige eeldek, kisceengejliq полuru, азылсь connуң negelde хомудалдарың, örgydel pildirişkinnerin tyrgen полгаş полур coguuru-pile šiitpirlep харылар peeri—po pygy cyylder полза, хуралдарың азылдықсы-зы pyryzyнге ыяар-ла турар negeldeler полур.

Xuralдарың camdyк азылдықсыларыга, arat condan negelde хомудал, örgydel pildirişkin kiirerge, uk negelde хомудалдың coguur хары-зың saat cокка peeriniң uluu, харың kizee азыл кылдырбас, cаjың cок, ыncан, мыңан kel теер, cок полза ol, po kizige par tep cuuj каар, ыncangas, uk kiziniң ajttыrыл харылар perbes cyylder am-taa хөj.

Ser-cerniң хуралдарыңň азылның pir ең cugula kezee полза, kelgennerni хyleep алыр corukka uluq sagыş салырь ol. Kelgennerni хyleep алырь, olar-pile besetter cugaalazyрь, оларның салып келir кандық-таа ajttыrық tileqlerin, negelde хомудалдарың харылар peeri полза, хуралдарың cugula politikтық азыл полур. Ыncarga, po ajttыrыqнь iji tugaar cer-geiniң азылдықсыларыга şilcidip, olarga хөlyn erttir idegep каар полбас. Kelgen kiziniң ajttыrыл херек кырыга todargajlap pilir полгаş ону şы-пы-pile šiitpirlep перип şыdaptar азылдықсы хyleep алыр uzurluq. Ындық азылдықсы полза, хуралдарың президиймнериниң targalarь, оларның oralak-сыларь, президиймның sekreterleri полгаş kol харыссалгалық kildisterniң ergelekциleri полур. Ol азылдықсы полза, kelgennerni хyleep алыр полгаş ol азылды арттык cyktelge кылды көрбес, харың podunun азылның pir cugula хyleelgezi кылды көөр uzurluq.

Sovettiң alban cerlerine, kelgennerni хyleep алыр coruktu organi-zastaарың Lenin paşкь uluq cugulaga көрып турган.

1918 cыда sovettiң alban cerlerin paastар aajlaar tugajында curum-nuң telebilelinge Lenin paşкь полза: „Sovettiң alban cerleri pyryzyнге, pazыңның cyq-le iştinge евес, харың paza taştыга-таа, ulustu хyleep алыр-ның хyunneriniң полгаş şaktарының tugajында saabyрнь, ol-ce кандық-таа ert-tirilgeler cокка kirip полур кылды pizip askылап каан турар uzurluq...

Sovettiң alban ceri pyryzyнге, tilekciniң adың, oоң örgydeliniң şынарың полгаş кандық хемцео алганың ең topcu хевир-pile pizeen tep-ter турар uzurluq“—теp өөредip турган.

Lenin paşkynny po ooredii polza, pistin xuraldarybyska polgaş kyrynebistini apparadyna kancaar-taa aaj-cok uluq uzur-tuzalyq tur.

Blangýja Tøp cerlerde alban cerleriniň uduurtukculary polza, tuskaj toktaadyr kaan şaktarýnda, xunnerinde kelgennerni xyleep alyr, olarnyň sugaalarýn kicseengejlii-pile tynnaar, cer-le xamaattylarnyň örgydelderiniň polgaş xomudaldaranyň tugaýynda pottarynyň ajtýşkynnaryn, tuzaalda-ryn kancaar pottandyr turarýn kontroldaar keldyr, pottarynyň azylyn taaryştyr turguzup alyr uzurluq.

Kelgen kizi, alban ceringe kandьq ajttьrьq turguzup kelgen, ооң ынарары, ol tugajьnda alban ceriniң udurttukcuzu kandьq ыitpir yndyr-genin, kandьq-taa yjede onu kergey, cоguur ыnzьlganь kьlyp, ol, ро оrgydelderniң tugajьnda cyny kьlganь ыlgap kore kaaptarda pelen kьl-dьr, tuskaj zurnalga ijik-pe, азь kartockaga pizip kaap turar kьldьr curum-cudar uzurluq.

Pistiq azıbyş connarabyştyň xuraldar pyryzynyn jak polgaş taarým-
calyq azyldar, kandyq-taa suylderniň tugajnda kelgennerni xyleer alıby,
şyn organizastaar, olarnyň ergydelderinge polgaş tileqleringe eptiq eel-
dek kicceengejliq poluru negettini turar tur.

Blangýja þó eýðe aýzlybý connuq xuraldarabnyq organizastaq polgaş massalyq aýzlybý tynýzdar coruk polza, Sovettin arat connarabnyq polgaş Kyzý Şeriqniq nemes ezelekçilerge udur corudup turar şitpirliq tulcuuş-kunnarabga tuzalaar teeş, pistin pygy-le kyzybysty, argalarabysty mobilizastarabn cedişkinniq kyyssederinin yndezin suuru ında polur.

Nemes ezelekçilerge udur tajñ polza, tajzñnyñ tıleer tóleeđe, pygyle cybeni kzygaar cok peerin uluu-pile negep turar. Pistin curtıubus tajñnyn pir tugaar xynynden egeleeş-le ada-curtıubustun tajñnyn frontuzunga tuzalaar tıyl poop kelgen polgaş tajzñnyñ tujulunga cedir cılca şarkıze cedir-le, Kyzıl Şeriqtin rızıq tıyly polur. Bndıqnın tóleezin-de, ada-curtıtun tajñnyn yjezinde TAR-nyñ azıls connarınnın xuraldarı polza, *frontunun tıylyn rızıdarınnın tajncı ştaş* polur uzurluq. Ol ştaf polza, azıls massan mogaar-şylaar tep cybeni pilbes, karak-kızı kuş-azıyn-ce evileldep turgaş, eş Stalinnyñ maj pırde undyrgen tuzaalnga eñ ekki hağb kıldır Kyzıl Şeriibiske xəj-xəj aaş-cemni, edik-xepti corudar tees, amyr-tıs cok azıdaar xyleelgelic-pis.

Aзысý connuñ cer-cerde xuraldaryñdyñ organizastyq, massalyq azy-lyñ tynzýdar coruk polza, azyсý connuñ politiktýq polgaş pydyrylgeliq iderkejin ulam kodyrer, azyсý connar-pile erge-cagyrganyñ organnaryñdyñ хун-pyry харызгаазыñ ulam-na ostyryp, ryzýdar. Po pygy polza, nemes-faşıstýq ezelekцilerni cыca şavar uluq aldarlyq хerekke pygy connu mobilizastaaryñdyñ kystyq suuru polur.

Уş tugaar mөөң pelek-pile frontuga

S. PYRBY

Pistin curttuvustun xostalgaзь, оон tuskaj хамаарыспас coruu cyq-le Къзыл Şeriqnin tuzalamcъзь-pile toktaagan, pistin өөрыşkylyq, aas-keziktiq curttalgавь cyq-le Sovettin arat conunun akkь-tuңma tuzalamcъзь-pile turgustungan tep cybeni uluq-picce arat con şuptu pilir. Nemes-faşıstьq ezelekčilernin Uluq Sovet Ebilelin-ce xaldaańь polza, Tьва Arat Respublik-ce paза xaldaańь ol polur, Sovettin arat conunun corudur turar ada-curttun uluq тајьнь polza, Tьвань арat conunun paза тајьнь polur, Ыncangaş „Sovettin arat conunun tiilelgezi polza, akkь-tuңma Tьвань арat conunun paза tiilelgezi polur”—tep Uluq paşкь Stalinнь cugaazь arat conun cyreende ханьзь-pile sinnikken.

Tьвань арat conu podunun X Uluq Xuralь tamcъстьr,—nemes-faşıstьq ezelekčiler pyryny-pile cыca şaptьr, cok polguze cedir maadьrьq Къзыл Şeriqge pygy-le kyzyvys-pile, pygy-le argalarьвь pile tuzalaзьr-pis, pir eves xerek apparza, тајьнга udur temisselge ханьвьсть-taa, тьньвьсть-taa kamnavas-pis—tep, Uluq paşкь Stalinнь murnunga таң-гыраан pergen. Tьвань арat conu revolustuq nam, cazaańь paaştalgaзь-pile podunun ol ьдыктьq таңгыраан aldarьь-pile kyyssedip turar.

Tьвань арat conu іstikki-taştьккьнь iji takьr kuldаньşкьнь şьdattьnar arga cok aar covalańь, aş-tyreqnin xilinceen podunun pygy төөgyzynyn turguzunda edilep kelgen. Kuldаньşкьнь ol karangь tamьzьndan, төngy-kincizinden Къзыл Şeriqnin accь-tuzaзь-pile xostalgaş, am 22 cыдьн turguzunda Uluq SSRE-nin tuzalamcъзь-pile cыркь хун кө-ryp, xostuq тьньр, өөрыşkylyq, aas-keziktiq curttalgaga curttap kelgen. Ыncangaş ol өөрыşkylyq, xostuq, aas-keziktiq curttalgazьн podunun амь-тьньдан арттьк ynelep көрып turar.

Nemes-faşıstьq ezelekčilernin Uluq SSRE-ge xaldaańь polza, Tьва-нь арat conun, 22 cыдьн murnunda turgan kuldаньşкьndan kaaş kat-таp tora kuldаньşкьnga kattap kiirer teeni ol polur tep cybeni Tьвань арat conu ханьзь-pile pilip turar. Kizi pyryzynyn meezinden uşunmas-taan, онu амьратпайьн хөдeldirip, өşpejin хьр coruur podal polza, хан-ньq тајьньнь tyrgen-ne cыca şaar cok кьль teeş, maadьrьq Къзыл Şeriqge tuzalaарь polur. Ыncangaş, Sovettin arat conunun gitlerliq German-ga udur тајьнь, Tьвань арat conun көстyp көрveen patriottuq көдырlyyş-kyn-ce хайьндыр, оон uzup төтpes кыş-şьdalьн, et-pajlaan ileredip көr-gysken.

Taјьн egeleeninden peer Tьвань conu frontuga 3 eşelon mөөң pe-lekti cыdgaş cedirip pergen. Arat connun Къзыл Şeriqge corutkan pelek cyyderi niittizi-pile 7 million akşa азьр turar. Oon angьda, pir eskadrili тајьньц uzar-xemelerni satkaş, муң-муң ekki aattарьн şilip tur-gaş Къзыл Şeriqge pelek кьдьр халaska pergen.

Уş tugaar mөөң pelektin cыьdazь кьска yje іştinde eleen cediіş-kinnii poop ertken. Уş tugaar mөөң pelektin cыьdazьnga kirişpeen can-гыş-taa өq-өреge, cangьs-taa paзьц cok tep cugaalar polur. Aar cyyk cydyrgen, сөөrtken кьзыл коoştар, маşinalar curttun pulun сапьндан: Өdy-gennin şьrgaj сьппарьндан, кьлаң paaşтьq Mөngyn-taјьańьн turuqlарьн-дан, Tees-xemnin ховularьндан, Uluq-xemnin şьnaalarьндан vzyk cok

şuuzup keep turgan. Uş tugaar mөөң pelektniň sьyldazynga pistiň curt-tubustun uluq-picce arat conu kalbaa-pile kirişken.

Сьылыр kelgen pelektni paaştaj sanap көerge, 60 vagon polgan, ыncangaş paaştajgь podap turganьndan ыrakta aşkan. Seөlynde cydyryp turgaş, yze sanap көerge, 120 vagon iştі polgan. Ol polza arat conun Kьzyl Şeriqge kьzьgaar cok ыnakşьlyň, tajьnnь sьlca şaar cok kьlyngga cunь-taa xaramnanmazьň kandьq-taa tajьlyr cokka көrgyzyр turar todargaj xerecci polur tur.

Тьваньң arat conu уş tugaar mөөң pelek-pile, 12 000 puut eet, 4 000 puut palьk, 2 900 puut sarzaq, 9 000 puut sьzьygana, 2 900 puut poova, 1 000 puut soktaan taraa, 5 000 coldak ton, 10 000 aзыq eş kidis idik, 23 000 хаак, 25 000 aзыq алгь-keeş, 4 000 puut tyk polgaş oon-taa өске janь-pyry cyylderni sьyldьrьp corutkan.

Uş tugaar mөөң pelektni, maadyrlyq Kьzyl Şeriqniň frontuda tajьn-sьlarynga, komandirleringe cedirip peeri-pile TARN TK-nyň cingine sekreteri eş Toka paaştan, curttun murnakсь malсьnnaryň, pydyrylgelerniň şalьp-sьlaryň, şeriqniň, inteligenziniň iştinden TAR-nyň töleelerin to-mujlaan.

Uş tugaar mөөң pelektni cedirip coraan töleelerniň sostavьnga, po-dunun kьzьmak kьş-azьly-pile curttun aзыl-agьj kьzyn, maadyrlyq Kьzyl Şeriqniň arttyň pьzьqlap, frontuga pygy kьzy-pile tuzalazьp turgaş, arat conun pyzyrelin polgaş xyndylelin edilep şьdaan, Kьzyl Şeriqge arat conun iziq ыnakşьlyň, kьzeliň ileredip peeriniň ergezin caalap алган ki-ziler kirgen.

Tөleeniň camdьk kezigyunneriniň pajdalьň topculap көrgyzerge, mьndьq: Kьrgьs Kudazь—Uluq-xem kozuunun murnakсь malсьň, ol kozuunun pьr murnakсь MCAE-ziniň targazь, revolus murnunda ьzuguurundan xөleccik coraan. Mal aзыlyň saьzьradьrьnga idepkejliq kirişken tees, eş Kudazь „Kьş-azьly“ ordeni-pile şaňnatkan. Eş Kudazь maadyrlyq Kьzyl Şeriqge 4 aadyň, 3 şarьzьň, 170 paaş xoj, өşkьzyn polgaş 600 aзыq akşanьň peleen pergen. Salcak Norvu—Paj-tajga kozuunun murnakсь malсьň. Eş Norvu Kьzyl Şeriqge 180 aзыq paaş malьň pelekke pergen, oon iştinde 17 aat, 24 şarь par. Oon angьda, eş Norvu 700 aзыq akşanьň peleen corutkan. Mal aзыlyň saьzьradьrьnga idepkejliq kirişkeş, eş Norvu „Kьş-azьly“ ordeni-pile şaňnatkan. Sojan Sevilbaa—Tees-xem kozuunun Kьzyl-sьraa sumuzunda murnakсь malсьň. Eş Sevilbaa mal aзыlyň saьzьradьrьnga idepkejliq kirişkeş, „Respubliktyň“ ordeni-pile şaňnatkan. Eş Sevilbaa Kьzyl Şeriqge 180 aзыq paaş malьň, oon iştinde 22 aadyň pelekke pergen polgaş oon angьda 600 akşanьň peleen corutkan. F. S. Ponosof—Pii-xem kozuunun murnakсь kolxoscuzu. Eş Ponosof Kьzyl Şeriqge 2 000 akşanьň janь-pyry pelekterin polgaş oon iştinde 500 puut taraazьň pergen.

1943 cьldiň fevraldьň 5-tiň xynynde уş tugaar mөөң pelektni cedirer tölee Kьzyl xoraьjdan aattanьp уnyрken. Onu jozuzu-pile cugaalaarga, podunun curttundan уngeş, kьzьgaar erttip, өске curтка paar tep cybe polza, ьndьq-la anaa cybe eves, ьnda şьngьь edirip parьmdalaar korum-curumnuq polur cybe polgaj. Ыndьq polza-taa, Тьваньң töleeleri kьzьgaarnь erttip, Uluq SSRE-niň tebiskeerin paskan xynьnden egeleeş-le, podunun ыnak, sagьş covaacal төreen ijeziniň өөnde kirip kelgen cybe-teq saktьp, kancaar-taa aaj-cok өөryşkьlyq pajdalьq coraan. Sovettiň kyrynениň, namnьň, şeriqniň organizastarь, olarnьň udurttukularь Тьва Arat Respueliktyň töleelerin tavarьşkan-na ceringe kancaar-taa aaj-cok өөryşkьlyy-pile uktup, xyndylel-pile xyleep ap, töleege eң ekki pajdalьq turguzar tees, koncuq sagьş covap, tajьnnьň perge yjezi turza-taa, төleeni pygy-le xerektiқ cyylder-pile хандьrьp perip turgan.

Аккы-туңма Хакхас мoзунуң, Krasnojarskij Krajның соңу, оларның удуртукцалары Тыва Арат Республиктын төлөөлөрүн консуц пајыралды-pile уктуп, хылеер ар, ыңај, peer yдеp ертиргеннер. Cizeeleerge, Хакхастың намың мoзу комитединиң секрети еш Ivancenکو төлөөлөрнi пiр хонуктун ceringe cedir karaktap, yдеp cedirgeш, tedir cанды. Krasnojarskijnin намың Kraj комитединиң секрети еш Golubјef Acinsk хоорајга тuskaj coruk кылар kelgeш, төлеени уктуп алгаш, karaktap, тuzалазыр coruuru-pile Krajның намы комитединиң transport, хараызaa talазы-pile секрети төлөөлөр-pile yггылыс кады coruur кылдыр томужлааш, yдеp каqды. Еш Golubјef coruur-da, төлеени orukka xereqleer pyгы-le cugula cyylderi-pile хандыргаш parган. Bogotol tep stanzыga ol rajоннуң намы комитединиң секрети кизи төлөөге pelek кылдыр пiр хаарзак мансы еккеп tuttu. Шира tep stanzыga намың rajон комитединиң секрети пазала төлөөге pelek кылдыр pyдын хожну тыва joзу-pile pyзыр алган ekkeldi. Төлөe frontuga cetkeш, tedir canыр olurda, еш Golubјef Bogotol tep stanzыdan keep uktup алгаш тuskaj temir orukka olurtkaш, Krasnojarsk хоорај-ce алгаш parган.

Шак мындық изиқ пајыралдық узуразышкынар cyq-le pot-podunga ынак, perdingen, cook төreen, ептиқ аккы-туңмашкыларның аразында туруп полур. Ол polган узуразышкынар полза, Sovettin polгаш Тываның арат connары—шак ындық аккы-туңмашкылар tep cybenin todargaј хетecци тур.

Krasnojarskij Krajның удуртукцалары уш тугаар мөөн pelekti cedirip coraan төлөөлөрнi хылеер ар турда, еш Toka podунуң cугаазыны аразына мынца teen: *„Тываның арат соңу Krasnojarskij Krajның азылыс connары-pile аразында аккы-туңманың төөгүлүг ер-пајыралы-pile xolaшкан. Krasnojarskij Krajның азылыс соңу Тываның арат соңунуң куданмышканындан xostalыр, podунуң өөрышкылыг, aas-kezikтиг curttalгазын тургузуп алырынга поттуу-pile тuzалашкannар. Тываның арат соңу тајзынны тырген-не cыла шаар cok кылар teeш, Кызыл Шериqge materialдыг тuzалам-cонь көргөзүр тура, ону utpaјын турар полгаш utpas-taa“.*

Төлеениң кызигыны еш Kudазы пiр kattap еш Golubјef-pile cугаалазыр тура, мынца teen: *„Најырал тугајында pistin тыва ulus мынца тизир cybe: „Cangыс хемнин ерин curttaан, суун ишкен ulus ији алышкы-теq ептиг полур. Slernin-pile pis Uлуq-xemnin ерин curttaан, Uлуq-xemnin суун ишкен ulus тур-пис. Ыңаңаш, ији алышкы полур тур-пис.“ Шынап-ла, Krasnojarskij Krajның, Хакхастың avtonomнуq мoзунуң төвискееринге кирип keerge, cerni-taa көөрге, ulus-pile cугаалазырга-taa, cook, төreen pajdal toraan-na пildinip keer.*

Тајын-таа yjezinde, тајын-таа yjede азы-агынын ең-не cugula адырларындың pirezil полза, transport, ылаңыја темір oruk полур полгај. Уш тугаар мөөн pelekti cedirip coraan төлөөлөр SSRE-ниң темір oruk transport-тунуң кизи podap cetpes улуq yyrgezин көрүп, елеен pilip алыр аргалық polган. Төлөөлөр Avakandan yңgeш, Moskva cedir 18 хонуп cetken. Ол yјенин иштинде парык 5000 километир узун orukту тургаар uzар-xemeler, tankalar, yger-poolar, ook-cemzek, шериq сөөрттып алган узун-узуң ешelonнар yзык cok шуузуп алган corup турар. Темір oruk stanzызы cangыс-taa шак иштинде xostuq турbas. Camдыкта stanzыда xostuq cer cok appaarga, хамык ешelonнар ији stanzының аразынга тиргелип туруптар polgulaар.

По pyгы cyylder полза, Uлуq SSRE-ниң pajлаа, кур-kyзы, texниктиг куш-шдылы egeertinmes tep cybeni төлөөлөргө көргөскөн полгаш шак ындық тајынсы cepsekti, ook-cemzekти ыңа хөјү-pile ар турар маадырдық Кызыл Шериq nemes-faшистыг ezelekчилерни cer-le cыла шаар, cok кылар шыдаар тугајында төлөөлөрнiң pyзырелла пазала kattap pyзыктырган.

Temir oruk frontuga tajıznıń sıca şavarınga tergiin cugula xerek-tiq ook-cemzekti, tajıncı cepsekti, şeriq-ce şak ınaar sөөrttyr, caji-kьыş cok uluq azıdь kьыp turar polza-taa, tölөe uluq saadaaşkыnga tavarыş-paan. Xarыn SSRE-nin temir oruk ergeleer cerleri arga xereqler, camdьkta poо-cemzek, şeriq sөөrtken eşelonıarnы manadьp turgaş, Tьba-nyң arat conunуң peleen sөөrtken eşelonnu murnadьp, tölөeniң frontuga tyrgen-ne cederiniң pygy-le xemceqlerin oruk turgaar ap kelgenner.

По polza, SSRE-nin nam, cazaа Tьbanyң arat conunun, oоң tölөe-lerininiң tugajыnda uluu-pile sagьş covар turarыnyң paza pir xereccizi polur tur.

1943 cыdың marttyң 1 xynynde tölөeler Moskva xoorajga cede pergen. Uluq SSRE-nin sop turar iziq cyree, Sovettin arat conunun ada-curttuң xostalgalyq uluq tajıznınyң salьmьn şitpirleer Tөp ştavь, gitler-liq Germannы sıca şaar, cok kьыrnınyң temdee polgan, Uluq paşkь Stalinnyң өргеezi—Moskvaga cedip keer xynny tölөelerniң manap, cettikpejin coraанын, cedip kelgeş, өөreen өөрыşkыzyn cugaalaar sөs tь-ыыvas tur.

Moskva tölөelerni, pir talazыnda—eң-ne xyndylyq aalcyлар kыдыр, iji talazыnda—podunуң eң-ne ыnak ooldarь kыдыр көрыр uktup, xyleep алган. Tölөeni SSRE-nin Kamgalaldың Ulus Komissariadыnyң tölөezi—general-polkovnik eş Gorodovikof, SSRE-nin Taştьkkь Xerektiң Ulus Ko-missariadыnyң cingine sekreteriniң xyleelgezin kyyssedip turgan eş Sak-sin, ol-la Ulus Komissariadыnyң III Cөөn-cyk kildiziniң ergelekcizi eş Ladь-şef, SSRE-nin Taştьkkь Curttar-pile Kultur Xarыzaazь tudar Niittileliniң targazыnyң xyleelgezin kyyssedip turgan eş Kislova polgaş SSRE-nin Taş-tykkь Xerek Ulus Komissariadыnyң, namnyң, kyrynениң, şeriqniң organi-zastarynyң oon-taa өske xarыssalgalyq azыdakcyлар uktup algannar.

Uktup kelgen eşterniң xolun tudup, olarnың-pile mendilezip turgaş podaarga, iji cuurt ijelee xol tutcup, mendilezip turgan ыşkaş kыдыр sa-гындьrьp, iji curtтуң tölөeleri, xol tudуşkan sanьnda-la akь-tuңmalьşkь iji ulustuң arazыnda ep-najьralьn ulam pьzьdьp turgan ыşkaş podattыnrьp turgan.

Tölөelerni Moskvanyң aalcyлар olurar eң ekki pазьң arazыnyң pirezzi polur „Metropolga“ olurtkaş, xyn-pyrynың амьдыралыnga xereqlettiner pygy-le cybeni төgerezin хандьrь-şaan, Moskvanyң амьдыраль-pile tanьzary-nyң argalarы pyryn-pile turguzup pergen.

Tölөeler Moskva-ce cookşulap olura, Moskva tajıznınyң yjezinde kandьq көstyp turarьp tep cybeni koncuq sonuurgap coraannar. Nemes-tiң kalcaa араattannarь, ыlangьja 1941 cыdың kьzьnynda Moskva-ce xal-daaşkып kьыp, oоң maadьrlyq kamgalakcyларыnyң eres-tidim, pьzьq-tu-ruştuq, maadьrlyq coruun сыgar tep ceze-taa oraldaşa olarnың oozu cyy-taa polvajьp pargan. Ыncalza-taa Moskva polza, pijeekki хевеер uluq, caraş, maadьrlyq, tajыncы polu pergen turup turar. Moskvanyң kiziziniң, maşınazыnyң хөjу murnukku хевеер. Xoorajnyң transporttu, sadьqlarь, teatьrларь, kinolarь, kulturnuң janь-pyry cerleri murnukku хевеер tolu yurgeliq azыdap turar.

Moskvaga agaarnың xaldaaşkыпь polvaанындan peer pir cыл ьrakta aşkan. Ындыq polza-taa, tajыncьrgaj, saldыncak coruktuң şincizi sangьs-taa kizide көзылbes. Ulustu көөрге, arыnnarь şiriin-şiriin, kылазь talaş pol-gaş anaa selgyssеп coruur kizi kyzyлbes. Tajыn Moskvanyң амьдыральn sandaratkan cybe pir-taa cok. Xarыn uk амьдырал ulam тыңзьq, organi-zastьq, curumnuq, uluq pydymceliq appargan.

Moskvaga tyne tajыznınyң agaар xaldaaşkыпьндan cазьrtтынар teeş pa-зындагылың songalarып kылып kara pөster-pile көzegelep kaар, kudumcu-larыnyң одун kьыспas, tynekkiniң 11 şaktan songaar kudumcuga kan-

бдѣ-таа шимчеешкинни хоруѣдаp каан турар. Шак ынсар парганда, кудумцуга кылаштар coraаш разьннарнъ көөрге, карангы тyne салымнар ыскаш кылдыр көстүр, сактырга, тапзыннъ сегирip алгаш, ырадыр шыадаптар тееш, pe-леткенip алган, куш cettirer cybezi cок мөге ыскаш кылдыр podattынар.

Төlee Москваның агаар халдаашкынындан камгаланыр cерниң штавынга паргаш, Москваның маадырлыѣ камгалаксыларынга Тываның арат conунуң рапжын cedirip, pelekтерниң camдызын хyleedip pergen.

Москваның агаар халдаашкынындан камгаланыр cерниң komандылаксызъ general-lejtenant еш Зуравилеѣ Кызыл Шериѣге тузалап турар тугајында, pelek тугајында өөгүр рапжылааннъ төлеени тамсыштыр Тываның арат conунга, оон нам, cazaanga ileretpi-шаан, мынса теп cугаалаан: „Тапзын Москва-ce агаар халдаашкынь кылыр тееш, хуннуң-ne oralдазыр турар. Ындыѣ polza-таа, Москваның камгалаксылары pистер, оларнъ Москва-ce cookшyлат-рапжы, camдыктарын cылса шапкаш, camдыктарын tedir сывыгыр турар-пис. Sovettin conu, cazaа, намъ, еш Stalin Москваның камгалалын писке хyleet-кеш, кандыѣ uluѣ pyzyrel polгаш хараыссалганъ салганын пилir-пис. Ол ыдыктыѣ хyleelгевисти алдарлы-pile кyyssedip турар-пис. Nemester enir cылып Москва-ce kalcaалы-pile халдаp тургannар polгај. Ынcalza-таа, олар Москваны көрөөеннер. Олар pistin Москваныс хамаан-cок, pottарыннъ Berlinin-таа көрөөестер теп Тываның арат conунга тындадырнарнъ тилер tur-men“—teen.

Тываның арат conунуң corуткан уш тугаар мөөн peleen Кызыл Шериѣниң тапзынсыларынга, komандирлеринге, politazyldаксыларынга тамсыдыр пиiri-pile төleeлер Brjanskij frontu-ce aattаныпкан.

Frontунуң штавы турар N хоорајга cedir төleeлер paza-ла темir орук-pile cеткен. Орукка coraаш көөрге, paza-ла ook-cemzek, шериѣ, тапзыс cepсек сөөрткен ешelonнар шуузуп алган corup турар.

Ertten tan-paazyнда Volovo теп темir орук станзызынга cedip keldi-vis. Ону Кызыл Шериѣ ertken кызын хостар алган cybe tur. Nemester Кызыл Шериѣниң согуушкунундан тезip yнерде, uk хоорајын парык pyдын разын cок кылдыр yreqdeеш парган. Ону көрүр турарга, шак ындыѣ yreqdel-talaqдалды meeziнде kiziziѣ podaldыѣ kizi кайын кылыр, ону cок-ла polza, tenek аарыѣ kizi, cок polza, араattan пайдалын-ce шилcip kirgen kizi yылгедip полур теп cybe kiziniң podalyнга кирer. Pir евес ол тапзыннар Москvага cede перзе, pistin ынак төreen Кызылыыска cedip kelze, paza-ла шак ынcaар yrep-talap, өртtedip-xujuktар каартар poorлар теп cybeni podар keerge, kiziniң eet-xанъ соор, ол тапзыннъ cок кылыгынга амъ тын-таа харамнаныр арга cок кылдыр sagындыгыр keer.

1943 cылдың mart ајын 3 хунынде төleeлер Brjanskii frontuzunun штавыннъ турар N хоорајынга cedip kelgen. Төleeлeрни frontунуң komандылаксызның oralаксызъ general-major еш Antipenko uktup, хyleep алган. Frontунуң кадыѣ перге амьдыралыннъ yjezi турбузе, төleeге curt-талганнъ ең екки пайдалын тургузуп pergen.

Маңаа cedip keerge, тапзыннъ пайдалы ам piccii пildinip egeleer. Ulустуң нургулајы-ла шериѣ хептиѣ poor. Темir орук станзызынга keerge, kelgen poо-cepsekti тын-хын cок тызырп, машиналарга cyдырп, frontунуң мурнукукку шугумун-ce yзык cокка corудуп турар. Агаарда узар-xеме таазы тын-хын иштинде yзык cок tirinejnip-le турар. Ындыѣ polza-таа, тапзыннъ халдаашкынь polгаш кандыѣ-таа тывyreezin ында pezin полбайын турар.

Төleeлер Тываның арат conунуң corуткан уш тугаар мөөн peleen frontунуң шериѣ kezekтеринге хуваар peeri-pile шапка хyleedip пергеш, frontунуң мурнукукку шугумунда тулcup турар тапзынсыларга, komандирлерге polгаш politazyldаксыларга tutsup peeri-pile елеен pelekтерни машиналарга cyдырп алгаш, frontунуң komандылаксызның турар cerin-ce corupкан.

Orukka coruurga, kizinin karaanga pir tugaarında-la kəstyr cybe polza, ook-cemzek, şeriq, aas-cem cydyrgen maşınalar poor. Olarnıñ xəjyn padaarga, pugan kudu padır cıtkan suq-la. Maşınalar teerge, tyne-taa tıbes, xyndys-taa tıbes, xat-şuurgan-taa tıbes, şuuzup alğan, yzyk cok corup-la turar. Onu kəryp coruurga, Sovettin arat conunun nemes-faşıstıq ezelekçilerge udur corudup turar tajıñ kaja xire uluq tajıñıl, kaja xire cybeni undyryp turarıl tep cybe eleen pildiner.

Oon ıñaj onza-la kəstyr cybe polza, oruk aştap, azyldap turar muñ-muñ kiziler polur. Ol frontunun turar ceri, yrgyley xat-şuurgannıq turar, oruktu piccii-le aştavas polza tuqlalır kaar. ıncangaş, frontu coogunın kolxoscuları pottarıñnı-taa azyln kılby-şaan, frontu piccii-taa cedimce cok pajdalga tavaryşpazın teeş, uıgu-cıdyñ cok azyldap turar poor tur. Olarnıñ tajıñ yjezinin kadıq curumu albadap turar ıves, olarnıñ tereen curttunga, Kızıl Şerlinge ıñakşylı, tajıñnıñ kəer xəñny cok coruu, onu cok kılby teen kyzeli cıjagaar-la xajındır turar.

Xaaja iji-cangıy pazıñnar, olarnıñ canında kozagar suugular, xoo-rajlar turgulaar. Ol polza, nemester keliriniñ murnunda kolxostarnıñ aas-kızıktıq, paj amıdıraldıq turgan uluq-uluq suurlar tur. Nemester kelgeş, olarnıñ yrep, erttedip, toburakka xolup kaan ol tur.

Frontunun murnukku şugumun-ce cookşular olurarga, arın azyr turar sook xat-şuurgan arazında camdıktar kuruq kylaştaskan, camdıktar piccii şanakta porbak-sarbak cybe salgaş, seorttyr alğan, camdıktar piccii uruun kuspaktaan, oon uluun cetken xereezen ulus tıkka xəj tavazır. Ol polza, nemesterge pazıñ-paıgadın yreqdedip, erttettirgen, olarğa yptedip-talatırğan, faşıstıq tamıdan tın-mendi tezip yngen ulus poor tur.

Pistiñ caagaj amıdırılbyştı, al-podıvıstu, azy-telyvısty şak ındıq xalapıq ajyldan kamgalap, ol ajyldın oruun podunun am-tıñnı-pile tuı turup turar. Kızıl Şerlinge tuzalavas kizini kancap anaa kəer poor tep cybe kizinin podalına toraan-na kirip keer.

Frontunun komandıbalıñ turar ceri—piccii suuzugaşka cedip keeriviske, frontunun komandılakşy general-polkovnik eş Rejter podunun tuzalakşy-pile kadı tıleelerni koncuq xyndyleidiq polgaş akkıtınmanıñ er-naıjıraldıq jozuzu-pile uktup, xyleep alğan. Tıvanıñ arat conunun corutkan pelekterin tıleeler frontunun murnukku şugumunda tulcup turar tajıncılarga, komandirlerge, politazyldakşylarga apparı tutsup pergen. Tıleeler cyq-le pelekter cedirip pergen ıves, oon-pile kadı Tıvanıñ arat conunun Kızıl Şeriqge ıñakşylı, oon kyzelin ileretken. Brjanskij frontunun komandılakşy eş Rejter tıleeni xyleep ap turda, eş Toka ol tugajın mıñca tep cugaalaan:

„...Pis maadırlıq Kızıl Şeriqge Tıvanıñ arat conunun cyq-le peleen ekkelseen-pis. Tıvanıñ arat conu pisti corudup tura, Kızıl Şeriqniñ tajıncılardıñga, komandirleringe pistiñ cıloq pajırbıştı cedirer-sler, olarğa pistiñ iziñ ıñakşylıstı ileredip cugaalaar-sler, tajıñnıñ cılca şaar cok kılbyñga xerektiñ cybeni tıgerezin, xerek apparza am-tıñnıstı xaram cokka peer-pis tep pyzyredirer tep cagaan-cybe. Tıvanıñ arat conu podunun ol xyleelgezin aldarıñ-pile kyyssedip şıdaar tep cybeni slerniñ murnuñga paza kattap padıtkap tur-men...“—teen.

Kızıl Şeriqniñ tajıncılary, komandirleri, politazyldakşylar Tıvanıñ arat conunun corutkan pelekterin, akkıtınmanıñ cıloq sesterin kizi cugaalap cetpes ıerışkılyy-pile xyleep algannar. Tıleeler frontunun pir şeriq emnelgezinge pargaş, pelek xyleedip perip turda, pir palıqlangan tajıncı mıñca teen: „Men polza, aar palıqlangan kizi-men. Nemes-faşıstıq ezelekçilerni kırıp, cok kılbyñga am teerezinde şuut kirzip şıdavas kizi tur-men. ındıq polza-taa, po pelekli xyleep algaş, cıkaalga tedir

kirikseeş, şydaşajın tur-men. Ekkirip algaş, tulcuuşkunga kattap kirerim-de, Тываның арат конунуң адын cer-le utpas-men..." Өөрүşkынүң карак сазы оон карактарында кылаајыңар турган.

Pelekterden angьda, төлеелер Brjanskij frontunun, nemes-faşıstьq ezelekclerge udur temisselge шыгараан, маадырлық coruk көргыскен тајыңсыларын, komandirlerin general-polkovnik Rejterni paaştadyr Тыва Арат Respublikтн тееди шаңналы—Respublikтн Ordenneri-pile шаңналы-шаан, ең екки gvardi divizijazыnga ТАР-ның Кызыл-tugun тывьскаа.

Brjanskij frontunun Şeriq Cөvyleliniң kezigyny general-lejtenant eş Susajkoj, Тыва Арат Respublikтн Ordeniң xyleep ар тура, мыңса teen: „Piske көргызыр турар улук тuzalamcьын тајајында, pisti teedi şaңnal-dar-pile шаңнаан тајајында Тываның саагај алдарлық арат конунга, оон намынга полгаş cazaanga pistiң frontubustуң тајыңсыларының, komandir-leriniң, politazыdakсыларының өөрыр рајыраанын, pistiң cettirdişis tep iziq sozyvysty tamcьдыр peerin tilep tur-men.

Тываның арат конунуң ол тuzalamcьын казан-taa utpas-pis, оон piske idegeen pyzyrelin xerek кыргыга pottandьrar-pis. Nemes-faşıstьq ezelekclerni kam-xaјыга cok cыca шаар cok кылгаş, Sovet polgaş Тыва-ның арат connarының мurnunga кyyssedir xyleelgevişti ьдыкты-pile кyyssedip şydaar-pis tep, eşter төлеелер sierni tamcьştyr Тываның арат конунуң мurnunga таңгыраақлар тур-pis..."—tep cugaalaan.

Таваның арат кону Stalinць uzudukcularга тајыңсы uzar-xeme eska-drilin peleк кылдыр sadьp peeri-pile akşa хөреңги cыldазың koncuq тај-ыңсы jozu-pile polgaş улук patriottуq көдырlyуşkyn-pile corutkan polgaј. Уш тугаар мөөң pelekti cedirip coraan төлеелер, Тываның арат конунуң cыldьрган akşa хөреңгизи-pile eskadrili хьдыкcь uzar-xemelerni satkaş, uzar-cyyldьn N хьдыкcь polkazыnga xyleedip pergen.

Polkanьң komandiri eş Amelcenko ол uzar-xemelerni xyleep ар тура, мыңса tep cugaalaan: „Pistiң Stalinць uzudukcularымыз pistiң арат конu-bustуң xostalgaзы, хамаарышпас ergezi teeş, nemes-faşıstьq ezelekclerni cangьş udaa eves cыca шаар kelgenner. Pistiң uzudukcularымыз аккь-tunma Тыва Арат Respublikтн арат конунуң хөреңгизи-pile тургускан uzar-xemelerge олurup алгаş, тајыңны Тываның арат конунуң өмүнезінен узut-кар cok кылыр"—teen. Оон каң хартыгалар pottарының calгыңнарыга Тыва-ның арат конунуң алдарың calар алгаş, тајыңның кыргың-ce кадық toşkun оlymny төгер teeş, узup corupkannar.

Төлеелер frontudan Moskva-ce eep cedip kelgeş, coruurunуң кааş хонук мurnуу cарында, SSRE Uлus Komissarларының Cөvyleliniң targa-зының pir tугаар oralakcьы polgaş SSRE-niң Taştьkkь Xerektiң Uлus Komissarь eş Molotovka parьp uzuraşkan. Eş Molotoj, SSRE-niң Taştьkkь Xerektiң Uлus Komissarының oralakcь saјыды eş Dekanosof-pile кады тө-leelerni xyleep алган.

Eş Toка Тываның арат конунуң frontuga tuzalap турарың, podunun aзыл-агыјың канcaар corудup турарың, уш тугаар мөөң peleкке cыны ek-kelgeniң cugaalap peerge, eş Molotof мыңса teen:

„Sovet Evileliniң Namь polgaş Cazaa Тываның арат конунуң piske көргызыр турар тuzalamcьын екки pillar polgaş pedi-pile ynelep көрыр турар. Pistiң тајыңымыз кымы, өңnyуvys кымы—tep cyveni paза екки pillar-pis. Orus ulустуң yleger-tomaa—„Өңnykter perge yjede тырcьp таң-zar"—teer cyве. Тываның кону polза, pistiң ылартық өңnyуvys.

Eşter төлеелер, Sovetтиң арат конунуң, Кызыл Şeriqniң мurnunda турар sorulgalарны şыны-pile pillar алза coguur poor tep podaj tur-men. Po-сыны cазың polgaş cайың улук polgaş aар tulcuuşkunnar polur. Nemester caskь-caјы şavar-xaldaaşкыга peletkenip, кyzын cьp ар турарлар. Pis

paza-la aňaa haňb peer teeş, peletkenip, kizi kyzyn, taňbny tehnikti, oň-cemzekti, aň-cemni peletker turar-pis.

Taňbnyň piske kaň xire yreqdeeskin polgaş tyreqdel tavarştyrgaňyň kergen poor-sler. Ukrajin taňbnyň xolunda. Songu Kavkasty taňbny ypter-talap kaapkan. Ol coruk pisti eleen perge pajdalga tavarştyr turar. Bndyq polza-taa, pistiň conubustun, Kyzyl Şeritwistin moral-politiktig pajdaly koncuq pedik. Kyzyl Şeritwiniň taňbny turzulgazy pajlak. Bncangaş, ol tulcuuşkunnarga nemesterni cýlca şaar şydaarybyska pyzyreer-pis. Leninniň oruu-pile eş Stalin pisti tillelgege ederttip kiireri tomak cok...—teen.

Töleeniň ol coraanyndan, uttundurbas polgaş teogylyq polgan cybe polza, Uluq paşky Stalinny, oň cook ezi eş Molotovtu Twa Arat Respubliktyň Ordenneri-pile şaňnaany polur.

Eş Molotof Ordenni ap tura, mýnca teen: „Meni polgaş eş Stalinny teedi şaňnal-pile şaňnaan tugajynda uluu-pile cettirdim. Twanyň arat conunú idegeliň pottandyrar teeş, oraldazyr-pis“.

Töleeler Twanyň arat conunú kergyzyp turar tuzalamcýzynyň tugajynda Kyzyl Şeritwiniň, Sovettiň arat conunú, oň nam, cazaanyň ööryp pajyrlaany Twanyň arat conunga tamcýdyr peeri-pile xyleep algaş, eep sanýrkan.

Twanyň arat conu, moon songaar maadyrlyq Kyzyl Şeritwige tuzalamcýny ulam tanydyr teeş, ыlangýja ada-curttun taňbnyň po şitpirliq xunnerinde taňbny, maadyrlyq jozu-pile azydap turgaş, podunú sorulgazyň eres kyyssedip şydaar.

1943 сылда TAR-ның ниити Kyryne bydzedi

K. LARIONOF

Тыва Арат Республиктың саң-хөөзү полза, улустуң азыл-агъыяның полгаş nasional-kulturnuң хөқзылдезиниң аажы-pile сы келir tudum-na рьзы-гьр, өзүр турар.

„TAR-ның саң-хөө politii полза, улустуң азыл-агъыяның pygy адырларын хөқзыдерин-це, калбак арат massаның сыргалдық амьдыралын полгаş культурлуқ тепсилгеzin сайзырадър көдырерин-це, көşkyn, арат азыл-агъылар-ның суурзуң куртталга-це шилцдеринге тузалаарын-це, feodalizmниң арттыыс-кынын узуткар, мөлсүр тарлаар idegetterni erestii-pile кызыгаарлар кызыр ундырерин-це, азыл арат коннуң erge-cagьrgазын, курттуң хамдаарьспас coruun полгаş камгалань кызын pygy хемцеqler-pile рьзыдарын-це, oran-ның kapitalistiq eses оруктар sosializm-це хөқзыурын хандьрарын-це иqlangan турар“. (TAR-ның Konstitutu, ағын 26).

TAR-ның bydzedi полза, курттуң улустуң азыл-агъыяның pygy адырларын полгаş sosial-kultur тургузуушкунунуң pygy хевирлериниң хөқзылдезин херелдendirip турар.

Germannың фашизмьнга удур SSRE-ниң ада-курттуң тайын поор, аңаа Тываның арат кону шуут кирзип турар өjde, кырынениң ниити bydzedinge акша хөреngini ең улуқ хемцеqlii-pile mobilizastap kiirgeş, ону онааqlық сорулгаларга камнық карьыдаар coruk onza узур-tuzalyқ поор турар.

TAR-ның Picce Хуралының V sessizi podunun шийpirлеринге paraan-ның саарьгазын pygy хемцеqler-pile сайзырадър, акшаның ергилдеzin улам рьзыдър, pydyrylge саң-хөөнуң plannарын хазык cокка кyyssedirip полгаş cer-cerniң smet саң-хөө карьыдальдарының curumun шыгырадыр тугајын onza cугulalap ајыткан. Ol coruktu полза, мaldың полгаş cerniң азыл, курттуң yletpyryn, transporttu хөқзыдyp, orанның камгалаын рьзыдър, frontuga улам өзүр турар тuzalamcьны көргыzerиниң erge-азы не-гер турар.

1943 сылда улустуң азыл-агъыя сайзырадър тугајында полгаş маадыр-лық Кызыл Шериqge, ооң ниити тайын полур Germannың фашизмьн pyryny-pile cок кылар узуткаар temisselinge тuzalamcьларын улам-na кыстeldirer тугајында TAR-ның nam, cazaаның шийpiri полза, 1943 сылдың bydzedinin хемceen полгаş уqlаньышкынын todargaj ајыткан.

1943 сылда maldың paазын 11 хуу өstyryp, тарьга шөлын калbartтыр, унызын сайзырадър тургаş, тарааның tyzydyn 23 хуу pedidip, yletpyrnyн pydyryp ундыrer paraannyқ produksularын 19 хуу ulgattыр, orанның pydyrer кыштерин улам өstyryp, kapital салышкыныық азыldарны 1942 сылда турганынга удур уш kattap ulgattыраын, paза сырьдышкын полгаş кадык камгалаының cerлерин алдыр telgemciderin парьмдалааş, TAR-ның Picce Хуралының V sessizi 1943 сылда кырынениң ниити bydzedin 1942 сылда турганындан 26,4 хуу ulgattыр, 14537700 акша тыннық кыдыр падылаан. Po bydzetti шincилер көөр полза, улустуң азыл-агъыянга канcaар-таа ааж-cок улуқ узур-tuzalyқ полгаş еrttem шincилел talазы-pile конcuқ со-нуurgанcық bydzet поор турар, cyge тize, ol bydzet полза, respublikтың

ekonom polgaş sosial-kultur talazy-pile хөдэйдэзин консуқ todargajy-pile көргызыр турар.

Bydzettin orulgalyq kezee

Bydzettin orulga talazy-pile kol yndezineri polza:

1. Bydzetke saarylga yndyryyny polgaş olca azyk telewiriniň хе-бирleri-pile cоguur хуулары kirip turar pydyrylge cerlerini polgaş kattyş-kan azyk-agy organizastarynyň сылда хөргигилери.

2. Taştykky sadьqny potlandyryp turar organizastarynyň сылда хө-рөngizini paза-la bir kezee polur taşkaar yndyrygen paraannardan tьrttar kyryne kaajlyzь.

3. Pydyrylge polgaş sadьq cerlerini сылда хөргөngizinden ijk-pe, azy bydzettiq alban cerlerini polgaş хөj-niitti organizastarynyň smetke kиrigen akşa хөргөngizinden sosial-kamgalalynyň fonduzun-ce kиrrip perip turar şilcilgeler.

4. Curtakcy condan хавырар yndyryqler polgaş сыldalar.

5. Kyryneniň ceeşkininiň хөiri-pile curtakcy condan сыldырган akşa хөргигилер.

6. TAR-nyň komunal cerlerini polgaş хөj-niitti organizastarynyň yndyryq ewes хөiriлиq janzy-pyry orulgalar polur.

TAR-nyň Picce Хуралыны V sessizinden 1943 сыда kyryneniň niitti bydzedin ystynde aytkan orulgalyq yndezinneriniň aajьn edertti. 1942 сыdagьzynga tөmejleerge, moон adaanda көргysken tьnnерлиq kыдыр pa-дылаан:

Orulgalarynyň attary	1942 сыда		1943 сыда		Өзыдези	
	Tyny	хуу ten- zizi	Tyny	хуу ten- zizi	Tyny	Өскөн хуу- zu
Pygy orulgalar	11497,8	100	14537,7	100	3039,9	26,4
Оон іstinde:						
1. Saarylga yndyryy	1989,8	17,3	2404,4	16,6	414,6	20,7
2. Olca azyk telewiri	2179,3	18,9	2402,7	16,6	224,4	10,3
3. Kyryneniň, kooperativtiň organizastaryndan tьrttar yndyryq orulgalar	2422,6	21,1	2218,1	15,5	204,5	—8,4
4. Taştykky sadьqdan kиrer orulgalar	1457,8	12,7	3147,5	21,7	1689,7	115,9
5. Sosial-kamgalalynyň fon- dun-ce kиrer şilcilge- ler	308,2	2,7	412,2	2,7	104,0	33,9
6. Curtakcy condan tьrttar yndyryqler, сыldalar	1867,1	16,2	1996,6	13,7	129,5	6,9
7. Kyryneniň ceeşkininden kиrgen orulgalar	747,9	6,5	1112,1	7,6	364,2	48,6
8. Ertken сыdalaryn bydze- dinden artkan akşa хөрг- giler, paза өске-taz orul- galar	525,1	4,6	843,1	5,8	318,0	65,6

Ystynde aytkan sannardan algaş көөрге, pydyrylge cerlerinden polgaş kattyşkan azyk-agьylardan kиrer orulgalaryn taştykky sadьqdan kиrer orulgalar-pile kattaj sannaarga, kyryneniň polgaş cer-cerniň pygy orulga-

ларынн оннуң ses kezee poop turar tur. Curttakъ condan сьылдырган хөреңги (ыңдырықлар, сьылдалар polgaş ceешkinner) polza, 3108,7 муң акша ілік-пе, азь выдзеттин pyгы орулгаларынн суқ-ле 21,4 хуузу poop turar, ыңcangaş азыль congа aartancық pajdal cok polur tur.

Ыңcangaş ТАР-нын выдзединиң сууру polza, каттышкан азы-агыларынн орулгалары, pyдырылге polgaş садьқ организастарынн сьылдырган акша хөреңгизи poop turar. Po polza, ТАР-нын выдзеди рьзық туруш суurlуқ polgaş ниитилестирip каттыштырган фондularн калbartты sajгарь pyдыrer coruk-pile polgaş paraannарнын саарылгазы-pile tudуш харылзаалық теерzin ajттьр турары ол tur.

Улетпырнын polgaş садьқнын сьылда хөреңгизинден тьрттыр алырынн кол аргаларынн пиреези polur paraan polgaş өрттектиқ materialдар аймааның саарылгазындан тьрттар ыңдырық сьл келir tudum-na улгадыр өзур турар.

Cizeeleerge, 1942 сыда саарылганың ыңдырыуындан выдзетке 1989,8 муң акша kirgen, ыңcarga 1943 сыда ол тыңден 414,6 муң акша азық poop кирer uzurlуқ. Саарылга ыңдырықнын ол өзылдези polza, uk ыңдырықнын хемceen улгатырганьндан ulam poop turar cybe eves, харьн ылетпырlerni калbartтыр, orаннын істінде paraan саарылгазынын улгатканьндан ulam poop turar. Paraаннық polgaş paraаннық eves operastарнын саарылгазынга 28 million азық акша, азь онаар ыңдырыу 1942 сыдаазьндан 1,5 million акша арттык polur uzurlуқ.

Ыңcangaş саарылгadan хавьрар ыңдырықнын planын кyyssedir coruk polza, paraаннық produksularн pyдырыр ыңдыrerиниң polgaş paraan саарылгазынын planынн кyysseldezинден шуут хамаарзыр. Аңаа curttуң ciқ edинден калбак хереқлелдин paraannарын pyдыrer тугајьнда ТАР Сажьттар Cөвылелиниң polgaş TARN TK-нын 1943 сыдын martтын 20 хунынде ыңдырген tokтаалын кyyssedir teeş temissezir coruk onza ulуқ uzur-tuzалық polur. Саң jaамьзынын polgaş Тьва банкьнын азылдаксылары polza, tudуқнуң pyгы-ле caa cerlerin polgaş калбак хереқлелдин ылетпыр polgaş aаш-cem алмактық paraannарын pyдырыр ыңдырыр турар ерги pyдырылгелерин калbartтыр азьldарн акша хөреңги polgaş ceeli talазь-pile хандьрар узurlуқ. Ооң-pile кадь азылдар турар pyдырылгелеринн азылдарын, paraannар pyдырыр ыңдыrer talазь-pile olарнын plannарынн сан polgaş шынар talазь-pile кyysseldezин саң-xөөнүң шығуму-pile kontroлдаарь erge-cok cugula. Суқ-ле ол хьналда азылдарн corудup тургаş, pyдырылгениң planын кyyssedirin, paraannарн peletkep sadарын, выдзетке орулга килерин polgaş respubliктың азыль conун paraan-pile хандьрарын cedip ap polur.

Выдзеттин орулга килip алырынн паза pir cugula uzur-tuzалық ыңdezини polza, кырынениң polgaş kooperativтин pyдырылге организастарынн olca азыьндан тьрттар төлевирлер polgaş ыңдырық eves орулгалар poop turar. Po орулгаларн хуу tenzизиниң talазь-pile алырга, выдзеттин pyгы орулгалық ыңdezин суurlарынн 30 хуузундан азық poop turar. Мооң-pile cergelestir, olca азыктан төлевир тьрттар coruk polza, pot орулга carылгалық poop азылдаар corukту калbartтыр, рьзыдарьнга, сьылда хөреңгини cogum-cалы-pile азықлаарьнга polgaş pyдырылге cerлериниң выдзет-pile саң-xөө харылзаазьн cөp организастаарьнга kontrol talазь-pile ulуқ uzur-tuzалық poor tur.

Olca азыктан выдзетке тьрттыр килер шилcilгелерни 1943 сыла cedir tenneige sistemin joзугаар corудup турган. Ol polza, pot орулга carылгалық curumну koшkadьp, саң-xөө planын кyyssетpes, сьылда хөреңгиниң camдык kezeen айткан cyулыңge carықdavas corukту тькка хөј uдаа poldurган. Olca азыктан 10 хуу төлевир тьрттыр турда pyдырылге cerлеринге artтык акша хөреңги cьылып pot орулга carылгань koшkadьрынн argазьн pyдырылге cerлериниң удурттукcularьнга пөrip турган. Oон ulam debitorлуқ

(алы) өре-şireni ulgattыр, pot-örttekli ciigedir tugajында temisseldi sok-sadyыга cedirip turganь eweş ewes. Pydyrylgelerniń udurttukcularь, bankьda sanazыlganь agar sanьda хөj artтык akşalyq turgan uzurun-dan, iştikkiniń pygy kur хөrengilerin mobilizastaарн erge-cok cugula cyył tep podawaжн turgannar.

Kyryneniń polgaş kooperativtiń organizastарнн olca aзыьндan тө-lewir тырттарнн tyrymy 1943 cылда өskerilgen. Balanzылыq olca aзыьктan tennelgeliq cizek-pile 10 polgaş 20 xуunu тырттар curumnuń ornunga, cылдырган akşa хөrenginiń хemceen polgaş pydyrylge cerлериниń akşa хөrengi talazы-pile хereqlелинiń хirezin paгымdalaаш, 10-dan 98 хуu ce-dir тырттар diferinzastyq (ылгавылыq) curumnu toktaatkan. Оон angьда, kooperatif organizastарнн olca aзыьндan şilcilge кылыр tugajында ergi хоofлunu ТАР Picce Хural Prezidiymynың 1943 cылдың fevralдың 1 хунын-de yндыrgen carлы-pile soksatкаш, olca aзыьктan orulganь yндыryyn тө-leer curumnu ol-la carлыыга toktaatkan. Po coruk cyden ulam poop tu-rarыł teerge, kooperastyң pydyrylgelerniń cepsek, хөrengizi polza, kol-lektivtyң өncyzy poordan angьда, kyryneniń өncyzy ewes poop turar, тындыqпнң uzurunda kooperatif sisteminiń cылда хөrengizi—olca aзыь polza, pydyrylgeniń cepsek polgaş хөrengizi кымнң өncyzy poop tu-rарыңнң aажы-pile хываattынар uzurluq. Ыncangaş kooperatif organizastар-нн kyryneniń pydyrylge cerлеринден ылгалы polza, olca aзыьктың yнды-ryyn toktaatkan хemcee jozugaар kyryneniń orulgazyыга киirip pergeş, uk olca aзыьпнң artтыр kalgan kezeen pottарыңн tyrymyn jozugaар pot-тары ylezip aлыр ergeliq poop turарында polur.

Moон algaş көөрге, olca aзыьктan kyrynege тадывыр төleeriniń хоof-luzun pot orulga carыlgаннң prinsьвын jozugaар, paza kyryneniń polgaş kooperativtiń өncyzynың хевирлерин paгымdaalap таарыштыр toktaatkan poop tur.

Olca aзыьктan bydzetke киirer төlebirni paza-la pot orulga carыlgаннң prinsьтарыңн jozugaар таарыштыр toktaatkan. Moон-pile cergeleşтир тыкка хөj sannыq pydyrylge cerлеринiń (TYEC, kyrtipograf, алгы zavodu, aaş-cem kombinady polgaş таарань kombinattyң) pottарыңн kapital tuduуş-kununga хereqler cылда хөrengizi cedішpes poop ilereen. Ol pydyryl-gelerniń kapital tuduуşkun кылыр, салыыларн caарттыр turguzup aлыыыга polgaş caa cepseqlelder тытылыр aлыыыга bydzetten 490 000 akşa тың-nyq хөrengini yндыryp pergen.

Kapital tuduуşkun aзыьдарыыга bydzetten akşa хөrengi yндыryp pe-rip turar coruktu uk akşa хөrengini ap turar pydyrylge cerлериниń akşa хөrengi cылдаларыыга polgaş kapital tuduqlar кыыыыңн планн канcaар кyyssedip turарыыга шуut хамаарыгалыq кылдыр turguskan.

Akşa хөrengi cылдazyыңн планн кyyssedip, ol cылдadan 4 621,8 муң akşань kyrynege orulga кылдыр киirip peer төleede, тажынь jozu-pile aзыьдаар хerek. Pydyryp turar produksunуң pot-өrtteen ciigedip, ergilde saарыlgаннң шыydelin кызырar teeş хуn-pyryde temissel corudarь erge-cok cugula. Pydyrykcylyq ewes artтык carыqdalарн кызыр, akşa хө-rengini камныq polgaş coguur cyylderinge carыqdaарь, materialдарн кам-нар, кыш-азыдың pydyrykcyzyn pedideri—po pygy cyylder polza, pot-өrt-tekti ciigediriniń polgaş хөrengi cылdazyы ulgattыrarннң yндезини polur tep cybeni pydyrylgelerniń polgaş sadyq cerлериниń udurttukcularь polgaş aзыьdakсыларь pyryzy pilir uzurluq. Cizeeleerge, pydyryp yндыrer pro-duksunуң pot-өrtteen ciigedrin polgaş sadyq аралcaага saарыlgаннң шыydeliniń кызыьdazyы cyq-le 1 хуuzun кyyssedirge pezin kyrynege pir cыл iştinde 280—300 муң akşань nemelde orulga кылдыр киirip peer tur.

Cok polza, paza pir-pir cizektep ap көreeli, cыл tize, 1943 cылс cyq-le yletpyr cerлерinge кыш-азыдың pydyrykcylyq coruun 5 хуu өa-

tyrer tugajında cazarıñ taalgazın kyyssedir polza, kыrynege 320 muñ akşanь nemelde orulga kыdьr kiirip peer tur.

Aзыл-агьjнъ pyгы-le pyдырылge cerlerinde polgaş organizastарында сылда хөреңгini ulgattырганын кур сууру polgaş argalarь uluq хемceel-dii-pile par poor turar. Po сылда хөреңгini сыр temisseldi corudarda, sadьq polgaş yletpyr-cerlerine хамьктън мurnunda-la aзыл-агьjga ee харььssalga cok coruktan ulam cidiriq kogaral poldurar, samcьqdaar polgaş yreqdeп oorlaar coruktarnь узutkaарьнъ argazь-pile corudar uzur-luq. „Plannattьnmas kogaraldar“ теer (oorlaar, samcьqdaar, yreqdeer, aзыл-агьjga ee харььssalga cogu-pile kajь хатаан cok carьqдaldar yndyrer polgaş ol cergeliq өске-taa coruktarnьн ulamьдан yngen) karaza cidiriqler 1942 сыда Тьва Төp Kooптуñ sisteminge cys-cys muñ akşa, kыş-азьl lageriniñ ergeleliniñ şugumunga aзыл-агьjзь eves coruktun ulamьдан polgan cidiriqleri polgaş idegel cok өreler teeş yndyr pizeen өreleri 1942 сыда on-on muñ akşa poor turgan. Algь zavodunga, sep-telge zavodunga, taaranьr kombinatka polgaş aaş-cem kombinadьnga şa-lьñ telebiriniñ fonduzun aзыr carьqdaar coruktarnь poldurup turgannar, pir eves kыş-азьldь cep organizastap, oон pyдыркcylyyn pedider teeş ьlapтьq temissesken polza, ьndьq coruktarnь poldurvas uzurluq.

Moон algaş көerge, kыryneniñ polgaş kooperativtiñ өncy хөрең-gizinge aзыл-агьjзь eves, аңаа хора kogaral cedirer, oorlap, samcьqdaar coruktar-pile yletpyr pyдырылge, албан jaамь cerlerinin, namнън polgaş хөj-niittiniñ organizastарь, ol cerlerniñ удurttukularь, vuxgaldьrlарь, aзылсьн, албан хаакcьttарь kam хажьra cokka temissezir coruk onza cu-gula tur.

„1931 сыдън ijуннуñ 23-te aзыл-агьjзьларнън cөvylel хuralьnga eş Stalinan: „eleen хөj pyдырыlgelerde, aзыл-агьj organizastарында orulga-lарнън polgaş carьglарнън parьmdaальq balansьларьн sanara kalkul-jastaar, cogaadьrь şaqda-la soksaan. Ol polza faktь tur. Cyl tize: „kam-nalgaнън curumu“, „pyдыркcylyq eves carьqдaldарнън kьзьrарь,“ „py-dырыlgeni racionalizastарь“—teen cergeliq piliqler тькka хөj pyдырыlgeler-de polgaş aзыл-агьj organizastарында caңcьldan şaqda-la uşтunup cьдьp kalgaнънън parьmdaазь ol poor tur. Kыrvankь polza, „erge-cok cugula poor хereqlettingen тыннerni pisterge төmej-le yndыryp peer-le polgaj“ tep onaaqдаp podap algannарь todargaj tur“—tep cugaalaan.

Eş Stalin po сөзын 12 сыдън murnunda cugaalaan, paşкь Stalinнън koncuq uluq uzur-tuzalьq poor turar po сөзы polza, ьlangьjada san py-rytkel polgaş хьnalda aзыл тькka хөj pyдырыlgelerde polgaş aзыл-агьj organizastарында ekki turgustunmaan, aзыл-агьjga ee харььssalga cok, niittiniñ өncyzyn oorlap samcьqdaar coruktar-pile temisseldi ьrakta koş-kak corudup turar cer polur TAR-ga am po yjede uluq-tuzalьq polur tur.

ьncangaş ol cetpesterni şiitpirlii-pile cok kьлр хerek. Pyгы-le cy-вeнi şұptuzun ekonomnaar, pyдыркcylyq eves carьqдaldарнън kьзьrар, aзыл-агьjga ee харььssalga cok coruktarnь узutkaar, cұrtтуñ iştikki pyгы kur-xөreңgilerin mobilizastарь—tajьн yjeziniñ xoojluzu ьndьq polur uzurluq.

Taştьkь sadьqдан kirer orulgalar, vydzette тькka uluq orunnu ezelep turar. Po orulgalarнън хuu tenzizi 1942 сыда 12,7 хuu turganьндan 1943 сыда 21,7 хuu cedir өскен, ьncarga таşkaar yndyrer paraannar-dan тьrttar kыryneniñ kaajь tadьвьrьнън niitti тыны iji kattaptan artтыr ulgatkan. Taştьkь sadьqдан kirer orulgaнън ьncaanьr өскен coruu polza, SSRE-den kiirer kalbak хereqleldiñ yletpyr paraannарьнън көvу-deп өскениnden ulam poor turar.

Ol coruk cыны көrgызыp турарь tize, Sovet Evileli tajьн yjeziniñ pyгы pergeleringe tavazьp turza-taa, TAR-нън ekonomun ulam хөqzydyp,

азыс массаның сагај амьдыралың улам еkkизидер тугајында консуқ улуқ сагъс салып турарың көргызып турары ол тур.

Таҕыккы садьқдан киіріп алыр орулгаларның планың cедиішkinниқ кyyssедир coruk полза, таҕкаар ундырер полгаş таҕкаарттан киіrer paraannарның планының кyyсселдезиден пыруны-pile хамаарзыр. SSRE-den калбак хереқлелдін улетпыр paraannарың полгаş ааш-сөм аймактық paraannарны, cepceqleldерни, көдеe азыл-агыјның херекселдерин, кывар суылдерни полгаş өске-таа cугула paraannарны алы-шаан, Тыва Арат Respublik полза, SSRE-ge улуқ узур-тузальқ paraannар полур мал азыл-агыјның продуksуларың, аңнырының продуksуларың полгаş өске-таа paraannарны podунуң eелceеnde ундырып перип турар.

TAR-ның SSRE-ce ундырып турар paraannарының хемceели 1942 cыл-дагы cizee хевеер арта-таа кiрер орулгaзы 1942 cылда турганыңа төмеј-леерге арај евеезеј перген теерзин темдеқлер каар херек. Орулгаларны, po евеzedишкini полза, екcпорттап турар paraannарның шыарының өскерил-гелери-pile холбақдальдық роор турар. Cizee-leерге, 1943 cылда алгы-кееş, өлык полгаş тык, хы аймактық ciq еттiң тыкка хөј кезеен Кызы Шериқ-сe corudar пелен edilelder кылдыр полбаазыраткан турар узурлуқ, ыңcаңгaş оон кiрер орулгаларның camдыктары кыруненің каајлы тадывыры роор кiр-вејiн, хағың пыдырылге cerлеринің саарылга ундырвунуң төлевiри полгаş олca азыктан тырттар шилцигелери роор кiрер аппаар. Po coruk полза, orанның іштiнде хереқлеер калбак хереқлелдiн улетпыр paraannарың пыдырерин сај-зырадыр талазы-pile Улетпыр полгаş Тудуқ жаамызының пыдырылге cerлерин-ge салыр negeldelerin pedidip турар тур.

Ундырықлериң, cылдаларның полгаş curttаксы connуң екki туразың парымдаалар cылдырган акша хөренгизинің выдзette хуу тензизі şoolуқ улуқ евес роор турар. Cizee-leерге, curttаксы condан хавыраp ундырық, cылдаларның пыгы-ле хевирleri şұptузу 1943 cылда выдзettiн орулгaзының ниitti тыңуның 13,7 хуузу полур; 1942 cылда турганыңа төмеј-леерге выд-зette ол ундырық, cылдаларның хуу тензизі 2,5 хуу кызырып турар тур, ыңcaarga выдзettiн ниitti орулгaзы 26,4 хуу өзүр турда, оларның ниitti тың-нуң өзылдези şoolуқ евес—6,4 хуу роор турар.

Көдеe азыл-агыјның ундыруын, көдеениң култур cылдазың, pot kizi-лериң полгаş уруқ cок хамааттыларың ундыруын 1942 cылда кiргенинден евеeş хемceқлиқ кылдыр планнаан. Po евеезилге полза, көдеe аја ун-дыруын уң полгаş култур cылдаларының талазы-pile Кызы Шериқлериң өқ-пылелеринге ciigelde тыпсырың өстырып, TAR-ның Picce Хуралының V sessizинден paдылаан хоојлуңу жозуғаар мал азыл-агыјың сајзырат-каннарга ундырық талазы-pile ciigelde көргызер coruktуң өзүр калбар-ганы-pile холбаşкан. TAR-ның nam полгаş cazaandan улустуң азыл-агыјы-ның kol адыры полур малдың азыл-агыјың пыгы талазы-pile сајзырадыр, азыл-сы connуң амьдырал културун еkkизидеринің полгаş Кызы Шериқге улам-на өзүр турар materialдық тuzаламcының kol ундезинi—оранның алдың fondузу полур малдың пыгы cyзыннерин өстыреринге уқландырган poli-tii мал азыл-агыјың улегерлиқ сајзыратканнарга ундырық талазы-pile ciigel-de тыпсырыңың тугајында хоојлуда консуқ todаргајы-pile ilereen.

Азылcың, албан хаакcылардан тырттар ундырықуның кiрилдези 1942 cылда турганыңа төмеј-леерге 18 хуу өскен. Po өзылде полза, азылcың, албан хаакcыларың саңы 1942 cылда 5757 kizi турганыңдан 1943 cылда 6496 kizi cedir өзүр, кыш-азы төлевиринің fondузу 7875500 акша турганыңдан 9889300 акша, азы 25 хуу кылдыр өскени-pile холбаşтыр полган. *) Moon ap

*) 1943 cылда şattıң полгаş азыл төлевиринің fondузуның пырыtkелин медеезин жо-зуғаар 1943 cылда азылcың, албан хаакcытарың азыл төлевиринің fondузуң полгаş şattарың санап кiрген. Ыңcaarga 1942 cылда турган азылcың, албан хаакcытарың саңың полгаş олар-ның азыл төлевиринің fondузуң otcot медеелерни жозуғаар санаан.

көөрге, ундырық тадьығының өзүр, улгадыр турар коруу полза, ундырық, тадьығын тьрттарының хемcee мурнундагызы-теқ хевеер турда-ла курттак-сы коннуң ақша талазы-pile орулгаларының өзүр улгатканьндан улам поор турар тур.

Кырыненің ceeşkininden ыдзетке кирер орулгаларн 1942 сыда турганьндан 48,6 хуу азыр планнаан, ол полза, колдуунда-ла азылсьн, албан хааксыларның орттузунга 1942 сыда коруткан пизидилге төлевиринден по сыл-це шилцип келген орулгалар полур тур.

Курттаксы кондан ыжаар-ла тьрттар тадьыгылар полгаş екки тура-pile киирер ақша хөреңгинің шьптүзүн хуу тензизинің талазы-pile алырга 1942 сыда 22,7 хуу турганьнга удур 21,4 хуу поор турар тур.

Курттаксы кондан сылдырар ақша хөреңгинің хуу тензизин пыдырылге полгаş организас керлеринің сылда хөреңгизинден киирер орулга-pile төмејлеерге шoolуқ евес полза-таа, ол сылдылар политик-эконом талазы-pile улуқ узур-тузалық поор турар.

Пирееде, азылсь коннар полза, кырынеге ундырық, сылда полгаş кырыненің ceeşkini хевирлиқ орулгаларн киирип перип тургаş, оранның азыл-агы, культур тудуушкун полгаş камгалал хемceeqlерин ақшаландырағынга поттарының хөреңгизи-pile шуут кизип турарлар.

Ијде, курттаксы кондан сылдырар ақша хөреңги полза, колдуунда-ла ақша поду-pile кирип турар, ыңсанаş ақшаның ергилдезин тыргедедиринге полгаş рызықлаарынга улуқ узур-тузалық полур тур.

Уште ундырық, сылдыларн тамсыштыр кырыне полза, азылсь коннуң поттарының материал культурлуқ саагај пайдальн еkkизидеринің кол цуылы полур азыл-агы полгаş культурун тудуушкуннарын *cediіşkinniq sajьradьының erge-азьын parьmdalaas*, курттаксы коннуң ақша орулгаларн камдык цуылдер талазы-pile ундырықлери полгаş сылдыларн тамсыштыр таарыштыр хуваар корукту кыысседип турар.

Пистер, 1943 сыдың ыдзединің орулганын цумы-pile полгаş оон тустус ең сугула цуылдеринің аајын едертти ар көрдывс. 14,5 million тыңнық орулгаларн кыысседир корук полза, азыл-агы организастарының удуртук-цуларь поттарының пыдырылге полгаş саң-хөө планнарын сајгылыş cokка кыысседирин хандырағын негер, азыл-агы организастарь полгаş ТАР-ның хаммааттыларь пырызь поттарының кырынеге төлезе цогуур хылеелгелиқ төлевирлерин цогуур өј-шаанда цөвү-pile төлеп перип турарын негер турар тур.

Козууннар, сумулар, суурлар, арваннар полгаş уcastкаларың азылсь коннарының Picce Хуралдарының керлері полза, ыдзетке кирер орулгаларн өј-шаанда кыысседирин-це уqlанган пыгу хемceeqlерни ар корударь ерге-сok сугула.

Саң-хөөнүң азылдықсыларь полза, поттарының пыгу азылсьн сергедип, азыл-агы организастарының азылсьн, парaan тамсыдар cetkilerинің азыл корудулгазын, азылсь коннардан ундырық тадьығын өј-шаанда төлеп турарын саң-хөө талазы-pile контролдаар корукту кыстелдиріп, кырыненің орулга планын цуқ-ле цумы-pile евес, харын хоојлу јозугаар цурумцудуп токтааткан төлевир пырызын цогуур өј-шаанда төлеен турарын cedip алыр узурлуқ. Оранның азыл-агы, культур тургузуушкунунуң полгаş frontуга тузалаарының талазы-pile 1943 сыда корудар теп ТАР-ның nam, cazaandan ајыткан пыгу хемceeqlерни саң-хөө талазы-pile өј-шаанда, пырын кыысset хандырағы ол ыстынде коруктан шуут хаммаарьзь теерзин pilip алыр херек.

Ыдзеттин карылгалық кезее

ТАР-ның Picce Хуралының V sessizi, respublikтың 1943 сыдагы ниити кырыне ыдзединің карылгазын падылаарда, орулганының тыңын карылгазындан 340 700 ақша арттык кылдыр, 14 197 000 ақша тыңнық пол-

durup padylaan, oon ištinden: kuryne vydzediniń orulgazyńń tynyn sa-rylgazyńdan 64 000 akša arttyk kıldı, 10 504 000 akša tynynge; cuurt vydzediniń orulgazyń sarılgazyńdan 276 700 akša arttyk kıldı, 3 693 000 akšaga padylaan.

TAR-ńń Pisce Xuralıńń V sessiziniń šiitpirin jozugaar vydzettin akša xorengizin moon adaanda ajtkan xemceqlerni akšalandırıp han-dırarın-ce uqlandırgan. Cyl teerge:

Сағылаларның аттары	1942 c. otcot jozugaar		1943 c. plan jozugaar		Өзылдези	
	Тыны	Тынғыге удур хуи	Тыны	Тынғыге удур хуи	Тыны	Өзылде- зини хуи
Pygy orulgalar	10789,0	100	14197,0	100	3408,0	31,5
Oon ištinden:						
1. Ulustun aзы-ағыўыға	1080,4	10,0	1571,6	11,1	401,2	45,7
2. Kapital tuduqlarğa	326,2	3,0	1280,2	9,1	954,0	292,5
3. Sosial-kultur xemceqlerine	3582,3	33,2	4989,5	35,1	1407,2	39,3
Oon ištinden:						
a) Сығдыўшыққа	1730,3	16,0	2587,5	18,2	857,2	49,5
б) Кадык камгалалыға	785,3	7,3	1035,1	7,3	249,8	32,0
с) Sosial хандырылганыға, кызы-шериqlerini өq-пыlelerine tuzalaарыға polgaş хөj uruqluq ijelerge tuzalamcы тысырыға	631,9	6,0	733,0	5,2	101,1	16,0
4. Kurynenin örezin teleerine	1549,2	14,4	1408,0	9,9	-141,2	-9,0
5. Oran kamgalalыға polgaş tuskaj xemceq- lerge	2726,0	25,3	2929,0	20,6	203,0	7,4
6. Ergelei cerleriniń polgaş şygy, prokuror cerleriniń sarıqaldarыға	1493,0	13,8	1903,7	13,4	410,7	27,4
7. Öske sarıqaldarға	31,9	0,3	115,0	0,8	83,1	260

По sannardan ap көerge, orannың ulus aзы-ағыўын, kulturun polgaş kamgalalыń akšalandırarын-ce po cығы vydzettin pygy akša xorengiziniń 76 хуизун uqlandırgan tur. 1942 cыldaазы-pile төмеjleerge, vydzettin niitti sarıqdalы ortumaa-pile 31,5 хуи өзыр turda, ulustun aзы-ағыўыға хереqler sarıqdal 45,5 хуи, саа kapital tuduşkunnarыға хереqler sarıqdalы 292,5 хуи, сығдыўшыққа хереqler sarıqdal 49,1 хуи, кадык kamgalalыға хереqler sarıqdal 32 хуи өзыр ulgatkan. Oran kamgala-лыға polgaş tuskaj xemceqlerге хереqler sarıqaldar polza, vydzettin pygy sarıqaldarының peştin pir kezeenden хөj poop turar.

Vydzettin akša xorengizin şak ыncандыр хувааштырган coruk polza, ulustun aзы-ағыўының 1943 cыдағы planының sorulgalарыға polgaş oran-ның kultur tuduşkununun, kamgalaldы, paза frontuga көrgyzer tuzalam-сының хемceqlerine pyryn таарзыр turar.

Curttun paraan pydyrylgeziniń хемceen 15 хуи ulgattыр, саа tu-duqlarы калвартырыға polgaş ol aзыdarga curtтun iştinге peletkeen kaadyr-larы, paза SSRE-den calap keldirip turar tuskaj ertemniqlerни азыqlap турғаş, pedik mergezildiқ kaadyрlar-pile хандыр sorulgalары парым-dalaaş, yletpyrge sarıqdaар sarıqdalды 1942 cыда турғаныға uду 48,2 хуи ulgattыр өстырген.

Mal polgaş Cer азылының jaamyзының şugumu-pile corudar хем-ceqlerге ундыrer sarıqaldarны 1942 cыда турғаныға төмеjleerge 49 хуи

улгатырган. По сорук полза, мал полгаş cer азыл-агыънын тускай ертеменик-леринге 41 кизи немеzip, ветеринарнын полгаş зоотехник азылдарынын ерте-темеgeзилin, азыл стазын парымдалааş, оларнын салынын бир cartтык—iji kattap өстырып улгатырган сорук-pile холбаşкан. Ветеринарнын полгаş зоотех-никтин cerлеринин сань көvyдеp, 1942 сьлда 38 турганьндан 1943 сьлда 49 cedir өскен; көдеe азыл-агыънын yleger турzulгалық станзынын, пар турар уş кыразыл-агыъларнын азыл corудулгазынын хемcee паза калварган, кыр-азыл-агыъларга кырыне ыздзединден peer төлевилел аксань 1942 сьлда 132 муң турганьндан 1943 сьлда 350 муң акша cedir өстырген.

Харылзаа jaамьзынын азыqlалы ulгадыp, caa тургустунган козуун-нарын харылзаа азылдарынын немеşкенi-pile ук jaамьнын şтады өзүp, козууннар-полгаş сумуларнын аразында тергелиқ aт poşталарн органи-застаань-pile холбаqдаşтыр transport полгаş харылзаа азылынн карьqдалы 38 хуу өскен.

Козууннарынн полгаş Кызы хоорайнн комунал азыл-агыънга хе-реqlеер акша төлевилелin улгатырыp, 1942 сьлда турганьнга төмеjлеерге 108 хуу өстырген. Cунар пазын, хер суур cerлер, пaaş тыгы таарьы cerлер tudup тургузарьнын, şkolalar, емnelгелер пазьннарынн полгаş ulus curtтаар па-зыннарынн, паза азыль connуң козуун хуралдарьнын пазьннарынн kapi-тал septelгезинин хемceen алгыдарьн plan joзугаар төлевилер айткан. Caa капитал tudуqlарьнга ыдзеттен төлевилер киirген аксань 1942 cылга төмеj-леерге, 1943 сьлда 192,5 хуу өскен. Moon аныда, азыл-агыъ организас-тарьнын поттарьнын акша хөренгизи-pile полгаş Тьва банкьнын узун хуус-саалық ceелилери-pile şуpту kаттыşкаş—797 000 акша тыннық caa tudуqlар corудар tep төлевилеенин паза темдеqlер каqза cogуур.

По pyгы акша хөренгилерни азыqlап тургаş, tudup тургузарь-pile төлевилеен kol-kol caa tudуqlарга: kрaxмал полгаş makaron py-дырылгезинин, sarзақ кьлыр zavottуң tudууşкуну, aaş-cem комбинадьнын полгаş таараньр комбинаттын калbartтыşкьны, TVEC şугуму-pile corудар eleen kaaş tudуqlар полгаş пайлак şincилер тьвар polyктерни организастаарь-нын карьqдалдарь хамаарзыр турар. Козууннарга şkolalar, емnelгелер, ra-diостанзыларь tudарьн полгаş elektri станзыларь septeerин паза төлевилеен.

Устынде айткан sannardan алгаş көерге, ulus азыл-агыънын talазь-pile corудар капитал салыşкьныннь азылдарынн хемcee тькка улуқ poop турар. По сорук полза, поттарьнын pyгы кызын салыp, таьынсь joзу-pile азылдарьн полгаş төлевилеен plannь кыyсседирин tudуқ азылдарыньнга xyleendirip турар тур.

Social-kultуrнуң хемceqlеринге yндыrer карьqдалдар полза, ыдзette улуқ cernи ezelep турар. По sorулгаларга карьqдаар аксаньн төлевилелin 1942 сьлда турганьнга төмеjлеерге, 39,3 хуу улгатырган. Social-kultуr карьqдальнын төлевилелin улгатырарда moon адаанда айткан көргызық-лерни yндезилеен:

1. Cьрьдыşкьн talазь-pile: 122 sannық şkolalarга 12 560 кизи, азы 1942 сьлда турганьнга төмеjлеерге 2 815 кизини азыр өөредir; өөреникci-лернин иити саньнын иştинден 3 sannық ortтумак şkolalarга 1 970 кизи, 8 sannық toлу ebes ortтумак şkolalarга 1 770 кизи, 111 sannық ege şkola-lарга 8 820 кизи өөредir.

Moon-pile cergeleştir şkolalarнын şattық азылдарынынн сань 1942-сьлда 179 кизи турганьндан 1943 сьлда 890 кизи cedir көvyдеер. Тьва уруqlарнын ege-şkolalarьнын paşкьларьнын салың төлеитрин peditken, өөре-никcилернин aaş-cemin, idik-xevin хандьраьнын, şkolalarга, nom, tep-terлер полгаş өөредилге херекселерi sadьp альрынн төлевилелin улгатыр-ган. По pyгы cyйlder полза, şkolalarга өөреникcилерни өөредиринин өрт-teen ulдатырарьнга холбаqдалдық полган. Cizee-leерге, бир өөреникcини

pir cıl ıstinde  erediriniń  rttee 1942 cılda: ege  kolaga 91 ak a, tolu  ves orttuma   kolaga 222 ak a, orttuma   kolaga 385 ak a turgan polza, 1943 cılda: ege  kolaga 101 ak a, tolu  ves orttuma   kolaga 237 ak a, orttuma   kolaga 453 ak a appargan.

2. Kad k kamgalalıńnıń talaz -pile: kozıunıarga 45 orunnarlı  2 caa emnelgelerni tudar n, K zy  oorajnıń Toka attı  emnelgezinge 25 orun neme tirip alg dar n, 13 poliklingaların polga  ambulatorların, 45 feld er-aku er cerlerin bydzetten ak a  orengi talaz -pile pyryn xandırar n t bileen. Sanator-kurort emnelgezinge car qdaar t bileldi t nz -pile ulgattı r, uruqlar jaslaralıńnıń sanı  styryp, am azyldap turar jasların alg  r kalbartı r t bileen.

Po pygy cuylderden ulam bydzetten kad k kamgalalınga car qdaar ak a  orengini 1942 cılda turgan nga udur 1943 cılda 32 xuu  styrgen.

Kultur- r      n azyldar nıń xemceen 1943 cılda t kka ulgattırgan: pizikti pilves polga  picce pilir coruktu uzutkaar  kolalarga  erenip turarlarnıń sanı 1942 cılda 6 700 kizi turgan ndan 1943 cılda 8 750 kizi cedir  styrgen. Kluptar nıń sanı 15-ten 17 cedir, K zy pulunıarnı 21-den 25 cedir, kozıunnarda bibliotekaların (nom sanıarnı) 33-ten 47 cedir  styrgen.

Parıalgan , erttem azyln polga  uran cuylderni saj radı n ga car qdaar t zevilel 1942 cılda 402,6 mu  ak a turgan ndan 1943 cılda 598,4 mu  ak a cedir, azy 48,6 xuu kıldı  kka ulgad r  skenin paza temdeqler ka za coguur. Po ak a  orengini teatırnıń uran ceccen cuylderin saj radı n-ce, pygy  kolalarga xereqler  eredilge nomıarnı polga   eredilge xerekselderin parlap yndyrerin-ce, t  gyn , social-ekonomıun polga  ceccen cogaaldı literaturalar n parlap yndyrerin-ce koldap uqlandırgan.

Oon-pile cergele tir, ulustı  zy-    nı pygy adırlar n ga azyldaar tuskaj erttemniqlerni peletkep turar cerler polur  eredilge kombınadı nı polga  us-azy  kolaz nı  ugumu-pile kaad r peletkeer azyldı t kka ulgattı r kalbartkan.

Oon  n da, kaad rlar n peletkeer azyldar nı tyr kurstar cetkilerin tamc  r paza peletkep turar. Cizeeleerge, MCAJ-nı, San jaam  nı, Xarılzaa jaam  nı, Uletpyr tydu  jaam  nı, Ulu  r      nı jaam  nı, Kad k kamgalal jaam  nı  ugumıar-pile azy-  j politiktin janzy-pyry azyldar n ga xereqlettiner 998 kizi sanı  tuskaj erttemni  kaad rlar n peletkeerin t bilees, po sorulganı kyyssediringe bydzetten 184 000 ak anı car qdaar kıldı k r p kiirogen.

Social-kamgalalıńnıń car qdalınga 93 000 ak anı,   j uruqlarlı  ijelerge 110 000 ak anı, k zy- eriqlerni   -pyleleringe polga  ada-curtıu taj nıńnı invalitteringe penzi tuzalamc  t ps n ga 530 000 ak anı t bileen.

K zy- eriqlerni   -pylelerinden am  yjede 1 300 azy    -pyleler kyruneni tuzalamc  ak az n ap turar. Po coruk cıny k rgyzyp turarlı tize, azyc  connı,  lang jada pygy-le purungaar t  ilgelik kizi t relgettenni    xoralı  taj nı—Germannı  a ızmı pyrunı-pile cıca  abar tees temisselge ada-curtıu taj nıńnı frontular nda pottar nı ke-zigynneri kirzip turar   -pylelerni tuzalap tetkiir tuga nda nam polga  cazaktı onza sag  salı  urarı k rgyzyp turar  ol polur tur.

Kultur turguzu kunıun polga  azyc  connı social xandırlı az nı tuga nda t bileen po pygy xemceqlerni  ıptuzun pottandı r kyyssedir coruk polza, nilitti kulturıun   yldezinge polga  orannı  socializm-ce kirer     ldezinde pir ulu  pazyı purungaarlı  n polur teerzi cugaa cok tur.

Оранның ерге-сагырга азылыга полгаş камгалал хереенге ыздзеттен ындйер сарьқдал полза, амгы ујениң сорулгаларыга таарыштыр Өзүр улгадыр турар. Ерге-сагырга азылыга ындйер сарьқдалдарның Өзүр улгаткань полза, колдуунда-ла суурт ыздзеттериниң şугуму-pile сая козууннарынъ şтадын евиледеп, ерги козууннарынъ ерге-сагырга церлериниң апарадын немеşтирип—şушту 80 сая кизини тургусканьндан, пазы азылы конунъ козууннар, сумулар хуралдарының азылдаркыларының şалың төлевирин улгатырганьндан улам полган.

Кылыр азылдың хемcee калварь, оранның азыл-агы, пыдырылге полгаş культуr корудулгаларын удурттыр пашааарыга пырын согумсалық аппаратъ тургузарының ерге-кок сугула апаргань-pile холваşтыр республиканың ниити органның камдык şтафтарын немеşтирип, şалың төлевирин Өстырер хем-сеқни пазы ар коруткан.

Оран камгалалының хереенге сарьқдаар акша хөренги төлевилелин улгатырыр Өстыргени полза, тајын ујезиниң сорулгаларыга, ТАР-ның тускај тоғуннаашкынын улам рьъздарыга полгаş курттакъ конунъ şериқ pelet-келин cедиşкинниқ корударының сорулгаларыга пырын таарыштыр турар. По талазь-pile алырга, ТАР-ның курттакъ конунъ пир камдыктарь полур совет хамаштыларь полза, гитлерлиқ тарлакыларга удур тулкуп коруп турар, Ынаарга оллардан Өске, роо уур şыдаар-ла пыгу хамаштылар полза, ниити тајзын полур Германның фаşизмьга удур ТАР-ның нам, сазаның пашааагы кыжгырьышкынын жоугаар тулкуп кирптеринге казан-таа пелен кылдыр pelet-кенип турар полгај.

Тываның арат кону полза, поттарының көргызыр турар материалдық теткимce тузаламсызының тугајында телегејниң азылы конунъ полгаş Кызы Şериқниң Улуқ пашааагы еş Сталинның Өөрыşкы пажьрлалын cедиp ар турар. ТАР-ның азылы конунъ талазьндан көргызыр турар ол теткимce тузаламсы полза, хын келир tudum улам-на Өзүр улгадыр турар, cyge тизе, Сталинның сугаалаань Ышкаş,—*„Советтин арат конунъ тиілеlgezi полза, аккы-туғма Тываның арат конунъ пазы тиілеlgezi полур“*—teerzin Тываның арат кону пилir.

Tynnelder

Ыздзеттин орулгаларының полгаş сарылгаларының şincileli полза, ТАР-ның ыздзеди—улустуң пыгу азыл-агылының ыздзеди, улустуң азыл-агылының пыгу адырлары: ылетпыр, малдың полгаş церин азыл-агылы, transport полгаş харылзаа азылы, sosial-камгалалының пыгу хевирлери полгаş оран камгалалының азыл корудулгаларь moon-pile холвақдалдық роор турар теерзин todargaј көргызыр тур.

Ыздзеттин хемceениң сы келir tudum улам-на Өзүр улгадыр турар кону полза, саң-хөө азылдаркыларының карак-кызы азылдары, азыл-агы, пыдырылге полгаş садьқ корудулгаларын саң-хөө талазь-pile контролдаар корукту şиitpirlii-pile тыңздарын, ыздзеттин кадық curumun сагыр кадалаарын, пазы оорлакь, самсықдаркылардан хөј-nittiniң Өncyzyn камгалаар корукту организашаарын негер турар.

Өрттектіқ et-materialdarn камнық сарьқдаарь тееш, пыдырыр ындйыр турар продуksунуң pot-өртеен ciigedir тееш, кыш-азылдың пыдырык-цылық конуун көдырер тееш, тарааның полгаş техниктиқ культуrларның тызудын каразы-когарал кокка азаар алыр тееш, мал азыл-агылының планын кыыс-седиp, ылағыжа малдың пашаа сапын Өстырыр, оон продуksuluқ конуун педидер тееш temisseziri—ыздзеттин орулгаларын toldur полгаş азыр кыыс-сединиң şиitpirliқ cyуly полур.

ТАР Picce Хуралының V sessizinden—*„ТАР-ның ниити кырындзедин cедиşкинниқ кыысседир корук полза, кырынениң апарадының, пыгу*

azyl-agy organizastarın, pistiñ respusliktiñ pygy xamaattyların, cugula sorulgaz polur. Oon-pile pis polza, pistiñ pajlaktarysty ulam-na kɵydedip, azyl connarın, material, kulturluq pajdalyn ekkizidip, Germanın faşizmin pyryn cılca şaap uzutkaar tugajında maadyrlıq Kızıl Şeriqge ulam-na xɵj-xɵj tuzalamcyların kɵgyzyp, curttıñ kapitalistiq eses oruktap sosializm-ce par cıdar pydyrykcy kysterin kalsarttyr pyzıktırar-pis”—ter aıtkan kyyssedir xerek.

Sosialistbq realizm

S. SAMBA-LYNDYP

TAR-nyň nam, cazaа nasionaldny ural cecccen literaturazyn sajbzra dbr tugajynda uluq sagyşty salbr, oon ceccektelip xeqzyyrynge ryzby suurun turguzup pergen. Oon xaraazy-pile, ural ceccen cogaaldny xerex am yjede eleen cediiskinnerliq poop, caa-caa cogaalcyar tpytpr turat.

Nasional literaturanyň ol ryzby suurluq xeqzyldezin ulam şynar-lyq, cediiskinniý poldurarda am yjede pir kol cybe polza, curtun iş-tinde pottaryny cogaadykcy argalaryn kalbarttp egelep turar anyjak cogaalcyarga tuzalamcy kergyzeri, olarny oorediri, paza literaturanyň kritikazyn (sygymcyelin) kalbarttp poop turar. Ol sorulgan kyysse-diriñge, literaturanyň töggy cyylderin, literaturanyň uqlanyşkynnaryn pilip albr cogaalcy pyryzyngge tergiin negettini turar, onu pilir cogaalcyar, cogaald klyrda realistiý oruk-pile, ыlangyja sosialistbq realizmniý *) oruu-pile coruurunga uluq uzur-tuzalyq.

По sorulgan parымdalaş, literaturanyň uqlanyşkynnaryn, torcuzu-pile-taa polza tanyzaryn oraldayr coruk cugula.

Literaturanyň töggyzyn ar kerge, literaturanyň uluq polgaş picce uqlanyşkynnary par pildini turar. Literaturanyň uluq uqlanyşkyn ter cyl teerge, ol polza, ural-cyyldyn niitti piliini, amdyraldy curup ileredirini niitti prinsybyn talazy-pile kattypr algañ, ol prinsypty po-dunyn azylynga xereqlep, onu teoriya talazy-pile kamgalap turar pelyk cogaalcyar polur tur.

Literaturanyň picce uqlanyşkyn polza, kandyq pir iji tugaar cer-geni cyylderin carlap, yndezilep turgany-pile literaturaga uluq uzur-utka-lyq poop şdwayn pargaş, yr rolvayn cok appargan. Ol ыndyq uqlanyşkynga xamaary cybe polza, XVIII—XIX cys cыdarda turgan sentimentalizm polur. Sentimentalizm polza, amdyraldy curup ileredirde, cybeni keergenciý polduraryny prinsybyn parымdaalap carlap turgan. Ol polza, revolustun xajnyr ynerini murnuu carynda Rossijaga turgan „futurizm“ polur. Futurizm polza, ural-şylyktyn tlyñ caarttp, literaturanyň pygy-le ergi formalaryndan ojtalap adylyr ter prinsypty carlap turgan.

Oon-pile kady, literaturaga uluq uqlanyşkyn paza turgan. Ol polza, uluq, cugula, xany prinsyptarny şwa ar turar polgaş ыnda xej pelyk cogaalcyar kattyşkan, yr yjede—xaryn cys cы-pile turup, ural-cogaal literaturanyň xeqzyldezinde pir yle-cada poop turar. Ol polza, klassisizm, romantizm, kritiktik realizm polgaş sosialistbq realizm polur tur.

I

KLASSISIZM. „Klassisizm“ ter adap turar literatura uqlanyşkyn Evropany xej literaturalarynga turup, Franz polgaş Rossijaga onza kes-typr turgan. Franzyny literaturazynga XVII—XVIII cys cыdarda, Rossija-

*) Realizm teerge—xerek kыrda par cyylderni, amdyraldy ol jozugaar şyn-pile ileredip kergyzer literatura uqlanyşkyn polur. Moon todargaj talyşyryn po cyyldyn li kezeende pizeñ.

ga XVIII cys cýldyň pygy turguzunda tergildep, xøj uluq-uluq cogaalçylaryň kattyştyrýp turgan (Lomonosof, Derzavin, paza öskeler-taa).

Klassisizm polza, XIV—XV cys cýldarda, Italiga literaturanyň azy-
dýşkynnaryň poop turar ýjede Parýň Evropağa tıptır yngen. Bncarda,
murnakçy burzuastarnyň arazndan yngen literaturaga ыnakşyldyqlar pol-
za, ertte purungu şaqdagy grek-rimniň cogaalçylarynyň cogaaldaryň tıp,
uran-cyyl talazy-pile oon uluq uzur-tuzalyň kergyzyp şydaany-pile pur-
gan-şazyňnyň talazyndan kızıp turgan ol cogaalдар kattap ceccektelip
nepterep yngen.

Klassisizm yjezinde cogaalçylar polza, ertte purungu grek-rimniň ol
literaturazyňny elementilerin jozugaar şuut ottynyp turgan. Bncangas, *ert-
te purungu grek polgas rimniň literaturazyňny turzulgazyň ottyneri—po
polza, klassisizminiň pir tugaar onza cyuly polur.*

Klassisizminiň teleeleri polza, ertte purungu grek-rimniň literaturazyň
edereri—koncuq şyn, ыncangas onu şyngyş ederer uzurluq, ыndyq polur pol-
za, olarnyň cogaaldary paza ol ыşkaş polbaazyň polur tep sanap turgannar.
*Pelen. kergyzyp tıp kaan tyrymny şyngyş edereri—po polza, klassisizmi-
niň iji tugaar ыlgaldyq temdee polur.*

Literaturanyň zanrlary, paza-la pelen cyveni ederip turgan polgas
zanr pyryzy tuskaj tematikalarlyq turgan. Cizee, tragedija polza, хаannar-
nyň, pojanalaryň amdyrallyň curuur, komedija polza, niittileldiň orttumak
ulustarynyň amdyrallyň curuur uzurluq turgan. Ol-la ыşkaş, cogaal py-
ryzynyň stilistikazy zanj pyryzyngе tus-tus turgan. Cizeeleerge, Lomono-
sof polza, tıldyň yş „stilleriniň“ tugajynda erttem cogaady turgan. „Pedik
stil“—şazyňnyň, slavyannyň sesteri turgan. Moon-pile maadyrlyq cyylder,
tragedija, ody cergeliq cyylderni pizip turgan. Tragedija teerge, ses polgas
xodelgeen-şimceeşkinniň tuzalamçyzy-pile, tus-tus kizilerniň niittileldiň
tyrymneringe polgas pojdustun kyşteriňge udur sagyş-podal, kyzel tala-
zy-pile yskylezişkinin, ol ten eses xyreşke ol kiziniň ыjaap-la kogarap
tyvyreerin curup ileretken kergyzyp polur; ody teerge, niittileldi mak-
taan pajyrlaldyň ыларыň, azy şylykterin pizilirin ыca teer. „Adakky stil“—
amdyraldyň pedyyn cugaalary, ulustun tılcugazy turgan. Moon-pile
komedija, wasni cergeliq cyylderni pizip turgan. Komedija teerge, cyveni kat-
tyrlyçyq, xeqlyq kıldıp pizip curuuru polur; wasni teerge, an cergeliq
tiriq amytannarga polgas ulyq-taa cyylderge cyveni tennep, olarnы ci-
zek kızıp turgaş, kizilerniň xoj-niitti talazy-pile nravin (caңcylыň) pizip
ileredir cyyl polur. „Orttumak stil“—dvorjan niittileldiň kulturluq sesteri
poop turgan. Moon-pile satir, idilli, elegi cergeliq cyylderni pizip turgan.
Satir teerge, niittileldiň pajdalыga taarыşpajыň, onu şygymcyler, kızıp-
pizilirin ыca teer; idilli teerge, niittileldiň temisselinden taşkaar tu-
rup turar, cizeeleerge, palykçylar, kadamçylar, kedee taraaccynnar cer-
geliq pedyyn kizilerniň caңcylдарыň, pajdalыň pizilirin ыca teer; elegi
teerge, podunuy amdyrallyga ханmaan, oon xaraazy-pile mungarap, ku-
darap coruur coruktu ileredit turar şylyk piziri polur. Bndyqnyň teleezin-
de, klassisizminiň teleeleriniň cogaaldary таар podaan cyylge yndeziler,
xevir parымdalaan avstraktylyq (erengej) poop turgan. Cizeeleerge, pir
maadyr tugajы pizeen polza, ol maadyr—cogaaldyň egezinde-taa, tön-
cyzynde-taa tömej poop, öskerilbejin ynyр turgan. *Xevirleriniň taşty-
pile kerdyngeni—klassisizminiň 3 tugaar onza cyuly ol polur.*

Bncalza-taa, klassisizmge koncuq şyn cyylder paza turgan. Olar—
niittiniň amdyrallyň, aazy-caңыň şynы-pile ileredit turgannar.

ROMANTIZM: XVIII cys cýldyň iji tugaar carttynda dvorjannyň kultu-
ru kudu padyp, oon ornunga murnakçy burzuastarnyň kulturu xeqyzyp ynyр
olurgan. Franzyga burzuas revoluzu poop, хаанның, dvorjannaryň erge-

сaгьргазьн тызырген. Ооң салдарь—Европaга улук полган. Кизи төрелгеттен—сaa, капиталистiq cадaньн төөгызьн-сe кирген. Ооң-pile кадь, классисизм-pile хьуреш eгeлeен. Сaa литeратура уqlaньыськьнь—романтизм тьр-тьр келген.

Rомантизм полза, XVIII cьс cьлдьн төнцьзынде, XIX cьс cьлдьн eгeзинде тергилдеп турган. Ооң тергилдеешкени—aнъ-аnъ-аnъ curттaргa aнъ-аnъ-аnъ yжелерде турган. Cizeeleege, Российага романтизмниң yjezi—Пушкин, Пьeлeф, Лермонтоф суqlaрньн aзыдап турган yjezi полур. Ромaнтьcьcьлaргa, cогaальдь кьльгьньн yндезилеер теzy—улустуң тоолдарь, уран cугaаларь, ьларь, yлeгeр cугaаларь, тоозуларь poop, ол cyйльдер полза, оларньн cогaальдь пизилде yлeгeр ap өттынер cyйльдери турган. Cizeeleege, Зукoвскийниң „Cветлaнaзы“, Пушкинниң „Рyслaн полгaш Льудмилaзы“ ьндьq cогaальдaр ол полур. Романтизмниң төлeелери полза, cyq-лe poдунуң улuzунуң eвeс, хaгьн paзa олaр oрттaаккь yжелeрнiң, Cөөн cyктың, pөм-ьырзектиң paгьньн cарттьньн ulустaгьньн кyльтурун, nрaвинин, aмь-дьрaльн sonуургaп тургaннaр. *Apaт connуң уран-cyйльн, oрттaаккь yжелeрнi, Cөөн cyктың полгaш Paгьньн cyктың curттaгьньн aмьдьрaльн sonуургaap—po полза, романтизмниң пир тугaар kol onza cyйль полур.*

Kлaссисизмге удур, романтизм—уран cогaальдьн xeeen xocтyқ тeр cаrlaаннaр. Kлaссисизм purуңу грек-римниң aзыдап кьльр kaаn тырымьн eдepип турган полза, ромaнтьcьcьлaрньн aйтть турарь—cогaальс pyгьзы cогaальдь kаncаndьр пизилрин poду пилir узулук, олaр poттaрь зaнр, темaтик cyйльдeрнi тьр aлыр тeр турaр. Ооң xapaaзы-pile олaр полза, cаmдьк cаа зaнрлaрньн aзыдап, eргi зaнрлaрньн өскерттип тургaннaр. *Cyq-лe пeлeн кьльр kaаn curum eдeрeринде oйттaлaп, уран cecceн cогaальдь тaлaзы-pile poдaл-сaктьыськьн, yгaадыр coрук toлузы-pile xocтyқ полурун xьлeep ap турарь—po полза, романтизмниң иji тугaар kol onza cyйль полур.*

Rомантизм полза, классисизмге удур, yгaаn-сeткil, poдaл-сaгьс тeер-ge—cогaадыр кьльр coруктуң kol полгaш cагьгьр турар cyйль полур тeр тургaннaр. Ромaнтьcьcьлaр полза, cyвeни таар poдaар, aмьдьрaлдaн xooрук eрeңгeй кьльр coруккa удурлaр. Олар полза, poттaгьньн poдaль-pile cyвeни таарьстьр пизилрeлeр. Олар—xөй хeвирлeрлиq, шылыкcy, төмeлeшкeк cөстeрнi xeрeqlер турaрлaр. Оларньн пизeен cyйль—олaрньн пeдик, poмaнтиктiq сeткil-пajдaльнгa таарьгьр poop турган.

Kлaссисизм полза, маадырларь—eкки, paак кизилeрнiң тугaйьндa xoo-рук poдaлдaгьнгa cагьрттьр турган. Ромaнтьcьcьлaр—poттaгьньн пeдик yгaаnьнгa таарьстьр, cогaальcьньн ьндьq полза eкки тур тeр poдaаnь-pile таарьгьр кьльр турган. Cizeeleege, Пушкинниң „Cыгaн“ тeр шыlyqлeлiн (pojemaзын) ap көрeелинeр. Ында полза, eртte purуңу клaссиктиq литeратуpa-нь өттыңгeн иjik-пe, aзы aнaа төмeлeзир cyвe ceр-лe cок, хaгьн cаа зaнр-pile пизeен. Ооң темaтикaзы ромaнтьcьcь poop турaр: ceр кeзип coруу ceр-лик сыгaн кизиниң aмьдьрaльн, кaйьн-тaа кьзыр кьзьгaарлaар cyвe cок xoc-туq, турaзында кьлдыр aрaй oну poдунуң poдaль-pile мaктaп, oну po yje-лиң xooгaйньн cивилizaзынгa удур, aнaа тyлгaштьгьр пизeен. Ол cогaальдьн маадырларьньн пajдaльн тодaрaткaньндa, ол шыlyqлeлдин тыльндa, ол шыlyq-лeлдин cьужeдиниң тургузундa полгaш oоң cөстинишкининде cогaальcьньн пeдик, poмaнтиктiq идеji, cогaаль-пoдaль cагьгьр турар cyйль пaр.

Ында пизeенин ap көөргe, сыгaннaр xуудa xocтyқ полурунун сaгьс-идeальн кoнcyқ пeдii-pile илeрeдип турaр, cыл тeергe, Зeмфиpиtа тeр кьс, Aлeкo-pile cаngьс узурaшкaш-лa, oоң кaдaжь пoлу пeер, oоң coондa тoрaаn-нa өскe кизигe ьнaкьсьгьм poдyмгa xocтyқ тeр ол уруq cаrlaар; кьргaн сыгaн иpeй, Aлeкoну өөргьшкьлyу-pile xьлeep aлгaш, oну poдунуң paзыньн-гa eккeep, ол кизини xьндьлeп, aшкaрь-ceмгeрип турaр, oоң poду xoc-туq coрурун, пaзa өскeлeрнiң xocтyқ coруун xьндьлeерин oрттa өөрeдип турaр.

Ыңсаарга Alekonun podunga ынакшыр паак суулы илереп, улуска хуннееш, Zemfirirany ылырп каартарга, темги кырган сыган маңаа ть-гьңај романтиктиқ педик пайдальда полу peer. Cyl tize, kizi ылырген ол ылыркыден ызеен негер алыр, ол кизини истер сыер хаман сок, харың ону сымсактадыр, кырган сыган полза, цогаалсының хосталга тугајында педик романтиктиқ сеткилин илереди турар суве цугаалар, тодаргајлаарга—сыганның „серлик хуу-салымның“ тугајында, Alekonun podunga ынак-шаан туразында цоруунун тугајында („sen podunga cyq-le ылеен подаар тур-sen“ тер) консуқ педик пайдальды цугаалагылар, кизи ылырген ол кизи-ни cyq-le ылылге-pile ыидир каар суыл пар. Ыңсаарга ол цогаальда ынакшы-дың ынды цестиниішкини полза, сыганның амьдыралында турар турар херек кығында пар суылдерни парымдалаваан полгаş оларның амьдыралының ың харылаазың илереди турар евес, харың цогаалсының podunun педик подаль-сеткилин, ооң хосталга тугајында романтиктиқ сагызың илереди турар тур. ығында, сыганның амьдыралың ар көөр полза, кизи ылырп каан Ale-кону сок кылыр, оон ызеени негер алыр узурлуқ, цизеелеерге, Maksim Gorkijniң „Makar Cudra“ тер цогаалында Danilany кыган ышкаş. Ы-да полза, Danilany консуқ ынак тереен уруун, ол уруога ынакшаан пир кизи, ынакшыдың кызу-pile ылырп каартарга, кизи ылырп каан ол кизиден ызеенин тораа негер ар, ону Danila ылырп каар полгај. Ол полза, сыган-наның јозулуқ амьдыралың ың илереткени полур тур.

II

REALISM. Realizm teerge—literaturanyң ең-ne улуқ, алгаан уқла-пышыкың полур. Ertte purungu ыақның полгаş ортааккы ујениң парык хамык алдарық улуқ цогаалсылар парза-парза realizmge yzyp турганныр. Klassisizmniң-taa мурнунда, Italiniң саассы цогаалсызъ Bokacco, Ispan-ның романтиссызъ, „Don-xixot“ тер цогаалдың avtoru Serventes, Angliniң drammatyurkcuзу Şekspir cergeliq цогаалсы realisylar турар турган. Ы-калза-taa, ол уједе realizmniң prinsyptary am-taa угаар pildinmeen, rea-lyzm tuskaj уқланьышкың роор am-taa tuskajlanьp yнmeen турган.

XIX cys cылдың paaştajь cartьында, хөј саннық улуқ, мурнаксы цогаалсылар романтизмден ојтталааş, realizm-ce medereldii-pile ылицп турар appargan. Cizeeleerge, Bajron, Puşkin, Lermontof, Franzyniң romancyzъ Belzak полгаş оон-taa ыскелер.

Realistiq уқланьышкыңнар Anglige—XIV cys cылдың ији тугаар cart-ьында, Franzьга—XIX cys cылдың egezinde, Rossijaga—XX cys cылдың 30—40 cылдарында тыртыр келгилеен. Rossijaga, realizmniң teoriccizi пол-гаş paaştyңсызъ—улуқ критик Belinskij полур. Ол полза, Puşkinniң, Go-goldun, Lermontovtun realistiq цогаалдарың ханыз-pile pilip ыңгееткен.

Realizm полза, klassisizmniң полгаş romantizmniң cetpesterin узут-кар тилееринге, avstraktyq coruktan ојтталаарыңа yндезилеен. Realizm teerge—амьдыралдан хоорук, аная таар подаар corukka удур херек кы-ғында пар, ығынық амьдыралдың tergiideeshkini полур. Realizmniң kol prinsьь—херек кығында, амьдыралда пар суылды ың илередири полур.

Klassisizm полза, цогаалдың теманың ерте purungu grek-rimniң тоол-дарың өттынур, оон уleger ар, амьдыралды оон херек кығында парыңдан хоорук кылдыр, колдуунда таар цогаал кылыр турган, ыңсаарга romantizm—ulustun ылык-cogaal cyylderinge, ортааккы ујениң пайдальга кирip co-gaal кылыр турган полгаş realizm teerge—амгы ујениң херек кығында пар cyylderinge yндезилеп турар. Realisъ цогаалсы полза, podunun co-gaalyңа temany алырда, podunun curttunun, podunun po турар турган ујезиниң амьдыралыңдан yндезилеп ар турар. Realizm полза, podunun ује-зиниң кизилериниң хевирлерин curup, оларның амьдыралының, азы-санының,

тылыны, толғандыр туруп турар пойдустың онза темдектериниң тугајын то-
дарадыр турар. Realizmni todargajlap көргеş Engels polza, оон pir cu-
gula шынар—*туруп турар амьдралдың pygy cyulderin шынь-pile tamсыр*
турары polur теп турған.

Оон хараазы-pile realistiқ cogaaldar polza, ulustарның амьдралын,
niittileldiң төөгyzyn өөренiringe консуқ екки yндеzin роор polur. Ол
coruktu cogaalсылар pottары pаzа pilip, онu pottарының cogaaldарының ат-
тарыға ајттыр киіріп турарлар. Cizeeleerge, Франзының cogaalсызъ Belzak
podunуң eleen cogaaldарын, XIX cys cыдың 20—30 calдарында турған Фран-
зының амьдралын ileretken аттар-pile adap турар. Lermontof polza, Pecorin
тугајында romanнъ „Pistin yjeniң маадыр“ теп adap турар. Şedrin po-
dunуң satirлық тоozуzу „Pir хоорайның төөгyzу“ теп adap турар. Оl-la
ысқаş „Russijaga кым екки чурттаары“, „Accalarы polgaş piccii uruqlар“,
„Тајын polgaş тајын“, „Taraaccың polgaş taraaccының кыш-азы“, оон-
таа өске cogaaldарның аттары ындық роор турар.

Realistiқ cogaaldарны, niittileldiң төөгy амьдралын шынь-pile ајттыр
турарын хереccileer pir парымдаа polza, Engelsten: „ol yjeniң хамык pro-
fessionalдық төөгycyilerin, ekonomistарны, statistikтерни каттај-таа алырга“,
Belzakтың realistiқ cogaaldары оон арттык хөј materialды перген теп тур-
ар. *Niittiniң realдық амьдралын херек кырында шын пары-pile todargaj-
lap curuur—po polza, realizmniң pir tugaар онза cyуly polur.*

Klassisizmniң шылыкcyleri pottарының cogaaldарын, klassiktiқ tur-
zulgalardan алған curumnu jozugaар, ыңсаарға romantись cogaalсылар co-
gaaldарын pottарының podal-ugaaşкынарнының аајы-pile cogaадыр тургулаан
polza, realistiқ cogaalсылар—curup ileredir teen амьдрал-pajdaldың хер-
ек кырында пар онза cyуlдерin jozugaар cogaадыр турарлар. Оларның co-
gaaldарының тургузуқ cыксаалың polgaş temissel talазы-pile poluuşkун-
парын, оон cogaалс тылы амьдрал podu ајттыр perip турар. Ындықны
төleezinde, төөгynуң саа pajdaldарын тодарадыр шыдаан, idejnиң саа ајт-
тырықларын тургузуп шитpirleen realisci cogaalсы pyzy уран cogaal lite-
raturазының саа хевирлерin tus-tus cogaадыр pydyryp турар. Оl тугајында,
XIX cys cыдың ulуқ realisteri: Puşkin, Gogol, Turgenef, Dostojevskij,
Şedrin, Tolstoj polgaş оон-таа өскелер todargaj хереccu polur. Po cogaal-
сылар—шұptузу realister polur, олар tus-tuzunda шұptузу romanнъ, тоozу-
ларның саа, онза хевирлерin cogaatkылааннар. *Cogaaldы көргyzyp pizip*
турар амьдрал-pajdaldың онза pajdaldарын jozugaар тургузуп cogaа-
дыр—po polza, realizmniң iji tugaар ыlgaldық cyуly polur.

Klassisizmniң cogaaldарында gerojларны таştы-pile cyу-le хевir pa-
рымдаалар curup, cyу-le cangыs talalap ileretken роор турар. Romantizm-
niң cogaaldарында gerojлар—avторнуң podunуң romantiktiқ pedik sa-
гъзын cyу-le ileredip турар.

Realisci cogaalсылар polza, gerojларны—tiriқ kiziler кыдыр, олар
амьдралға кандық полurun ол хевеер шынь-pile curup көргyzyp турар.

Realistiқ geroj polza, cyу-le cangыs ilergej xarakterлиқ еves,
хөј, janзы-pyу, харын удurianыскак-таа шынарлық, характерлиқ. Оl pol-
za, амьдралдың анғы-анғы pajdaldарында анғы-анғы көстyp турар, ол
polza, амьдралының тургузунда өскерlip турар—өзyp, saјзыrap турар, кы-
тыр турар, yzelin, sagыс-podalын, janзызын өскертtip турар.

Gerojларны curuur talазы-pile realizm polgaş klassisizmniң ыlgалын,
Moljer-pile Şekspirge cizeqler, Puşkin мыңсаар ileredip турар:

„Şekpirniң cogaадыр ileretken kizileri polza, Moljerniң kizileri ысқаş
cangыs-la kyzeldiң-strastың, cangыs-la кем-puruunуң tyrzyleri еves, харын
хөј kyzel-strastы-pile, хөј кем-puruular-pile толған tiriқ, амьлық kiziler
polur; көрыкcy kizi polza, оларның corup coruur хамык pajdалын көөрге,
оларның хөј talалың, janзы-pyу характер şincizin pilip алы. Moljerде

xaram kizi cyq-le xaram—ol-la, ынаарга Шекспирде Шойлак теп xaram kizi polza, xaram polurundan ағыда, paza аваағыр, өзөөниң, хөј уруқ ундырыксеер, угаағыр роор турар. Молжерде ији ағынның теп kizi podunун eezl—pajнын кадаҗ-pile харызазырда сақдыһыр турар; cerni када- galaар-pile алырда сақдыһыр турар; stakan суқну ајттырарда сақдыһыр турар. Шекспирде ији ағынның kizi polza, шыгынун узыр шиткен шиткелін carlaарда, адыргак шыгызы-pile cugaalap турар polza-taa, cer-le шыны- pile шидип турар; podunun кары-тошкунун кырынениң алаансы кизизинің ханы угаанның podaly-pile шыныдыр агарттыр турар; ol polza, аныак салы амь-setkildiq pot кысты podunun аајыга киіріп алырда, шазын cy-dylgenin polgaş авыаазын coruunun каттығынсың холукаазы-pile евес, харын консуқ кыстық, sonuurgансың cugaalar-pile podun-ce тырттыр алыр“.

Мон алгаş көөрге, Молjernin көргыскен кизил cангыс talalap, cyq-le tyrzy хөбирлиқ роор турар; ынаарга Шекспирnin көргыскен кизили—py-dyn, ағы-ағы talalarlyқ kizi роор турар тур.

Klassisizmnin cogaaldarында, маадырларнын cetpes cyyderin, olарнын екки cyyderin cугaa-pile, томактаашкын-pile ileredip турар. Олар—tsenaga хөдөлип турар евес, харын номкулга ыкаш cугaalap турар. Ынаарга realizm-nin маадырлары—pottарнын ургылы өскерлип турар характерлерин нарын удур-лапышкактық роор, хөј cyyl poluuшкуннарлық тирік кылдыр кылыр турар.

Klassisizmni cugaalaаш Engels polza, Шиллер-pile Шекспирni төмөйлөп турар. Шиллерnin гөројлары—cugaalap турар; Шекспирnin гөројлары—хөдөлип, өскерлип, темиссеzip турар тирік гөројлар полур тур.

Грибојеловтун pir cogaalyнда Caskij—хөј cugaalap турар; Ostrovskijnin „Grozayнда“ Katerina темиссеzip, calgaарap, mungarap турар, podunun ынакшылыга хилincektenip, uzurazyгaga парыр, ашшаага өскерилгенin аарзыһыр көрөп турар, адактын соонда—podu суқ-ce халы peer.

Realizm—xerek кырында пар cyylderni, амьдыралды шы көргызери тур. Ындық polza-taa, realizm paza-la ағы-ағы роор турар, cyл теөрге, ылагыла бурзуастық realizm polza, sosialistyқ caa realizmden ыгалдық.

KRITIKTIQ REALIZM. Burzuas yjezinin realizmi polza, niittilel удур-лапышкак ағыларга ylettingen, erge-cagyрга dvorjannарнын polgaş бурзуастарнын холунга туруп, olар pottарнын erge-azyыга араг connu тарлар-xem-dip турар yjede тыылан. Ындықнын төлеезинде, ol yjenin literaturazy realis-tiq евес роор, амьдыралдың pajdalын хазыды ileredip онu caар тургань todargaј. Харын амьдыралды јозулуқ шыны-pile realistyқ ileredip көргызер, кизилерnin аразында харылааларын ol хөвеер curup ileredir coruk polza, erge-cagyrganь tudup турган ағыларнын erge-azyыга удур роор, cogum азылы connun podunun xostalgazy teeş темисселинге тугань pe-rir турган. Ынаагаş бурзуас yjezinin realizminin onza cyyly ында тур.

Proletарнын uluq cogaalсыз Maksim Gorkijnin ајттыр турарында ар көөрге, бурзуас yjezinin realizmi—„kritiktіq realizm“ полур тур. Шы-пар-la ар көөр polza, бурзуас niittilelinin yjezinde, uran ceccen cogaal-dar realistyқ, шы polgan tudum-na, туруп турган niittileldin тургузуун шы-gymcylep, онu puruu-шаар турар.

Cizeeleerge, Gogol podunun „Revizor“ теп cogaalyга polgaş „Olyq synezin“ теп cogaalyнын pir tugaар pelyynge, orustun ol yjedegi кырыне oorlaar cilbi-caзы tyzymetterinin, elen-sirlen pomeşikterinin амьдыралын, olарнын pravinin шыгымчылеер sorulganь salgan. Ынаагаş uluq co-gaalсы Gogol, ol шыгымчыeldi консуқ ханы, шы ileretkeni-pile uluq rea-listiq cogaaldar кылыр, ol realistyқ cogaaldар-pile Gogol polza, xerek кырында араг connun xostalgazyнын хөреө teeş, pomeşik-tyzymetternin er-ge-cagyргазыга удур хырешке Belinskij, Cernышевskij, Dobroljubov pol gaş оон өске-taa revoluscularны (realistyқ cogaaldар-pile) cepcegleen.

Bucangaş, ol yjede cogaalcyar cogum, pottarş onu ынсаар кыыг тер-
подаваан polza-taa, olar амьдгальды, niittinin хараьзаагын ын, realдыг
ileredip turgan cybe toleede, olarnың cogaaldarş parza-parza, tomej-le ol
turup turgan niittileldi şygymcylej peer, olarnың cogaaldarş realistiq
poop turgan.

Cizeeleerge, Franzynñ cogaalcsy Belzak polza, politiktıq yzel talazy-pile XIX cys sydyñ 20—30 sydarynda Franzynñ xaanñyq cazaanñ, aristokrattyq dvorjannarnñ talalakcsy turgan. bncalza-taa, oñ podu realisti q cogaalcsy turgan toleede, ol yjenıñ aristokrattarññ amdyralññ „onza pajdalyñ“ ol xeeer kergyzyr ileretkeni-pile, Belzak polza, podunñ ыnak aristokrattarñ, cogaalcsynñ podunñ—ындyq polza tep rodaan-pile ewes, xarñ xerek kыrñda parь-pile, amdyralda ilerep turar cyylderni ol xeeer pizip todaratkanь-pile ol yjenıñ aristokrattyq ergi cyylderi, kapitalisti q xarьzaanñ tajьmьrñdan pustup sandarap turarñ ol xeeer ileretken tur.

Бүгүнкүш бурзуас уйезинин реализми полза, ниитилейдин удурланышкак
 цуылдерин шыгымцыеп илередип турган тур. Cyге теерге, ол уйенин улуу
 цогаалцылар, поттарынц узели бурзуас полза-таа, амьдралды херек кыгн-
 да парын ол хевеер шын-pile коргызып илередип турган толеде, ол ари-
 токрацтыг ниитилейдин пыгы-ле удурланышкак цуылдерин тодарадып кеер тур-
 ган. Пир-tee ону тодарадып кеер цыбе толеде ол полза, ол ниитилейдин
 пыгы-ле паак-пузар цуылдерин шыгымцыеп peer аппаар. Бүгүнкүш, бурзуас
 уйезинин реализми критиктиг реализм полору ол тур.

III

SOSIALISTBOQ REALIZM. Sosialistboq realizm-pile kritiktikq realizmniq araznda uluq ыlgaldыq. Sosialistboq rezlizm polza, burzuas yjezinin realizminiq en ekki cediiskinneringe yndezilenip turar. Bndыq polza-taa, burzuas-dvorjannыq literaturazы sosialistboq realizmge шуut шilcip keer teeni ol ebes polur. Xарып-taa, revolustuq proletariattып polgaш taraaccыnnып. literaturazы тыртыр keerge (ol polza, sosialistboq literaturанып pir tugaar cadaзы polur), burzuas-dvorjannып literaturazы puurap tyzyp egeleer. Oon-pile kritiktikq realizm, podunun ханы utkazyп, kyzyn ыкыпыр, realдыq харызааларнып oruunga xooruk podaldar, romantiktikq pajdaldарнып yjezi kirip turup алыр. Oon-pile холваштыр revolustuq proletariattып caa polgaш tolu kyштыq literaturazы тыртыр хөqzyyr. Proletарнып pir tugaar uluq, aldarlyq cogaalcyларь, Rossijaga XIX cys cыдып uzunda, XX cys cыдып egezinde тыртыр egeleen. Ol polza; M. Gorkij, Serafimovic polgaш oon-taa öskeler polur. 1905 cыда Rossijaga polgan revolustun yjezinde M. Gorkij podunun cogaal aзылынга sosialistboq realizmniq pir tugaar egezin salgan.

Һндѣ полза-таа социалистѣқ реализм полза, суѣ-ле 1917 сѣдѣ соон-
да—пуѣ куртка Совет ерге-саѣргазѣ токтаар тура пергенде, суѣ-ле ып-
саарда литературага терѣидеѣ турар уѣланѣѣѣкѣн полуперген. Ыналза-таа,
рааѣтаѣѣ уѣде социалистѣқ реализм раза-ла ол-ла тораан терѣидеѣ турар уѣла-
нѣѣѣкѣн полупервеен. Харѣн суѣ-ле 1930 сѣдѣ уѣезинде „Социалистѣқ реали-
зм“ тер литературанѣн саа уѣланѣѣѣкѣнѣнѣн тугаѣн еѣ Сталин цугаалаан пол-
гаѣ суѣ-ле 1924 сѣда социалистѣқ реализмнин ниити онза цуылдеринин туга-
ѣнда Советтин цогаалцѣларѣнѣн пир тугаар Улуѣ хуралѣнга А. М. Горкиѣ
тодараѣлап кѣргыскен.

Sosialistiqy realizm teerge—tarlakcy angylarny uzutkaan, pygy erge-cagyrca podunuy kыrynezin turguzup algan aзысcып, taraaccыnnарнып хо-lunda turup turar, ol erge-cagyrcaнып pygy-le aзыl-corudulgalарь socialist-tyq niittileldi ceccekteldirip хөпгүderinge uqlangan шак ындыг төөгынүп. yje-cadazыпдыг literatura uqlанышкып polur.

A. M. Gorkijniñ cugaalaan-pile alyrga, sosialistıq realizmniñ burzuas realizmden ılgaly polza, ol *padıtkap turar* realizm poluru tur. Kapitalizmniñ yjezinde amıdraldı şyn-pile pizip ileredir coruk—kapitalizmniñ puzar-paak coruun todaradıp ileretkeni ol polur, pir-tee ındıq tölēēē, ol—kapitalizmni sygımcylej peer appaar. Sosialistıq turguzuq-nun yjezinde amıdralda par cyveni xerek kыnda par-pile curup ileredi—sosializmny padıtkap turgany ol polur. Pir eves cogaalcy kizi, jo-zuluq realisci polza, pir eves ol cogaalcy, cizeeleerge, Sovet curttunun gerojlarınyñ tuskaj onzagaı pıjdaldarın ol xeveer curup, onu myrınaj amıdralda, xerek kыnda parın ol ajaar korygzyyp ileredir polza, cogaalcy kizi onu turalaan-taa, turalavaan-taa pol, realisci polur uzurluq. Cyge teerge, cogaalcy onu realisci kыдыr pizeen tölēēē, onu tōgy po-du-pile şynzyktyr turar.

Moñ xaraazy-pile sosialistıq realizmniñ literaturalarında ekki maadrylar kōydey turar. Ol ındıq maadrylarga, Gorkijniñ „Ije“ tep cogaalında Rybin-pile Nilovna, Furmanovtuñ „Capajef“ tep cogaalında Capajef-pile Klyckof, Majakovskijniñ „V. I. Lenin“ tep toozuzunda Lenin, A. Tolstojnuñ „Xlep“ tep cogaalında Lenin, Stalin, Vorosılof polgaş Ivan Gora olar polur.

По gerojlar şuptuzu erengej taşty-pile eves polgaş xarın olar polza, ang-ang-xarakterlerliq, pottarınyñ yzelderi-pile polgaş revolustun ergeazy teş, xodelip turar gerojlar polur tur. Ol uluq aldarlyq-taa, anaa-taa maadrylar pottarınyñ pygy-le par kыsterin, pottarınyñ am-ınnarın, sosializmnyñ aldarlyq, tōgylyq uluq xereeniñ tiilelgezinge perip turarlar, po polza, oların teedi padıtkaly ol polur. Ol gerojların korygzyyp ileretken cogaaldar—sosializmny padıtkap turar.

İndıq polza-taa, sosialistıq realizmniñ cogaaldarında kritiktiq, pagaj cyulderni ileretken xevirler cok tep paza polvas. İncarga ol teerge, kolduunda arat conuñ tajınnarın, janzy-pyry argalar-pile revolustun tiilelgeleringe udur xyrezip turar idegetterniñ xevirleri poop turar. Ol ındıq xevirler polza, M. Gorkijniñ „Ije“ tep cogaalında kargys şaqdaalar polgaş kargys şygy şitkekcileri polur; Fadejevtiñ „Cyca şavyşkы“ tep cogaalında Mencik, Şoloxovtuñ „Andargan kur cer“ tep cogaalında Polovsof polgaş Ostrohof olar polur.

Sosialistıq turguzuq-nun tiilelgelerin padıtkap, oñ maadrylyq cyulderiniñ yleger-turzulgaların ileretpi-şaan, Sovetiniñ cogaalcyar oñ-pile pedik romantiktiq pıjdaldı, Sovetiniñ erttem-texniiniñ tiilelgeleriniñ polgaş pydryylge talazy-pile cedışkinneriniñ tugajında, pygy kizi tērelgettēniñ keliş xostalgaзыnıñ tugajında pedik ханы podalgaların cogaaldarına paza şingeettirip turarlar. Lenin paşky polza, sosializmny, oñ pedik keliş yjezin podap turgaş, turguzar uzurluq tep cugaalap turgan. İndıqnyñ tōleezinde, ol teerge—revolustuq romantizm polur. Oñ xaraazy-pile, romantika polza, caa niittileldiñ padıtkap turar realizminiñ pir cugula kezee polur. Ol romantizm polza, burzuas yjeziniñ, amıdraldan xooruk, cyveni таар podaar romantizminder ılgaldıq, todargajlaarga, realdy amıdral-pile xarızalıq, podaly todargaj pildingir, setkil-sagzy maadrylyq poop turar. İlangıja romantikanıñ ang-ang xevirlerin, Sovetiniñ cogaalcy Fadejevtiñ „Cyca şavyşkы“ tep cogaalında todargaj-pile korygysken. Cizeeleerge, ol cogaalda Mencik polza, picce burzuastarın amıdraldan xooruk polgaş pylyngy-pydylyk romantikazy ileredip turar polgaş keliş yjeni podap turza-taa, oñ-pile kadı onu amıdraldan korgup turar, revolustu şuut pilbes polgaş sōlynde parpy revolustun xereen eskerttip kaar. İncarga ol-la cogaalda Levinson—ortta şuut udur, cıl tize, Levinson polza, amıdraldan xooruk, xarızaa cok pıdargaj podalga udur polgaş podu cyveni ыaktan kōryp pilir udurttuk-

cu poop turar. Levinson podu tuskaj romantika—revolustuq romantikalıq, todargajlaarga, Levinson polgaş oon öory pottarınñ amь-тьнñ хайралавайн pir tugaar suurların salıp turar—million-million азысь connuñ kelir yjedegi aas-keziktıq curttalgazыññ tugajın podap, onu pedii-pile cugaalap turar. Oon romantikazь амьдралдан хоорук евес, харын оон-pile kadь, ol romantika polza, temisselge, maadьrlyq coruktarga, amgь yjenin хайнр turar амьдралыга төрүттүнүп унүр turar.

Sosialistıq realizmnin kritiktıq realizmden ыгалыр iji tugaar onza cyuly polza, „төөгү talazь-pile medereldii“ polur tur. Engels pezin, uran ceccen literaturanıñ taraazьnda purungaar pazьmь polza, „Şekspirnin cogaaldarыññ tiriq cyulderin, төөгүнүñ medereldiq coruu-pile kattьşt-rarь polur“ tep cugaalap turgan. Onu ьnca teerde Engels cуny подаан теер polza, sosializm yjezinin cogaalcyларыññ yzel-podalь, ugaan-sagьzь olарнñ амьдралдь херек кьрнда парь-pile şyn көргүзүр ilerediringe moondak polvas polgaş харын-taa ортта тuzalap турарын ьncap turgan tur.

Şьnap-la ap көөрге, Sovet curttunıñ cogaalcyларь pottarь şуut азы-сьн, taraaccьnnарнñ iştinden yngen ijik-pe, азь Sovet erge-cagьrgazь-нñ talazьnga pyryny-pile kirgen cogaalcyлар poop turar. Olar şuptuzu—tөreen curttunıñ medereldiq хamaattьларь, olарнñ хөйү—komunistьq namнñ kezıgyunneri poop turar Olar şuptuzu, Marks polgaş Engels азы-даp кьлр каань, Lenin polgaş Ştalin ulamcyладьр sajьраткань—erttemge yndezileen өrttemcej şincilep көөр revoluscu murnakсь nomnalдь şingee-dip алгannar. Ol polza, Marks—Leninnin өrttemcejni şincilep көөр erttemni—төөгүнүñ materializmь polur. Ol polza, кандьq janзь-pile, cyge хөй-niittinin амьдраль sajьrap, angь temisseli cyge poop турарыñн, кандьq janзь-pile, cyge kiziler ol po yjelerde хөdelip, podap турарыñн tugajьnda өrttem tur.

Ol өrttem nomnal-pile cepseqlengen cogaalcyлар pottarыññ көргүзүр ileredip turar амьдралыññ pajdalьн artтык ekki pilir poop turar. Olar polza, pottarыññ cogaaldарыññ gerojларыññ характерлеринде udurlanьş-kak cyulderni, olарнñ podunda-la par onza pajdaldарн, olарнь tolgandьr turup турарларн, olарнñ erge-азьн, kyzelderin polgaş ideal-podalдарн pilirler. Ындьq cogaalcyлар polza, sosializmнñ херек кьрнда cyulderin, cyq-le оон artтык, yleger-turzulgalьq cyulderin şьн-pile көргүзүр ilerediri-pile еves, харн paza ol cyulderni medereldii-pile maktap, onu öry көdyryp, onu şьnzьktьrь, onu kamgalap тургаş, sosializmнь padьtkap турарлар. Olar, arat connuñ tajьnnарын cyq-le olарнñ кем-puruularыñ polgaş хoralьq cyulderin şьн-pile көргүзүр тургаş ileredirden angьda, харн paza ol tajьnnарнñ төөгү talazь-pile ьjaap-la puurap uz. Cattьnarн medereldii-pile pilip pyzyrep алгаş ileredip, olарнñ megezin tudup, puruuzun todaradьr turar. Ol ьндьq cogaalcyларнñ yzel-podalь, olарнñ sagьş-setkili polza, olарнñ cogaalga ileredip көргүзүр турar амьдралыññ şьн-pile udurlanьşkak еves, харн-taa ol şьннñ podundan yndezilenip turar polur tur. Oon хараазь-pile, cizeeleerge, Maksim Gorkijniñ podunun yzel-podalь-pile, оон cogaalda ileredip turar gerojларыññ arazьnda cөryldee cok poop turar, ьncarga Belzak, Gogol, Tolstoj polgaş оон өске-taa бурzuas realisternin cogaaldарьnda ol cөryl-deeler par poop turar, cyl teerge, ьlangьja Belzak polza, yzel talazь-pile хаан-dvorjannыñ тургузуунуñ talazьnda турган polza-taa, оон pizeen realistiq cogaaldарь, оон ol ьнак хаан-dvorjannарн şуut şygymcylep турган polgaş.

Ыncangaş sosialistьq realizm teerge, realizmnin хөqzyldezinde, cerle uran ceccen literaturanıñ niitti төөгьzynde teedi cadazь polur. Ol polza, pygy arat connuñ temisselin polgaş olарнñ xostalgaзыñ mederel-

dit-pile pađtkap turar realizm polur. Sovettiq realizmniñ literaturazıñnıñ politik polgaş moral talazı-pile pedik polgaş arttık cıyly ında polur.

IV

Sosialistiq realizmniñ tugañnıñ tanızır algaş, Tıvanıñ saa xeqzır olurar literaturazıñnıñ ol negeldeler talazı-pile pajdalın ap keer coruk cugula tur.

Pir-le tugaarda, pistiñ cogaalrıñvıstıñ platformazı kandıq polur uzurluqlı, onu ap keerı cugula. TAR-nıñ revolusı cogaalrıñvıstıñ platformazı—*sosialistiq realizm* ol polur. Sosialistiq realizmge yndezi-lees, cogaalđnı tematikazın tıvar, şilip alır, amıdıraldı orta yndezi-lees, curup ileredir. Tıvanıñ cogaalrıñga, cogaalđnı tematikazı—kapitalistiq eves sosialistiq oruk-ce xeqzır olurar, uluq ada-cuurt—SSRE-pile kadı, nemes-faşıstıq ezelekçilerge udur temisseldi corudup turar po yje-gi, po xıngı Tıvanıñ pajdalın şın-realdı-pile ilerediri polur.

Am yjede Tıvanıñ xeqzır turar anıjak literaturazıñnıñ, ılangıja cecen cogaalđnı tematikazı koncuq kızı polgaş pygy talanıñ eves poor turar. Pistiñ cogaalrıñvıstıñ pizeen cogaaldar am teerezinde, po yje-gi Tıvanıñ amıdıralıñnıñ iştinden cıq-le camdık cıylderni ap turar polgaş kandıq pir uluq temanı, cizeeleerge, po yjenıñ saa özır turar inteligeniziniñ amıdıralı; revolusı Tıvanıñ pajdalında saa kizini kizidip, erginiñ arttıncıların kiziniñ mederelinden adırarın pro-pagandılaar coruk; mırnakı malcın arattarın—patriotcularnı ilerediri; saa özır turar yletpyrcin anıñnı, anaa xolvaştır yletpyrnıñ pajdalın ilerediri; anıjak eskenniñ saa amıdıralı; ada-curtıñ tañnıñga Tıvanıñ rolu; paza tıegı talazı-pile, Tıvanıñ arat conunıñ tarladır, tyeqdel keryp coraanıñ ilerediri; arat conunıñ maadırlıq temisselderi, ılangıja 60 maadırlarıñnıñ tugaı teen ıkaş—po temalar pistiñ cogaalrıñvıstıñ am-taa kedyrtıñmejin turar ijk-pe, azı cıq-le xarık cok picce kedyrtıñ turar.

TAR-nıñ anıjak cogaalrıñvıstıñ tañnıñ sorulgarı—ol temaların xaara tudar tees temisseldi corudar polur. Ol Sorulgarı kyyssediringe negettinip turar kol cıylder cıy polurı?

Ol tugaında cogaalrıñ xamıktıñ mırnunda *pottarınıñ piliin, kulturun* pedideri tergiin cugula. Arat conu saa amıdıralga kizidider tep ajttı-rıq—en-ne xarızsalgalıq polgaş oon-pile kadı en-ne xındılyq xerek polur. Cogaalrı kizi teerge, kiziniñ sagı-ısetkiliniñ inzenneri tep cıveni paşkı Stalin cugaalaan. Paşkı Stalinıñ ol pedik ajttıışkıñnıñ xerek kırınga pottandırar tep TAR-nıñ cogaalrıñvıstıñ mırnunda uluq sorulgarı cıq-le kulturlıq, politpili pedik cogaalrıñ kyyssedip polur. Oon uzurundan, klassikterniñ cogaaldarın, Sovettiñ cogaalrıñvıstıñ cogaaldarın ööenir, olarıñ ıjaar-la nomcuur—po polza, cogaalrı kiziniñ tergiin sorulgaız tur.

Am yjede pistiñ cogaalrıñvıstıñ, teedi surguul tooskan kiziler iji-cangı-ıa poor turar. Anıjak cogaalrıñvıstıñ xej kezii-le—kajaa-taa surguuldar kırıen, kudu erttemniñ ulustar poor turar. Oon xaraazı-pile olarıñ eleen xej kezii literaturanıñ camdık en pıdyyn cıylderin pezin pilves polguları eves eves. Olar, literaturanıñ teorijazın, ılangıja literaturanıñ uqlanıışkıñnıñ pilves ijk-pe, azı cecce eves piliriniñ xaraazı-pile, cogaalrı cıq-le pottarınıñ „kara-ugaan-pile“ pizip turarı-pile camdık cogaaldarın şınar kudulaar, camdık kiziler klassisizminı, camdık kiziler ergi romantizminıñ pajdaldarın-ga-taa şilci peer, camdıktarınıñ cogaaldarı realizmniñ polgaş ılangıja sosialistiq realizmniñ talazı-pile negeldeleri cetpes kıldı-taa cogaadı cıylder par poor turar.

Sosialistىق realizmniñ negeldeleriniñ talazы-pile Тываың пар со-
gaaldарың ар көрге, ол negeldelerni camдык cogaaldар хандыры
турар полгаş camдык, ону хандыры şыдавалың-таа турар cogaaldар паза
пар тур. Sosialistىق realizmniñ negeldelerin хандыры турар talazы-pile еş
Токаның „Улуқ-узар“ теп тоозузу улуқ турzulга полур. По cogaaldың
pir tugaар kezeen ам SSRE-ниң parlалга cerleri хyleep алган. По cogaal-
дың şынарлың tugалыңда cookта caа, SSRE-ниң „Literatura полгаş iskus-
tvo“ теп solununga parlар yndyrgen cyylды nomcuza-la pildine peer. Ын-
да мыңса teen:

„Sovet cogaalсы“ теп parlалга cerinde, Тываың cogaalсызъ Salcak
Токаның „Şanda cadырда“ теп nomu yныр турар. Ол полза, Тываың
ceccen cogaалыңың pir tugaар proзалық cogaалы полур.

„Şanda cadырда“ теп nom полза, „Улуқ-узар“ теп avtobiografтық
toozunуң pir tugaар kezee полур. Avtor ол nomnuñ iştinde, arat connu
yzyk-pizik pilbes, karangы pydylyk, олып кылып coraan, revolus mur-
nundagы ergi Тываың көргызыр турар полгаş podunуң piccezinde аş пол-
гаş jadы́ tyrengi pajdalга coraanың todargajлар pizip турар.

Мың nomnu orus тылга А.Темір, S.Пырвы олар occuldурган.
S. Şipacof ege сөзын pizeen полгаş redaktorlaан. Curukcu S Nikolajevsef
caraştар kaastaан—teen. Еş Tokа po cogaалыңда, амдыралга хerek кы-
рыңда турган cyylдeрni urаn ceccen argа-pile pizip ileredip турар полгаş
ыңда полза, cogaалдың kol gerojундан аңыда, ол gerojнуң corup турар
ceri Каа-хем козуунунуң, ыlangыа Mergen-хемниң pojduzun koncuq to-
dargaj şыны-pile ileredip турар.

Ол ыскаş, еş Пырвының „Кызыл-кооş“ теп шылы полза, sosialistىқ
realizmniñ negeldelerin хандыры турар. Ында полза, ада-curtтуң тајыны-
ның хунnerinde Тываың азылсы conunуң Кызыл Şeriqge tuzalap турарың,
олар nemes ezelekcilerni cok кылыр узуткаар tees, pottарыңың pygy-le ar-
galarың. kyşterin perip турарың ileredip турар, ону Тываың шылык co-
gaалыңда pir şынарлық, urаn ceccen talazы-pile turzulгалық шылык теп sa-
naар uzuriuq. Paza еş Sarыq-ooldun шыlykteriniñ iştinde, Тываың ar.t
conunуң амдыралың полгаş temisselin urаn cecceni-pile ileredip, arat
connu sosializmnyң caа tiilelgelerin-ce кыжырыр турар eleen şынарлық шы-
lykter пар.

Устынде cyylдер-pile cergeleştir, sosialistىқ realizmniñ negeldelerin
pyryn хандыры şыдавалың турар, podunуң turguzunуң talazы-pile eleen
cetpes cogaaldар паза пар poop турар. По cetpester, cyq-le caа egelep
турар cogaалсыларың еves, хағың паза хөјге ilereј pergen mergezildiq
cogaалсыларың iştinde pozin пар poop турар. Cizeeleerge, еş Пырвының
„Тајыныс туzaалды кyyssedip coraaş“ теп ceccen cugaазың ар көreeiңer.
Ол cogaал полза, ада-curtтуң тајынының маадырларың көргызыр турар, po-
litiktىқ utka talazы-pile koncuq хапы şынарлық cyylды ileredir teen sorul-
галық cogaал. Ындық полза-таа, ооң urаn ceccen argа talazы-pile cetpes-
teri паза пар тур.

Ында kol geroj кымы, ону kizi pilip алыр perge, ол cogaалда пол-
за, cogaалдың gerojун ilerediriniñ орnungа, ону өскелеринде уştundur
todaradyр келiriniñ орnungа, pir kiziden pir kizi-ce şilcip-le турар. Tus-
tus kizilerniñ pajdaldарың паза ileretpeen. Cizeeleerge, cogaал eleen co-
rup olurда, та кајың келген, та cyy kizi—pir-le kizi тытыр кеер, ооң soon-
да ол kizi pildirbeјin cide peer cyylдер пар. По полза, avtor ileredip
турар cyylyn, ооң tiriq kizilerin cangыs-aaj organizm кыдыр todaradyр-
ның орnungа, оларың кыры-pile көргыскен, ооң-pile proza cogaалыңың kol
tyrymnerin yrep турар тур. По cetpester полза, avtorнуң талашканыңдан
ijik-pe, азы хапызы-pile oraldaşpaаныңдан polганы todargaj тур.

Ooñ ыңај, еҕ Sagaan-oolduñ „Malcın arat Sandıj“ tep ceccen cugaazın ar көreliner. Ol cogaaldıң egezi, ылаңғыја Ak-xemniң pojduzun uraп ceccen talazы-pile koncuq ekki ileredip turza-taa, cogaaldıң төncyzy—uran ceccen talazы-pile ғынарь cetpester, anaa solunga pizeen cyyl ыскаш appargan.

Po faktыlar polza, cogaalсылar uran ceccen cogaaldıң pedik negel-delerin ғыngeedip, ooң masterleri poop aлыр teeш, pottarының pygy kyш-terin mobilizastaarып negep turar tur.

Moоң uzurundan, Tьваның саа хөqзыр унур олurar uran ceccen literaturazып pedik cadaga көdyrer, onu sosialistық realizmniң negel-deleringe таарғыш хөqзыder—po polza, pistiң cogaalсыларғығыстың po yje-degi тајыпсы sorulгазь polur.

Po tugajыnda cogaalсыларның pottarының-taa, ылаңғыја TAR-ның Co-gaalсылar Eвилелиniң Paaштаar ceriniң-taa murnunda uluq negelde turup turar. Cogaalсылar Eвилели polza, саа тытыр turar аныјак cogaalсыларның pillin pedider, olarga tuzalamсы көrgyzyр өөredir, pölgymnerni, tyr өөre-dilgelerni, literatura kritikazып kalbartтыр тургаш, olarga ең-ne uluq хем-ceeq-pile teorijalyq tuzalamсыны көrgyzer coruk polza, pistiң Cogaalсылar Eвилелиniң murnunda turup turar pir tergiin sorulгазь polur. Am teere-zinde, po aзыл cetpes corup turar, харын-taa coruвајын turar tep көөр uzurluq, ol tugajыnda TARN TK-ның 1943 сыдың мајының 19 хунынде ун-dyrgen toktaalында мынца teeni koncuq-la ғын:

„Ceccen cogaaldың azalып sajыradыр polur argalar turgustungan polza-taa,...Cogaalсылar Eвилелиniң Paaштаar ceri am-taa operativtiq aзыл-daвајын турарының хараазь-pile, ceccen cogaal aзыл ekki sajыравајын turar. Cogaalga salыm-sajaannyq kizilerni тыр, tetkip tuzalavaјын турарындan, cogaalсыларның хыреелни өspeјin turar, cogaalсылar pottarының plan-нарын кyyssetpeјin turar polгаш curtтуң амьдыралында poop turar cugula cyylderden хозудар turar...“

TAR-ның uran ceccen literaturazып sajыradығынга pir tergiin rol-duq cybe—SSRE-niң cogaalсылары pile харылааны ulam pyзьдарь polur. Po talazы-pile seөлgy yjede eleen purungaар сылысқынар мын par poop turar. Sovettiң aldarыq cogaalсыларының cogaaldарын, cizeeleerge A. Tols-toјnnyң „Xlep“ tep cogaalып. Şoloxovtyң „Aңdargan kur cer“ tep cogaalып, N. Ostrovskijniң „Kaң kancар кадыкан“ tep cogaalып, Pavlenkonnyң „Orus ulustың тоozuzu“ tep cogaalып, oон-taa өске cogaaldарны occuldurup турарь, TAR-га SSRE-niң pir aldarыq cogaalсызь еш Şcipacof keep, Tьва-ның ceccen cogaal aзылынга tuzalap тургань; еш Tokaның „Uluq-uzar“ tep cogaalып Sovettiң parialga cerleri parlap ундыryp турарь; paza SSSE-niң Cogaalсылar Eвилелиniң ceri-pile шуут харылааны тургусканы—po pygy faktыlar TAR-ның ceccen cogaalының хөqзыldezinge uluq idiqliq, uluq purungaар теpşilgelіq polгань cугaa cok.

SSRE-niң cogaalсылары-pile po харылааны moon songaar ulam кылы-надьр corudar uzurluq. Ooң ol cugulazып parымdalaаш, TARN TK pol-za, temgi-le toktaalынга: „SSRE-niң cogaalсыларының yleger-turzulгазып, pottuq tuzalamсызып алыр-pile polгаш aзыл-xerektiң харылаазып ulam pyзьдарь pile po сылы SSRE-den iji cogaalсыны calap keldirerin cyyldyq tep sanaar“—ter ајыкан.

Устынде cyylder-pile cergeleştir, *literaturanың kritikazып* kalbartтыр coruk cugula. Po coruk piste koncuq хозудар turar. Po хынге cedir, lite-raturanың kritikazынга pistiң cogaalсылar шуут kirbeen, literatura talazы-pile ғынарық tuskaj kritiktіq material pizipken kizi am teerezinde cok poop turar.

Literaturanıñ kritikazı polza, eñ ekki cogaaldarnı ileredip undyner, cetpes cuylderni kam-xajıra cokka ileredir polgaş literaturanıñ moon soñ-gaargı xeqzylderiniñ oruun todargajı-pile ajttır ileredir uzurluq.

İndıqınñ tölözinde, literaturanıñ kritikazın moon songaar kal-barttır coruk—Tıvanıñ ceccen cogaalın ceccekteldirip xeqzyderiniñ pir cugula kezee polur, ol polza, cogaalcyıarnı kizizideringe uluq tuzanı peer. Oon uzurundan TARN TK polza, po cıdyñ majnıñ 19-ta undyrgen toktaalınga: „Ceccen cogaaldıñ şınarın pedider sorulga-pile ceccen cogaal-dıñ şygymcylekcilerin peletkeerin Cogaalcyıar Ewileliniñ Paastaar ceringe taqızır“—ter ajytkan. TARN TK-nıñ po todargaj şitpirin xerek kırınga pottandırar uzurluq.

TAR-nıñ cogaalcyıarnıñ murnunda turar paşa pir cugula sorulga polza, proza cogaaldarnı kalbarttır polur. Pistiñ ceccen cogaalcyıarnıñ işinde po cuyıl koncuq xozudap turar. Po tugaıjnda camdık cizekterni ap koreeli. 1937 cıldan egeleeş, TAR-nıñ cogaalcyıarnıñ, paşa cogaalga ınakşıldılarnıñ ceccen cogaal talazı-pile azıldarın niittizi-pile tynnep turar cıdyñ cogaal nomnarın tört udaa undyrgyleen.

Ol nomnarınñ işinde parlaan cogaaldarnı niittizi-pile sanap kerge—198 poor turar, olarnıñ işinde proza cogaaldar cıq-le 9, şiler—4, ıncarga oon eške 184 cogaaldar polza, şylykter polgaş ırlar polur tur. İndıq polza-taa, ceccen cogaaldarnıñ parlaar amazı-xemceeli uluq turgan-pe teerge, paşa indıq ewes—cıq-le 129 arın poor turar, olarnıñ pezin işinde 57 arın ergi şaqınñ toolu, paşa eleen arınnar—occuldur-gan cogaaldar poor turar.

Po pygy parımdaalarnı ap kerge, prozalıq cogaaldarnı kalbarttır-ce kış salır negettinip turar tur. Po cuyldy coguur negeldege cedir sajıradır alır polzubussa, TAR-nıñ ceccen cogaal jozuluq ceccektelip, podunun pygy xemcee-pile xeqızır egeleeni ol ter sanaar uzurluq.

Nasionaldın ceccen cogaalınñ tugaıjnda TAR-nıñ nam, caza uluq sagıştı salır turar. Po tugaıjnda TAR-nıñ programında mınca teen:

„Nam polza, Tıva Arat Respubliktnı nasional revolustuq uran cuylderin xeqzyder sorulga-pile Tıvanıñ... polgaş pygy telegejuin revolustuq... ceccen cogaaldarnıñ, ılangıja xamıktın pir tugaarında SSRE-nin sosialistiq... ceccen cogaaldarnıñ pajlaktıq erttinezin xooraj, kedeenin azılsı massalarına ınak, pildingir, cook poldurar coruktu cedip alırın oraldayır.

Nam polza, nasionaldın revolustuq kulturunun, uran cuylderinin polgaş ceccen cogaaldarnıñ iştin-ce feodaldıq, burzuas-nasionalistiq polgaş şazınñ yel-podalı şurgudup kiirer ter pygy-le janız-pyry oraldayışkınınarga udur erestiğ temisseldi corudar“—teen.

Pistiñ cogaa cıarnıñ programı polur po ajttıışkını kuyssedir teeş, TAR-nıñ cogaalcyıar, ceccen cogaaldın azıdakcyıar pygy kışterin, argaların undyırp azıldaar—olarnıñ xundylyq, ıdyktıq xyleelgezi.

Sosialistiq realizmge yndezileeş, ceccen cogaal talazı-pile TAR-nıñ cogaalcyıarnıñ murnunda turup turar sorulgalarnı eñ-ne torcu, kışka pajdal-pile ileredirge mındıq polur tur.

TAR-nıñ caa özur sajırap olurar anıjak cogaalcyıar, pottarnıñ kulturun, pillin pedidip turgaş, amıdıraldan cıdır kaap turar camdık cetpes cuylderin uzutkap turgaş, olarnıñ murnunga nam, cazaktı salgan sorulgalarnı eres aldarı-pile kuyssedip şıdaar.

TAR-da cuurt şincileliniñ sorulgalary

N. BOGATYRJEF

Orannıñ pygy pajdalyñ telgemi-pile polgaş pygy talazy-pile şincilep, oñ töggy, ekonom, pojduş polgaş amьdьral, kulturunıñ tugajynda materialdar cьr sorulgalary polza, kaaş sannıq eweş kiziler ijik-pe, alban cerleri kyyssedip kyş celpes cyył polur tur. Cuurt şincileliniñ yyrleringe kattyzyp ewiledeşken arat massanıñ polgaş tьwa inteligenzileriniñ kalbak kizilgezi po azył xerekke uluq tuzanı kьrgyzyp polur. Cuurt şincilel azyly-nyñ pir tugaar sorulgazy polza, cuurt şincileeringe kyzeldiq pygy-le kiziletti—aratarnı, areveccilerini, paşkylarnı, emcileri, tuskaj ertemniqlerni, pionerlerni polgaş şkolaccylarnı po azyłga kalbaa-pile xandydyp kiriştireri polur. Cuurt şincileliniñ azyly polza, massanıñ pot-tьwıngыr coruun ьstyryp saızradyp, caa kyryneni turguzarına olarnı şunt kiriştirip, Tьwanıñ caa ьzyp xьqzyp olurar anyjak ertemin Tьwanıñ ulustıq purungu şaqdagь polgaş amğь yjedegi pajdalyñıñ tugajynda caa caa materialdar, medeeler-pile pajdar. Cuurt şincileliniñ azylyñ massaly-pile corudary polza, TAR nıñ ertem şincileliniñ caa ьzyp xьqzyp olurar kyşteringe i tegeldiq tajangьş polur tur.

Cuurt şinceecileri polza, orannıñ pydyrykcy kyşterin, oñ pojduşunıñ pajlaktarnı, kьdee azyly-agьjnyñ caa kulturarnı nepteredip polurıñ, paза уныş-tyzytty pedideriniñ argalarnı şincileer. Olar polza, orannıñ ынызынıñ (ilorazyñıñ) polgaş tiriq amьttannarnıñ (iaunazyñıñ) pajdalyñ şincileeringe cugula materialdarnı kьzymak cytkyldyy-pile cьr polgaş taşkaar yndyler ciq-et ajmaanıñ caa-caa cyylderin ileredip tьwar. Po pygy ajtьyqlarnı polbaazьradyp azyldaar coruk polza, şinceecilerge pajlaktıq materialdь peer.

Cuurt şinceecileri pottarnıñ azylyñ kyryneniñ plan cogaadyr organnarnıñ polgaş azyly-agьj organizastarnıñ negelde xereqlileñ parьm-daalar corudar uzurluq.

Cuurt şinceecizi pyryzyayn polgaş cuurt şincileli kьr organizas pyryzyayn azyly coruduleazyñıñ kol sorulgazy polza, kyryneniñ plan komizynga, MCAJ ga, TVJ-ge, Taq ыlepyrynyñ ergeleer ceringe polgaş ьske-taa azyly agьj organizastarına pottuq tuzalamcьny kьrgyzeri polur uzurluq. Curttan saızrap ьzyp turar ыlepyrynge ciq-et—otka ьerttenmes toj-tovurak, oxıa tep puduk, şil kьr elezin cugula poop xereqletinip turar. Ciq-etlin janzy-pyry cyylderiniñ par poop turar cerlerin, uk ciq-et ajmaanıñ şьnarıñ polgaş san xemceeniñ tugajynda ajtьyqlarnı cuurt şincileliniñ organizastary şitpirlep şьdaar.

Arga, arьqlarnıñ ьjazyñ—ьjaştyñ podun, cьvyreezin polgaş oot-sigennin pajdalyñ şincileer coruk polza, ciq-etlin po'gaş produksu ajmaanıñ caa-caa suurlary tьp ileredir.

Cuurt şinceecileri polza, tuduqga xereqleer pedik şьnarıq materialdarnı tьp, olarnı tazyqlap ьerttyrynyñ eñ azyktyq pajdalyñ ileredip peer talazy-pile tuduq azyldakcylarına tuzalaar uzurluq.

Cuurt şinceecileri polza, TAR-nıñ k'limadın, temperaturazyn, caaşkьnyñ, xadyñ, xarыñ polgaş klimat talazy-pile ьske-taa pajdaldaryn ыgylycy şincilep turgaş, kьdee azyly-agьjnyñ saızrap ьzer coruunga kancar-taa aaj-cok uluq tuzanı kьrgyzer.

Cuurt şinceecizinin orannyn pojduzun şincileer talazь-pile sorulgaзь polza, podunun kozuun, sumuzunun pojdus talazь-pile nilitti pajdalyн todaradьp kьrgyzeri polur: ol kozuun, sumunun cer tewiskeeriniн kьrьnyн pajdalyн, хемnerin, хьlderin, tiriq amьttannaryн, kuštaryн, nasekomnaryн (ьмьгаа-seek, kuurt-kьмьскajak ajmaan), palьktaryн, ьjaštaryн, ььrьš'aryн, oot-sigenin todargajlap piziir, azьktyq kazьmalдарьнын polgaš mineralдарьнын teeizin сыь, meteoroloktuq poluuškunnaryн харагалзаь өөренir. Po tugajьnda azьldь corutpu ьaан, uk azьldь ьupty ьlaptyq polgaš ьyn polurun podap karaktap turar хerek.

Tus-tus mineralдарьнын teeizin olaryн turgan ceriniн taš toьuraa-pile kadь alza coguur. Teezi poldurup ap алган cyyder pyryzynьн tugajьн kezek saazьnga (etiketkaga) tajьlyьrlap, orta uk ol cyyldь kajьн, kьm, kazan, kandyq pajdaldьq yjede ap алганын todargajlap piziiri cugula. Pir ewes poldunar polza, ol teezi cyyldьн turar cerin curukka ььjьp temdeqlep kaqza ulam ekki polur. Tajьlyьr piziin temgi teezi cyylyньн ьarьbьškьnyньн ištinge sup kaar. Xeerek pajdaldьq teezilerni polgaš taštalcak cyylderni tazyqiaaškьн ejьnde yrelip paskьrawas kьldьr kamnьq ьarьp ььqzaar хerek.

Cuurt şinceecileri polza, cugaj taš (izvestnjak), elezin, toj-toьurak, tuduqga хereqleer taštар polgaš eske-taa tuduq materialдарьнын turup turar cerleriniн sxema-curuun kьlьp alьr. Monu kьlьrda kizi pyryzy ystynde ajьtkan cyylderniн tugajьnda, paza tuduqga хereqleer eske-taa materialдарьнын tugajьnda pildingen cyylderni ьlap todargajь-pile tajьlyьrlap pizeeš, olaryн teezilerni сыьр алgaš, tuskaj erttemdennerge polvaazьradьp şinci'tirerit-pile yrgyley corudup perip turarь cugula. Ertte purungu ьaqda tu gulaan tiriq amьttannaryн (mamont, vizonnun) sөөkteri TAR-ньн tewiskeeriniн angь-angь cerlerinde par poop turar. Cuurt şincileliniн tuskaj erttemniqleri cокta olaryн-pile yreldešpeze coguur, ьncangəš olaryн turup turar cerlerin todargajlap pizeeš, olaryн ileredip tьpkanyньн tugajьн kьrmyzej-ce medeelep tьnnadьp peeri erge-cok cugula. Taštaly pergen ynyštєr polgaš sөөkter ajmaandan tььылган cyylderni piziip, kьm, kaja, paza kandyq pajdaldьq ejde tьpkanyн ajьtьp, topcu tajьlyьrlaəš, olaryн tazyqlap kel corda yrelbezin teeš ekki epteštir хаар-зактаəš, kьrmyzej-ce corudar хerek.

Tььанын tus-tus rajonnaryньн cer хьrзыньн şincileer coruk polza, TAR-ньн kөdee azьl-agьjьн sajьradььnga onza uzur-tuzalyq polur. TAR-ньн kөdee azьl-agьj stanzьzь polza, Tььанын angь-angь rajonnaryньн cer хьrзыньн şincileer azьldaryн corudup turar. Uiegerliq s'anzy polza, cer хьrзынь şincileer erttemdennerliq polgaš cer хьrзыньньн laboratorluq şincilelini corudar argalarьq poop turar.

Cuurt şinceecileriniн polgaš cuurt şincileliniн yyrleriniн sorulgazь polza, pottarьnyн kozuunnaryньн cer хьrзыньньн pyryn teezilerni (monolitaryн) сыьр corudaryн polur. Cuurt şinceecileri cьldьн janzy-janzy ejlerinde хemnerniн kalьaan, terenin, agьmьnyн tyrgenin хemcep turgaš, хemnerni polgaš olaryн adьrьktaryн şincileer, хemnerniн tozunьн tyzer ejьn, caskь polgaš cajь yjerleeškinniн ejьn, хemnerniн ceңneer, caaktaar ejьn temdeqleer.

Eң pөdyyn meteorolok stanzьlaryн organizastaar talazь-pile cuurt şinceecilerinde tьttynmes uluq azьl par poop turar. Cuurt şinceecileri polza, agaarnьн temperaturazьн, cer хьrзыньн, caskь, cajь polgaš kysky sooktaryн şincilep, caaškьnyньн san хemceelin, хarnьн kьlyньн хemcep, хat-salgьnyн, puluttaryн харагалзаь kьryp turgaš, Tььa Arat Respubliktyн kilmadьн şincileer azьlga koncьq yneliq materialдарьн peer.

Cerniн yныš pajlaa polza, kьiəge polgaš malga ciir cemni, texniktiq polgaš emniq ciq-et ajmaan peer. Ekonom talazь-pile azьk cок yныš

cer-le cok. Floranъ (ynyşterni) şincileerde, ol cerde tavazыr pygy ynyşterni şuptuzun cыp хerek.

Ertken şincilgege kilreri-pile cыldыrgan ynyş'erni (gervariјanъ) cymy-pile alyp хerek, cыл tize: ynyştyn ceccekterin, unun, pyryzyn, ta-зын polgaş yrezinin şuptuzun kadъ alyp хerek. Uluq хemceqliq ynyşterni kezek-kezektep azaар ар polur. Ynyştyn хebirinden 3 kezekti cыp алза cognur.

Gervariја хuuduzunga pir iјik-pe, aзы eleen kaaş picce хemceeldiq ynyşterni cыpşыgaş, тајылыр piziin kapsыp каар. Ol ynyştı uk curttun conu cyy tep adap turar poldur, ol adъn, yngen cerin, ol cernin pajda-lyн, onu cыp алган ejyn тајылыр piziinge ajttыp pizeen turar. Ynyştyn kol хebiri elbek-pe, хovar-pe teerzin ajttыp хerek. Cыqan ynyşterni kadъq saazyппar arazyнга iјik-pe, aзы solun saazyппың arazyнга kызыр ар polur.

Cuurt şinceecileri polza, ynyşterni gervariја kыдыp cыldыrарь-pile cergeleştir, şincilelge kilrer nasekomnar ajmaan cыp, tiriq amыttannарың polgaş kuştарың pygy podun körgyzyq cerleringe tuluptap turguzарыңga peletkep, palыktar polgaş soјup coruurlарың ol preparattарың peletkep polur. Cuurt şinceecileri ol şincilep turar ceriniң tiriq amыttannарың, kuştарың, palыktарың, nasekomnarың pygy хebirleriniң todargaj та-зын kылыр erge-cok cugula. Adaktың sөolynde, cuurt şinceecileri polza, Tьvanъ tolgандыp ajan kыp corup coraаş, orannyң geogравыңың tugajында materialдарың, хemnerniң polgaş olарың adыrыktарың, paza таq-сыппарың tugajында medeelerni cыp polur. Cuurt şinceecizi kizi pyry-zy Tьva Aarat Re-publiktyң geograf talazy-pile todargaj curuun cogaady-гыңga хerektiқ materialdar cырыңың kirziczizi polur uzurluq.

Pojdus şinceecilerininiң pөlykteri хөjy-pile turgustunup kelgen tudum-na pottарыңың cer-curttunun poјduzunun pajda-lyн şincileeriniң ar-galarыңың tugajында konsultastар kылыңga polgaş тајылырlap surgaар kicceelder corudarыңga tuskaj erttemniqlerni kiiriştirip хandydarь erge-cok cugula poop kelir

Kizinin aзы-corudulgazyңың şincileli

Pojdustun şincilelin kылыр-pile cergeleştir kiziniң aзы-corudulgazyң şincileeriniң sorulgaзы cuurt şinceecilerinin murnunga turgustunup turar. Pistin pajda-lyvьska таарыştыр алыга, connuң aзы-agьj talazy-pile амьды-ралың şincileeri cuurt şinceecileringe eң-ne cugula sonuurgанcыq polur. Po sorulgaзы kыssedirde, cuurt şincileliniң yyrleri polza, sumunun, arvannyң, харың pir eregeniң taa aзы-agьj talazy-pile aзы-corudulgazyң şincileeriniң sorulgaзың podunun murnunga salыp ар polur.

Curttun tus-lus MCAE-leriniң polgaş kөdee aзы-agьj artelderiniң өөskyp тьылганьың polgaş өзyp хөqzeeniniң tugajында todargajы-pile şincilep, аңаа хамаарышкан materialдарың cыldыrарь onza yneliq aзы polur.

Sumunun, arvannyң, MCAE-nin, K/a artelinin, aзы tuskaj e-rogeniң aзы-agьj talazy-pile aзы-corudulgalarың şincileerde, аңаа хамаарышкан pygy-le pizik dokumentiler polgaş materialdar-pile ылар та-зыр ар, paza sumunun, arvannyң, MCAE-niң iјik-pe, aзы K/a artelinin organizastарь, idurttukcularь polgaş aktivi-pile şunt харыzaаны toктаadyр turguzup алыр cugula. Uk aзы-agьjың kезигyneriniң pottарыңdan хerektiқ medee paрымdaalarың cыp алыр koncuq cugula cyyi polur. Şincileldiң aзын corudarda, pьзыр хьnatтынmaan cugaa tomaktарың kancар-taa paрымdaalap polbas tep cyvenit utpas хerek. Şincileldiң тајы-

быр пизил полза, шынь полгаş падыёқ полур узурлуқ. Парымдааларны пизирде, оларны cyden тaa (отcot, актъ, протоколдан, азыдаксыларынь цугаа-зындан, podunun көрүп тургаş кыьр алган cizek cyylderinden-taa) алган полза, ыяар-ла айттыр херек. Poluuşkunnarnы todaradыр пизирде, оларныц poop турган өйлериц ааьын edertti tees-taraalaj пизир херек. Шинцилдин тыннелин cuurt şincilelelinиц yуyуnge kolektivti-pile todargajlap cугaa-lazыр, оларны сумуларныц, арваннарныц, MCAE-ниц, K/a artelderиниц, азы өрегениц тугаьында пир ааь тургузуулуқ toozu cogaal кыдыр кадыр пизирин екки peletkeldиц кизиге кыдырары цугула. Ol toozu cogaalga ницти xуралдарныц, paaştaar cerиниц хуралыньц протоколдарыц, азы plannарыц, kereelерни, cuurt curuktарыц, sxemаларны, ol азы-агыньц тугаьында solun-narga полгаş setkyyilderге парлар yндырген materialдарны, fotocuruktар cergeliq cyyldерни pottарыц ийик-пе, азы оларныц хоолгаларыц paза кирир полза cogуур.

Азы-агынь todargajlap пизирде, moon адаанда sxemanы jozugaар, ницти cyylderден egelep пизиге cogуур: азы-агыньц адъ, тытыр өөскеен өй, MCAE-ге ийик-пе, азы K/a artелинге кирген өрежелерниц сань, curttak-cы conu, азы кыьр шыдаарларныц сань, er uluzunуц, хереезеннериниц, урууларныц сань, cерниц полгаş оон хуваалдазыньц тугаьын, тарыга şөlderин сиген кезер cerлериц, nogaa тарыь cerлериц, кур cерни, азыqlаарыц-га ep cok cerлериц, uk азы-агыньц ницти uqlаныыşкыньц todargajlap пизир узурлуқ. K/a artелиниц тугаьын todargajlap пизирде kollektivizастыц хуу-зун айттыр ерге-cok цугула полур.

Pojdus talazы-pile pajdalыц todargajlap пизирде, суқ sugадыньц, азыктық казымалдарыньц, ыяş par cerлериниц pajdalыц айттыр, cer tebis-keериниц кырыньц полгаş klimадыньц тугаьында тыпкан medeelерни перзе cogуур. Uskaalyq maldарныц тугаьында medeeler onza цугула cyyl полур тур. Maldыц uskaazыц (porodazыц), maldыц tus-tus cyzynnerиниц paaş сапыньц өзылдезин, maldыц мөзы-шынарыц еkkизидер төлеede, uk азы-агыц cerиниц ap co-руткан хемceqlериниц тугаьын айттыр цугула. Oон ыцаь, mal kazaаларыньц pajdalыц, mal азы-агыньц pajdalыньц көргызыqlерин, inekтиц каь хире sytkyryn, maldыц caş төлынyn, cem-suurunуц pajdalыц todargajlap пизир.

Cuurt şinceecilerи полза, mal азыньц мурнаксыларыньц yleger-tur-zulгаларыц todargajlap пизир, оларныц тугаьында dokumentилиқ materialдарны сыьы цугула.

Тарыга азыньц pajdalыц мындық маькты jozugaар todargajlap көргызыр пизир: тарыга şөlderи, kol kulturlар полгаş оларныц тызыды, suga-рылганыц sistemi, şөelgy уş cыдарныц тургузунда азыqlар kelgen ag-rotexnik talazы-pile kol argалары, тарыга şөlderин eelceşтир азыqlар tur-тар cerлерге kulturlарны eelceşтир soluşturup турарыньц curumu.

Азы агыньц podunga полвазырадыр тургаş, азыqlалга кириштирп хереqlеен caа-caа kulturlарныц тугаьын, ol kulturlарны тары турарыньц тугаьын telgerengeji-pile таьыьылар пизир ерге-cok цугула полур. Kөdee азы-агыньц pagaza cepseктериниц полгаş тыттар кыşтериниц сапыньц, paза шынар pajdalыньц тугаьында цугула medeelерни сыьдырыр, тарыга азыньц мурнаксыларыньц турулганыц telgerengeji-pile todargajlap, оларныц pydyryp кылган cyylderиниц хемceen полгаş азыньц argаларыц айттыр пизир цугула. Pir еves ol азы-агыньц cerинде теerve, us-тыьыş азыньц полгаş өске-taa ol cergeliq тузалаар pydyrylgeler par полза, оларны todargajlap пизееş, dokumentилиқ сан тыц cyylderин козуп каары ерге-cok цугула полур тур. Кыş-азыды organizастар турарыцга полгаş soscarышты кан-caар евиледеп турарыцга cuurt şinceecizi kizi onza sagыş салыр көер узурлуқ. Brigattарныц сапыньц полгаş оларныц sostавыньц тугаьында medeelерни сыьдырар херек. Uk азы-агыц каь азы-агы-pile cазыр турарыц, sos-

сарафты кансаар сорудуп турарыны полгаş ооң тыннелдерин кансаар хыпар турарыны айттыр.

Азы-агынны şincip pizeeniniň тыннелинде, ол сумунун, азы суурнуң curtтакы конунуң 1921 сыдың nasional хосталгалық революзунуң мундасы полгаş амгы өждеги культурлуқ пайданы todargajlap piziir; şkolalar азыны sajыradыр, uluq ulustuң pizik pilbes coruun, paza picce piziktik coruun uzutkaar азыдарны кансаар соруп турарыны, şkolaga өегенир nazы cетpeen uruqlaryny kizizidilgeziniň pайданы (uruqlar sadyny, uruqlar şölynyn азыны) полгаş politmassalyq азыдарны кансаар ебиледип турарыны şincilep piziir. Kluptaryny, kino, radio, хана солуну, solun, setkyul cagылgазыны азыдарны пайданы аңаа paza kiiristiriip piziir uzurluq. Şincile азыны тыннелинге хеј-ниттинин, ыlangыja хереезеннерини амдырал пайданы кансаар өскерилгенин temdeqleeri erge-cok cugula. Азы-агынны şincilep pizilgezinge uk азы-агынны planы, fotocuruktaryны полгаş өске-taa dokumentilerni kózup каары cugula.

Suuzun pайдal-ce şilceen arat өегениң азы-агынны todargaj poldurup piziiri koczuk ynelik cyyl polur, orta arat өq-pyleniң амдыралыны саа хебирлерин көрүр temdeqleeri ең cugula.

Tөгyny şincileeri

Тываның ерте purungu şaqdagь turaskaaldaryny şincileeriniң talazy-pile cuurt şincileliniң aktivcalary polza, pottarynyң turar kozuununda хорумнар, kizi tyzlylyq taştar (statujalar) полгаş өске-taa turaskaal cyilderini таңзылап, olарны şincilep pizilgezin сорудуп polur. Хорумнарны таşыккы хебирин şincileer töleede, хорум pyryzyn tus tuzunda хыпар көрүр, ооң turar cerin todargajlap piziir. Curtun turaskaal cyilderiniң turar turar cerlerin айттырда, olарның coogunda хемнер, хемнер адырктары, таqlar, tus-tus төгнер, curtтакылы c-rler полгаş өске-taa ол cergelik cyilder-pile ол arazyны ырак, coogunун хемceelin айттыр piziiri. Cizeeleerge. „Ееректе piziktik хая polza, Uluq-xemniң оң talakкы кыдында Кызылдан ар санаarga 25 km хемceelik cerde turup turar“ teen cergelik. Turaskaaldaryny turar cerlerin айттырда өq, кыстаq, telefon cagызы cergelik toktamal евес cyilderni temdeqlel po'durup parымdaalaj perze, ол cаstырыq polur. Turaskaaldы turar uun айттыр cugula, cizee, хемниң songu talazynda, suurnuң murnuu talazynda, songu-coon talazynda teen ыскаş хебирлик кылдыр. Ооң soonda хорумну иjik-pe, азы turaskaaldы curukка, азы sxemaga temdeqlep curaaş, ооң pazыгыны (хөмген товарааның полгаş pazыгы оваалаан таşарыны) хебир пайданы topculap piziir, sostavyн, kalbaan, pediin айттыр. Ооң ынај, ооң coogunda хорумнарны сапы cezel, olар кајы хире ыragы, turar пайданы кандыqы, ол хорумнарны сапында таşтар, kizi tyzlylyq көзеелер, adагаş хебирлик көзеелер пар-pe, olарны кында curumaldар par-pe теерzin айттыр херек. Таşтар, көзеелер pyryzyn tus-tuzunda todargajlap pizeeş, olарны хемceen, кајы хире yrelgen, yrelbeenin айттыр. Pygy хорумнарны, таş statujalaryн, көзеелерни, piziktik полгаş curumaldы хаяларыны, kujlaryн, ерте şaqnyң sibeelerini, ерте şaqda темір кылыр турган cerlerni, sugarylga pugalaryн şuptuzun таңзылап pyrytkeen soonda cuurt şinceecileri polza, pottaryны kózummaryны теbiskeerinde turar Тываның ерте purungu şaqdagь төөгyzynge холваqдалдыq turaskaaldaryны schema curuun cogaadyр кылыр polur tur.

Arxeoloktuq turaskaaldар şinceecizi kizi pyryzy polza, turaskaaldарны рузур, olарны podunun turazy-pile казыр уштур cer-le polbazyн ынгыы pilze cогуур. Turaskaaldарны pyryn pydyn turguzary—cuurt şinceecizi pyryzynың хылеелgezi polur. Cer иштинде turaskaal cyilderini şyn евес казар coruk polza, cyq-le кандыq-taa азык perbes евес, хагыны

erttemge cajlaş cok xora cedirer appaar. Cer iştinde cıdar turaskaal cıyl-derin cıq-le TAR Picce Xuralıññ Prezidiymynden tuskaj cırşeerel-diñ kiziler kazır polur.

Тываның төөгызунуң тугајында материалдарны сыйдыраыңга, оларны šincileeringe cuurt šinceecileri uluq tuzanь cedirip polur. Төөгү talazь-pile xolbaqdaзыр узур-tuzalyq pizimel cıylderni alban ceri polgaş aзыl-agьj pyryzynden тыр ар poluru cer-le tadagalzaa cok. Cuurt šinceecizi polza, dokumentilerni kamnaar polgaş olarnь сыqgaş, Төр arxip ce tam-сыдыр perip turar uzurluq. Fotocuruk, cuurt curuktary, sxemalar, curumal-dar-pile Тываның төөгү talazь-pile ertken oruktaryñ dokumenti talazь-pile kattap turguzup polur tur. Dokumentilerden angьda, төөгү talazь-pile узур-tuzalyq et-xerekselder polgaş edilel cıylderni сыр polur, ыңдыq cıylder polza: kyş aзыldьñ pagaza cepsekeri, ыjaş andazьnnar, podyun ilirler, aat teri, cagyр poolar, eq iştiniñ edilel xerekselderi, sabalar, idik-xep polgaş feodalдарныñ, lamaların, nojannarnыñ edilelderi, paза olarnыñ xyreeleriniñ xerekselderi, erii-šaazyñ cepsekeri polur. Doku-mentiler ijk-pe, aзы edilel xerekselder citkilej pergende, olarnыñ tiriq xereccileri polur kizilerniñ tuzazьñ aзыqlap turgaş, ol cıylderniñ pajda-лыñ telgerengeji-pile tajььылар pizir coruk uluq yneliq polur. Kyrgan-nar-pile cugaalazьr, revolus murnundagь Тывага olarnыñ kancaar aзыl-dap амьдырар coraаныñ, kyş-азыldьñ pajdaь kandyq turgаныñ, ciizeñ sa-dьqзылар arattarnь kancaar culup xemdip, megelep optar coraаныñ, kandyq-kandyq erii-šaazyлар, сыьstar turgаныñ, lamalar kancaar emnep turgаныñ, xamnar kancaar xamnap turgаныñ pizir coruk polza, cuurt šin-ceecileriniñ tuskajlap corutsa coguur aзыь polur uzurluq. Tus-tus arat-tarnыñ амьдырал, kulturunуñ, eq iştinge edileer edilelderiniñ pygy es-kerilgelerin šincilel talazь-pile tajььылар piziiri solun aзыl poop polur.

Төөгүге xolbaqdaьdyq edilel cıylderin polgaş pizimel turaskaal-darnь šincileeri-pile cergeleştir, cugaa tomaktyñ төөгүlyq turaskaalda-рыñ šincileeri uluq узур-tuzalyq polur. Cuurt šinceecileri polza, тыкка хөj ылар, төөгү cugaalar, toldar, тоозуларны тынар, pizip ар polur turlar. Ergi амьдырал caңьыldьñ арттынызь polur cıylder pistiñ po yjeviste eveş evezi-pile tavaryр polur. Ылар pilir xereccileri polur kizilerniñ tu-zazь-pile хөly erttip par coruur ergi jozulal caңьыldarnь todaradyр pizip алыр херек. Ыңcangaş, улустуң төөгүzyнre uluq yneliq poop xolbaqda-зыр материалдарны cuurt šinceecileriniñ tuzazь-pile сыр ар polur tur.

Тываның arat conunуñ revolustuq төөгүzyнre xolbaqdaьdyq mate-rialdarnь сыйдырарь cuurt šinceecileringe тырыңaj onza узур-tuzalyq aзыl polur. Revolustuq тура-xалыьşkьnnarnыñ kizikcilerin, xamaatty tajььыныñ kizikcilerin ileredip тыварь, olarnыñ cugaalarыñ piziiri, TAR-ныñ revolus-tuq төөгүzyнre xolbaqdaşkan dokumentiler, fotocuruktar, edilel cıylderin сырь—cuurt šincileli corudar yyrleriniñ pir tugaar sorulgaзыр polur.

Cuurt šincileliniñ aзыь respubliktyñ pygy-le kozuunnarында, pygy teviskeerinde janzь-pyry хевирliq poop өөskyp egelep turar. Am turup turar sorulga polza, tus-tus kozuunnar polgaş organizastarnыñ turzulgaзыñ kattyştьrьr, podunуñ curtun şincileer corukka arat massаныñ kizilgezil kalbartьr, cuurt šinceecileriniñ aзыьñ cөp udurtup, ol aзыldь TAR-ныñ pojduzun, төөгүzyn, ekonomun, амьдыралыñ polgaş kulturun moon соң-gaar ulam šincilep polvaazyрадыр-це uqlandyрарь polur tur.

TAR-da cuurt šincileliniñ төryttynyp тыьылгань

Тываның nasional myzejin evilelep turguzaryñdy erge-cok cugula-зыñdy tугајында podal 1928 cыda-la төryttynyp yngen. Төөгүnyñ polgaş pojduş šincileliniñ materialдарыñ ыңcaarda-la ең paaşaj сыр egeleen.

Høj cyuldyn pergelerge, cedimce cok coruktarga tabarşyp, arga turşulga cok pajdaldarga tabarşyp turza-taa, myzejni ewileldep turguzarşyň azyly yzyktelbejin corup kelgen. Kozuun, sumularga tus-tus dokumentilerni edilelderni, idik-xep ajmaktyq cyylderni cşyldyryp, ertte purungu turas-kaaldarnyň tugajynda medeelerni cşyldyryp, tuş poop tşylygan cyylderni cşyp, paza azaap kadagalap turgan. Uk azy polza, is cokka parbaan.

Ooň soon tarşy ındyq yr polsaanda-la myzejni ewileldep turguzup-kan polgaş uk myzej azyldap egelej pergen. Myzejniň telgeq cyylderiniň camdşyzyň myzejniň azyldakşylary Soviet Ewilelinden ekelgenner. Myzejniň tuskaj paşyňyň turguzup, ooň azyldakşylaryňyň şadyň tşp turgus-kan.

Anyjaktarşyň Revolustyq Ewileli polza, cuurt şincileliniň azyldarşyň corudar talazy-pile myzejge uluq tuzarşy kergysken. Respubliktyň kozuun-narşyga polgaş sumularşyga myzej azylyň kalbarttşp corudaryňyň polgaş cuurt şincileliniň tugajynda yyrlerni turguzarşy talazy-pile TARE Töp Komitedi tuskaj toktaal yndyrgen. Ol toktaalda ajytkanşy polza: „Kozuunnar tşpteringe myzej azyly corudarşyňyň pşlgymnerin turguzup, sumularga polza, idepkeliq arevecciler polgaş anyjaktarşyň inisiativtiq pşlykterin organizastaar. Cuurt şincilelinge xerekti q materialdarny cşyldyrap tugajynda pottuq taalgalaryň perip turgaş, anyjaktarşy polgaş şkolaccşylarşy cagy tşştanşyga şynde po azyldarga azyqlaar“—teen. TARE TK-nyň po toktaaly polza, cuurt şincileliniň azylyň anyjaktarşyň orttuzung-a kalbarttşp corudar tugajynda en-ne paaşajşy şlitpir polgan, ol şlitpir polza, orannyň pajdalyň şincileeringe xolbaqaldyq koncuq cugula medeelerni polgaş materialdarny areve aktivşylaryňyň tuzazy-pile cşyldyrapşyňyň argazyň pergen.

Kyrmyjejniň ekspedizi 1941 cşlda Pii-xem kozuununyň tşbskeerine azyldap turda, ol cerde namnyň polgaş kyryneniň erge-cagyrga cerleriniň talazyndan tşgy materialdary cşyp erttem şincilel azyly corudaryňga ыnanşyşyq tuzalamşyly perip turgan.

1942 cşlda kyrmyjejniň iji tugaar ekspedizi Parşyň-xemci k kozuununga parşp azyldap turda, namnyň kozuun komitedi polgaş azyly cşnnyň picce xural prezidiymy polza, erttem şincilel ekspediziniň azylyga tuza kergyzer tugajynda telgerengej toktaaldy yndyrgen. Ol toktaalda ajittşp pizeeni polza: „Pistiň tşreen curtubustuy tşgyzyn şincileer coruktuy cugula uzur-tuzalyň parşmdalaaş, kozuunuy tşbskeeringe erttem şincilel azyly corudaryňga pygy talanyň tetkimce tuzalamşylaryň kergyzerin kozuunuy pygy organizastaryňga xyleendirer. Ulustuy şncy-xşren-gizi polur tşgyynyň turaskaaldyq cyylderin şyngşy xaragalzap kamgalaaryň nam, arevenin organizastaryňga xyleendirer. Ergi şaqnyň xşrerin, xorum-naryň, kujlaryň, kizi tyrzylyq kşzeelerin, adagaş kşzeelerin, piziktiq xajalaryň, murnukku şaqda polbaazyradşp kşlyp turgan cerlerin, xyreelerin polgaş şske-taa tuduqlaryň artkan cyylderin tanşyap pyrytkeerin, olaryň onzalap xaragalzaaryň azyly cşnnyň sumu xuraldaryňga xyleendirer. 1942 cşldyň sentabryň 9 xunynde cook sumularyňyň kygannaryňyň pir tugaar cşylel xuralyň cşyldyryp, olaryň-pile beset corudup, tşgyyp cugaalaan cyylderin pizilr, kygannaryňyň cşylel xuraldaryň moon songaer yrgyly corudup, revolus murnundagy amşyraldyň tugajynda olaryň cugaazyň todargajş-pile pizip, paza şkolalar canşyga tşgy polgaş cuurt şincileliniň tuskaj pşlgymnerin ewileldep turguzarşy areve polgaş pioner organizastaryňga taqzyr“—teen.

Po şlitpirni yndyrgeniniň taarttazynda-la Kşzy-mazalyk xoorajga ARN kozkomunuy sekreteri eş Konzanşyň udurttulgazy-pile tus kozuunuy kygannaryňyň pir tugaar cşylel xuraly poop ertken. Tşyanşy ertte purungu şaqdagş kulturunga xamaarşkan kandyq turaskaaldar parşp,

revolus murnunda arattar kancaar амьдһар coraанын todargaj cugaalap peerin ol xuralga keep oluruşkan kыргannardan eş Konzan podunun ege sөzyngе tilep cugaalaan. Pir tugaarynda la Askь-Parlyk sumuzu 61 xarlyq arat Xomuşku Surjaa cugaalaan. Eş Surjaa polza, feodaldar ооң podun kancaar ettep erlidep, xilinektep coraанын cugaalaan. Хөндөлөн сумузунда curtтар cornur, хамаатт тажынын кизикци 55 харық arat Хокпaj-ool polza, Хемчикке feodaldar-pile kancaar temissezip coraan tugajн cugaalaan. Eş Хокпaj-ool polza, ооң козуунунга pir кьдат tyzymettin kancaar corup coraанын тiriq хereccizi poor, ol „aalcy“ arat connu kancaar toramcılar pazымcalар турганын polgaş uk хемдикиден arattарны канcaar jadaradьр хоозурadьр турганын cugaalaan. Askь-Parlyk сумузундан kelgen 58 харық pir arat ашşak polza, lamalar kancaar „emnep“ coraанын сөvyлel xuralga сактыр cugaalap pergen. Eş Тамва polza, хамнарнын, olарнын алганынын tugajн, arat connu хамнарнын канcaar megelep cip coraанын cugaalaan. Ekspedistin kизикчилeri polza, şak ындьқ pajdalьық konferenzini Paj-tajga козуунунуң Teeli хоорajga paza erttirgenner. Nazьлар кыгь pergen arattar polza, козуун хуралынн polgaş nam козкомунуң кыгьнын pajrlар хyleep ap, Тьва улустун revolus murnundагь амьдһарынн tugajн cugaalap peer tees, 40—60 kilometr ырак cerлерге pottарынн kyzeeni-pile cetkilep keep тургannар. Myzej direktoru eş Танзын-ool polza, 60 маадьларнын тура-халыşкьнынга kизip coraannарнын tugajн pilir polgaş utpaan kыргannар-pile cugaalazьp, 17 ашşaktарнын cugaazьп тыннар pizeen.

Aзысь arattar, inteligenziler, arevecciler, pionerler, şkolaccьларнын idepkejlіq kизilgezi-pile kыrmyzejnin 1941—42 cьldarda кыьр corutkan aзыldарь uluq uzur-tuzalьық polgan. Тьваннн revolus murnundагь еrtken төegьzynуң tugajнда koncuq хөj materialдарнн ыпкан polgaş төegьlyq turaskaaldарнн хөjy-pile ып ileretken.

Тьваннн nasional myzejnin murnunda am yjede тургустунup турар sorulga polza, TAR-da cuurt şincilelinin tugajнда aзыldарнн турzulгазын тynner, cuurt şincilelin organizas talazь-ptle pьзыqlар, şkolalar, areve organizastарь polgaş aзысь connu хуралдарынн сапында cuurt şincileli corudar pөlgymnernin kezіgynneri-pile yrgьlcynуң харьлаазьн tudup aзылдаар coruk-ce şilchiri polur tur. Po uluq aзыldь corudarь-pile kыrynenin nasional myzejinge TAR-нн Erttem Niittileli tuzalazьp peer uzurluq.

Cuurt şincileer aзыldьн organizastьық ajttььqlарь

Cuurt şincileli polza, еrttemnin polgaş хөj-niittinin aзыь polur, ыпcangaş ооң aзыь polza, хөj-niittinin кандьқ-taa aзы хeree-pile pir төmej, kыrynenin, namнын polgaş хөj-niittinin organizastарь cuurt şincilelinin aзыьнга cогuur tetkimce tuzalamcьн көrgьzyp, ol aзыldь teskindir хөj-niittinin sanal-onalьн organizastар peer polza, cyq-le ындаада am ekki coruttunup polur tur. Cuurt şincilelinin aзыьн cangьs-cangьs kiziler tus pyryzinde corudarь koncuq perge polur. Cuurt şinceeccizi kizi polza, Erttem Niittileli-pile харьлазьp, ооң cогuur tuzань kazan-taa ap polur-men теerzin pilir uzurluq. TAR-da cuurt şincileli polza, orannнн socialistьық тургузууşkunунга tetkip tuzalaар coruktun хевirлериниң pirezzi polur. Cuurt şinceeccilerinin kol aзыьн cyq-le professionalьық (аңаа хамаарьşkan) еrttemdenner corudar cybe ebes, харьн tus-tus cerlernin pottарынн kizilerinin kызын aзыqlар corudar uzurluq. Podunun curtтun sonurgap, ооң хereqlelin piliksep, podunun төreen curtтun төegьzyn polgaş pydyrykcy кыşterin şincileeringe холбақдаşkan materialдарнн сьдырарынн хereнге podunun kызын кадыр uqlандьrарнн oraldazьp cогuur kizilerini po хerekti толгандьr kattьştьrgan турар uzurluq.

Orannın iştinge cuurt şincileli corudar azyldy mındyq xevirliq pol-durza taarımcalyq polur. Pottarannın kozuunnn şincileer talazy-pile cuurt şincilelinge kırıkseer kiziler şuptu pydyrylgelerde, kyrazyl-agyjlarda, kolxostarda, aldın uurgajlarında, alban cerlerinde, areve organizastarannın canında, şkolalarda turgustungan cuurt şincileliniñ yurteringe ebilel-dezip kattızar. Cuurt şinceecileriniñ organizastyq ajttıyq tugajında cıyl-gan niltti xuralınga azyldıñ udurtulgañn ergelep corudar-pile 3 kizi sostavtyq byrozun songup alır.

Kozuunnnn pygy cuurt şinceecilerinı kattıştıyır, olarnıñ azylnı uqlan paaştar tõeede, kozuunnnn picce xural prezidiymynın canınga cuurt şinceecileriniñ kozuun byrozun kultur seksiziniñ kezıgynynın udurtulgañn-pile azyldaar kıldıy turguzar, kozuun byrozu poduun azyl xereen tuskaj saavırnı jozugaar corudar. TAR-da cuurt şincileliniñ şimceeşkininı kyrynenniñ cuurt şincileliniñ myzeji polgaş TAR-nıñ Erttem Nıttileliniñ prezidiymy ergelep corudar.

Tynnelinde—turizm tugajında kaaş sös

Kadık tıştanılga, kyş-kultur mergeziliniñ polgaş cuurt şincileliniñ azylnı corudarannıñ xeviri—turizm polza, Tıva Arat Respublikka caa tıvıl-gan azyl poop turza-taa, arattarga tanış cyyl-le polgaj; arat kizi pyryzy caş coruur şaandan egeleeş-le pır janıznıñ turiscı kizi polur cyve polgaj.

Tıvanıñ telgem şøleen curttun turgaar kőzyp corup turar kėşkyn arattar tıstıncek-tıstıncek Tandı-taqlarnıñ, xovularnıñ, teren suqluq Uluq-xemniñ magadancıq caraş caagajınga ıñakşıyır, ajan kılıp corup coraaş, uk azyldı organizas talazy-pile taarıştıyır ebileldeer polza, pottarannıñ curttunnn pajlaan şincileer corukka tıkka xøj caa-caa cyılderni nemeştirip kılıp polur. Turizm polza, pojdustıñ pajlaa, azyl-agyj, kul-turnıñ cedişkinneri-pile, arattarnıñ amıdralı revolutıñ cıldarannıñ øjynde kancaan øskerilgeni-pile todargaj tanışarannıñ argazın peer polgaş turiscı şinceecileriniñ pottarannıñ tõeeren curttunga ıñakşıldıq coruun ulam ulgattıyır kizizider.

SSRE-de turis şimceeşkininiñ turzulgañy polza, turiscı poxottar azyl-agyjga cıgula uzur-tuzalyq, eñ uluq yneliğ caa-caa azyldıgalarnı kancaar kyyssetkentiniñ talazy-pile koncuğ xøj cizekterni kėrgyzyy turar. 1931 cılda Moskvannıñ pelyk turiscılar Tjan-Şan taqın turgaar ajan kılıp coraaş, kaucuktuğ ynyştı ileretken, ol ynyş polza, amğy yjede SSRE-niñ kaucuk alır kol ciq-edi polu pergen. Øske cizek—1939 cılda Novosibirde tuduğnıñ teedi surguul ceriniñ turiscı øørenikcileri Molıbadan matalıdy tır ileretken. Bıdyq cizekterni koncuğ xøjny ajttıyır polur.

1943 cıldıñ cıjınnıda TAR-ga turistinı eñ paaştıjğ poxottarannıñ ebilelin corudar. Olardan am xirede ıñdyq-la uluq xerek pydyrerin negevejın turar-pis. Cuurt şincileer talazy-pile ajan coruk kılıy perge azyl polur teerzin turiscı pyryzy pilze coguur. Po azyldı kazan cedişkinniñ corudup polurul tize, pygy cyveni şuptuzun ekki organizastap, pygy cyveni şuptuzun paaş purungaar taarıştıyır, ılap podanıp algaş corudar polza, cedişkinniñ coruttunar. Ajan kılıp coruur sanında-la coruur oruun-marşrudun paaş purungaar ılap todargaj cogaadıp, onu poxotka yner pelyktyñ pygy kezıgynneri-pile kadı symelezip cugaalazyyır, pottarannıñ pygy argaların, cepsekerin, øj-şagın polgaş kyzyñ taarıştıyır kėer xerek. Plannı todargaj cogaatkan tudum, peletkeldi ulam kicceen-gejliq polgaş podaldıy-pile kıl-gan tudum, uk ajan coruk ulam azyktyq polgaş sonuurgancıq polur.

TAR NAM, CAZAANYŇ TOKTAALDAR

1943 сыдын бир тугаар карттында мал азылын
сajзырадыр планнын кyysseldezi polgaş nam
organizastарынын sorulgalарынын tugajynda
TARN TK-ның VI plenumunun

T O K T A A L B

1943 сыдын бир тугаар карттында мал азылын sajзырадыр планнын кyysseldeziniн tugajynda eş Tokanың iletkelin тыңнааş, TARN TK-ның VI plenumunun temdeqleri polza, nemes-faşıstıq imperialisterge udur Sovet-tin arat connарының ada-curttuң tajынының iji cыл турguzunda Kызыl Şeriq tajыnga eleen kaaş kyştıq soguuşkunnarы pergen polgaş oon-pile gitler-liq kyrynenin, paза oon şeriiniң tajы polgaş ekonom talazy-pile kyş-şy-dalyн sularatkan.

bncaarga po arazynda Kызыl Şeriq ulam-na kаnnalыр pyşykkан, a sovettin тылы канcaar-taa aaj-cok pyşыq polgaş tendiş tıbes appargan. Pıstın ada-curttuвus—SSRE-niң pygy telegej pajda'ы ulam pyşykkан. Ta-jынының corup kelgeniniң турguzunda SSRE, Angli polgaş AKŞ-tyң tajыncы evileli ulam-na pyşykkан.

Bndıq polza-taa, aar-perge tulcuuşkunnar polgaş uluq şenelde-şyl-galdalar moon songaar am-taa polur tep turar. Nemes-faşıstıq ezelekclerni tiileeringe frontu-taa, тыл-taa pygy kyştetni polgaş arga-xemceqlerni ul-am тызыдары negettinip turar.

Sovettin arat connарының pottарының xostalgaзы polgaş хамаарышpas coruu tees corudup turar temissell polza, Tываның arat connарының paза xostalgaзы po'gaş хамаарышpas coruu tees temissell polur tep cyveni Tываның conu pilir. Tajынының турguzunda Uluq Sovet ulus-pile Tываның aзылы connарының аккы-туhma ep-najыралы polgaş хан-tамығындan tuduş-kak харылаазы ulam-ra pyşykkан. Bncangaş Germannың faşizmыnga udur Sovettin arat connарының temisselinge idepkejliq kirziri-pile Kызыl Şeriq-ge materialdyq tuzalamcыны moon songaar ulam тызыдары polgaş TAR-ның ulus aзыl-agыjының yndezini—mal aзылын sajзырадыр onza uluq uzur-tuzaly poop turar,

1942 сыдын ijunnуң 1-den 1943 сыдын ijunnуң 1-ge cedir bir cыл-дың турguzunda respubliktyң malcын arattары nam, cazaktyң paaştalgaзы-pile caş maldы 1942 cылда 82 хuu kamgalap алганыnga udur po cылы 95 хuu kamgalap алган. Po arazynda maldың cem-suurun eleen көvydetken polgaş maldың 5 000 caa kazaalarы tutkan.

Camdyk козуunnarda мал paazyның кызылыр coruu toktaaj pergen. Mal aзыl-agыjының murnakcылары—malcын arattар, mcaecciler, kolxoscular polgaş kyrazыl-agыjларның aзылыннары caa kiziler тыптыр өскен.

Oon-pile cergeleştir Mal polgaş Cer aзылының jaamъзының, козуun-нарының, sumла-ның, суurlарның, айvannарының, nam polgaş kyryne orga-nizastарының ceipes aзылының хараазы-pile 1943 сыдын бир тугаар карттында мал азылын sajзырадырнының planы кyysettinmeen tep TARN TK-ның VI plenumu temdeqledi.

Camdyk козуunnarda мал aзылын pygy arga-xemceqler-pile sajзыра-дыр tugajynda temissell coruvaжын турарының узurundan maldың paazy-

am-taa kызырлы-şaan turar. Mengyn-tajga kоzuununda çaş maldың cidirli 14,7 polga, ol polza, uk kоzuunnun malyňy paazyň 1942 cыlga tеmejleerge, kudulaar corukka kiltgen. Kaa-xem kоzuununda maldың paazy 1942 cыlga tеmejleerge, 7,7 хуу kudulaan. Cыq-le aзыл-агыл talazy-pile харыssaiga cok coruktun cыdagaanьndan ol kоzuunda 1287 paaş uluq mal oigen.

Mal aзылыň saзырадырныň planny onalgazy respubliktyň öske kоzuunnarynda paza-la cetpes kyysettiniп turar. Po pygy polza, curtun pygy ulus aзыл-агыл saзырадырныga, maadyrlyq Kызыl Şeriqge materialdyq tuzalam-lyň тындарыga polgaş aзыл massany materialdyq pajdalyň kodyretinge mal aзылныň uzur-tuzalyq namny polgaş kыryneniň organizastarynyň udurtukcularы cedir ynelep kerveeninden polgan.

Kоzuunnarynyň, sumalarynyň, suurlarynyň, kыrazyl-агылarynyň polgaş kolxostarynyň camdyk nam organizastary, mal aзылныň хереен амдыгаа cedir todargaj udurtпайн turar. „Nam udurttukczunyn, nam aзыldakcызыны, nam kezigyny pyryzyny polgaş хөj-niittini idepkejizi pyryzynы şынарн nam ар көерде, olaryny cugaa-tomaandan ар көер еves, харып mal aзыл saзырадырны, ооң мөзү şынарн pediderini, kыs maldың kызыраар coruun cok kылыны, maldың produksuzun polgaş paraan-ny cyylderin ulgattaryrны, ыlangьja maldың sytkyryn, tykkyryn, eet-kirin ulgattaryrны sorulgazy olar херек кырга kыj х'ге kyyssedip turaryndan ар көер“—teen Tьbanyň Arattyň Revolustuq Namnyň XII Uluq Xuralynyň şiltpirin kyyssettejini turarlar.

Ada-curtun uluq talykыныň şilpirliq yjezini murnuu çarynda mal aзыл pygy arga-xemceqler-pile saзырадыr coruk politik polgaş ulus aзыл-агылны talazy-pile onza uluq uzur-tuzalyq polgaş ооң uzurundan namny, kыryneni, хөj-niittini pygy organizastaryny polgaş TARN-ny pygy aзыл connaryny tergiin cugula sorulgazy ol polur tep TARN TK-ny VI p'enumu şyр temdeqledi.

TARN TK-ny Plenumundan toктадыr polza:

Maldың paaş sanыň östyre polgaş produksuluun pedider talazy-pile

1. Maldың paaş sanыň saзылыş cok östyre, kыs maldың kызыраар coruun cok kылы, maldың yre-uskaazy saзырадыr polgaş ооң produksuluq coruun pedider sorulганы херек кырга pottанды-şaan, mal aзыл moon songaar ulam östyryp saзырадырны хереен хын-pyryd todargaj, pottuu pile udurtturun kоzuunnaryny, sumalaryny nam komitetteringe, paза arbannaryny, kыrazyl-агылaryny polgaş kolxostaryny nam ege organizastaryga taqзыr.

2. 1943—44 cыda mal aзыл saзырадырны plany 1943 cыdың sentabrny 15-le örege pyryzyge cedirgen tıraryn plan-ekonom komizыnga, paза Mal polgaş Cer aзылны jaamyzyga taqзыr.

3. Zoovetkomistan, şuut aзыqlal edilelge kirbестеен tep şыnztkan maldardan öske maldaryn plandan aзыr sadaryn polgaş cişke ölyrerin kыrazyl-агылarga, kolxostarga polgaş MCAE-lerge хоруqдаар.

4. Maldы sadarda polgaş cişke хереqlерде, хамыкты мurnunda özyр төryrynge tuza cok poop холuttungan maldaryny iştinden yndyреr polza coguunun arattarga symelep saзыдырар.

5. Kыs maldың kызыраар coruun cok kылы polgaş çaş maldы толuzu-pile kamgalap алыр tugajыnda pygy хемceqlerni алырн Mal polgaş Cer aзылны jaamyzyga, kоzuunnaryny, sumalaryny, suurlaryny polgaş arbannaryny, kыrazyl-агылaryny, kolxostaryny polgaş MCAE-lerni nam organizastaryga, paза xural cerleringe taqзыr. Ol tugajыnda төryze coguun

pygy kys maldarny byap-la ederistirerini hemceen corudar. Oree pyryzy 10—15-ten xoj ewes inekke pir pugalyq, 20—25 xojlar ijk-pe, azy oşkylerge pir koşkar, xunalarlyq, 10—15 pelerge pir askylyq, 8—10 kys xawannarga pir asky xawannyq, 5—10 kys tevelerge pir puuralyq, 10—20 kys ibilerge pir pugalyq turar uzurluq.

6. Ederzilge nazyn cetpeen kys maldarny: a) 2,5 xar cetpeen myjstlyq maldy; b) 3 xar cetpeen sylg maldy; c) 1 xar cetpeen xoj, oşkyny ederistirer coruktu pygy azy-agyjarga suut xoruqdaar. Ederzilgeni sezonnuq corudar sorulga-pile kys maldan nazy cetpeen anyjak pydyrykcylerini ojšaanda yzer.

7. Xoj, oşkyny arlyq yre-uskaalyq, paza xajnakaldyrgan pydyrykcyler-pile polgaş curtту ең екки pydyrykcyleri-pile tarыр poozadyr argany ulam kalbartyryn Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga taqzyr. 1943 cылда 10-dan eweş ewes kezек cerge maldy tarыр poozadyr cerlerini, paza koşunnarny xoj kezinge, pedik şynarlyq pydyrykcyler-pile xandyrttynган kyryneni mal ederistirilgezinin cerlerin organizastaryn Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga taqzyr.

8. Sumularny zootexnik polgaş veterinar komistaryny cephse-reli cokka kandyq-taa cyzyn pydyrykcy maldarny olyrer polgaş aktalaar coruktu soksadyr tugajynda xojlunu yndyrer.

9. Pygy cyzyn maldarny turzulgalyq kdarccylarga organizastyq kdarattyrynyn praktiin kalbartyryn nam kozkomnarynga polgaş kozunnarny xuraldarynga taqzyr.

10. Maldy yre-uskaazy sajzradyr polgaş produksuluq şynaryn pedider ajttyny onza cugulalap kergeş, SSRE-den yreliq pydyrykcylerini polgaş kys maldarny cagydyr alyr-pile cergelestir, pygy azy-agyjarga, curtту podunun yreliq polgaş xoj toryyr kys maldaryn şilip kamgalaaryn corudar.

11. Sylg maldy yre-uskaazy sajzradyr sorulga-pile 1943—44 cылдарда sylg maldy kyrazyl-agyjn organizastap turguzaryn Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga taqzyr.

12. Kyrazyl-agyjarga, kolxostarga, paza koşkyn polgaş suurzun oregelerge mal semirttir, tyk kygyryn kowydedir, sytty saar polgaş sogar teen xawannaryn azyr-semirttir tugajynda hemceqlerini 1943 cылда işinde azydap yndyrerin Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga taqzyr.

Mal cemin peletkeer talazy-pile

13. Maldy pygy paazy mal cemneri-pile xandyar ajttyny onza uluq uzur-tuzalyq tep kergeş, pygy-le azy-agyjarga sigen kezeginin kyrye planyn byap-la toldur polgaş azy kyysseidirin xandyaryn, paza ol yşkaş kyrynenin sigen fonduzun peletkeer planny kyysseidirin, sumularga am-kamgalalyny sigen fonduzun peletkeerin xandyaryn polgaş maşına-pile sigen kezек stanzylaryn yzyk cok azyldaaryn xandyaryn Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga, kozunnarny namny polgaş kyrynenin organizastarynga xyleedir.

14. Po cыln silos peletkeerin kalaa-pile praktikalap, ol sorulga-pile tarымal ewes unysterni polgaş janzy-pyry nogaa kulturlaryny cyylderin taraа kaduruu-pile xolup azyqlaaryn kyrazyl-agyjalaryn direktorlarynga, kolxostaryn polgaş MCAE-lerini targalarynga xyleedir.

15. Ljuterpany kyrazyl-agyjarga polgaş kolxostarga 400 gadan eweş ewesti, MCAE-lerge 100 gadan eweş ewesti tarым tugajynda 1944 cылда planyga klirerin Mal polgaş Cer azylyny jaamyzynga xyleedir. 1943 cылда sigen kezildezinin yjezinde ol cerlerge yrezin kыlr ekki Ljuterpany şilip alyr cugula.

16. Paraannıy havan fermalarıy azyl-agıylarga 1944 cılda arvaj taraan 30—35 xıudan eveses eves kıldır kalbartır tarıyın plannaar uzurluq.

17. Maldın toryyr yjezinde polgaş caskı tarıyga azıldarın yjezinde cıgula xerektiğ kur-sigen cemışti maldın eñ ekki cem-sigeninden kurlar, onu tuskaj yzır alıyın azyl-agıyların udurtukcularıyga polgaş azıy cınnarın xuraldarıyga xyleedir.

18. 1944 cıdan egelees, cıyğ odarlarnı sumularga xıvaarın polgaş rızıqlaarın, ol rızıqlar pergen odarlarnı azıqlaar tugajında aktılarnı sumı pyryzyng peer xemceqni alıyın Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga taqzır.

19. Cıyğ odarlarnı peletkeli cıl pyryde-le majnı 15-te pelen turarın xandrarın polgaş cıyqlar-ce kızıerın organizastarın tus-tus xıusaaların tus-tus kozıunıyga tarıyır toktadır perip turarın Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga, nam kozkomnarıyga polgaş azıy cınnarın xuraldarıyga xyleedir.

20. Maldın paş pyryzyng cemni ııaap-la peletkeerini norma-cizekterin azıldır kılın polgaş olarnı 1944 cıdan egelees, azyl-agıy pyryzyng ııaap-la pottandrar plan poldurup azıldarın Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga, plan-ekonom komızıyga xyleedir.

21. Mal cemini suurun kışteldirer toleede, sigen kezer caa şolderni kalbartırın polgaş ol cerni 1943—44 cıdarda azyl-agıy talazı-pile azıqlalga kılirerin Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga taqzır.

Veterinar xemceqlerin talazı-pile

22. Uluq-uluq surılarga maldın 5 emnelgezin nemej organizastarın, olarnı em cıylderı-pile xandrarın Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga taqzır. Pyry-le mal emnelgezini cerlerin oran-pazıynar-pile, aat-ınaalar-pile polgaş öske-taa xerekselder-pile xandrarın nam organizastarıyga polgaş azıy cınnarın xuraldarıyga xyleedir.

23. Veterinar salbırların azıyın xıaldayn kışteldirerin polgaş xojnı kodurun uzutkarın onza uluq uzur-tuzalıy tep kızıy-şan, maldın janzy-pyry aarıqlarıyga udur paş purungaar xımeceqlerni arıudarın kuysseldezin xandrarın Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga, nam organizastarıyga polgaş azıy cınnarın xuraldarıyga xyleedir.

24. Maldı azaar, azıy polgaş cemgeer tugajında zootehnikin polgaş veterinarın saavır-cırumnarın aj xıussaa işinde azıldır kılın, ol cırumnarın ııaap-la kuyssediri-pile kolxoslar, kyrazıl-agıylar polgaş MCAE-ler pyryzyng cedirerin Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga xyleedir.

25. İj aj xıussaanın işinde veterinarın tyrymın azıldır kılgaş, onu Cazak ceringe kılirip pađıladırın MCAJ-ga xyleedir.

Maldı kıştaqlaşıyga peletkeer talazı-pile

26. Maldı kıştaqladıyga tarıymcalıy pađaldarnı turguzar sorulga-pile mal azıyın pıdyın polgaş ekki şnarlıy tuduqların 1943 cıdın tuduq planında kızıygen sannarnı jozugaar kalbartırın kozıunarnın, namnı polgaş kyrynenin organizastarıyga, paža Mal polgaş Cer azıyın jaamızıyga xyleedir.

27. Mal azıyın tuduqlarıyga yndırın kyrynenin ceelilerin cır, şın azıqlar turarın xıaldayn kışteldirerin Tıva bankıyga, namnı kozkomnarıyga, kozıunarnın azıy cınnarın xuraldarıyga xyleedir.

28. Mal азылының pygy-le tuduqlarын 1943 cылдың oktabrның 1-ge cedir aštaarын, kurgadyрn polgaş dezinfeksileerin, maldың kazaalarын sep-teer polgaş terip-xerekseer азылдь organizastaarын, ol ыşkaş maldың cem-nerin polgaş adaanga tеzeer materialдарын kыстаqlaar cerlerge coguur ојунде cedirip алған турарын Mal polgaş Cer азылының jaамьзынга, nam-ның kozkomnarынга polgaş kozuunnarның азылдь connarының xuralдарынга xyleedir.

29. Kыскы, kysky polgaş cайгь odarlarga mal азылының standartтық polgaş cангьs аај хевирлиқ tuduqlarының төлевилелдерин азылдап кылырн Mal polgaş Cer азылының jaамьзынга таqзыр.

Organizas massalyq азылдың polgaş kaadyр peletkeerinin talazy-pile

30. Mal азылынга namның удurtulгазын ekkizider sorulgaнь parым-dalaas, TARN TK-га mal азылының talazy-pile sekreterni turguzarын pol-gaş ol ыşkaş mal азылының talazy-pile kol-kol kozuunnarga ARN kozkom-narының mal азылының talazy-pile sekreterlerin turguzarын toктаadyр.

31. Mal азылының zootexniktiq polgaş veterinarлық хемceqlerin ekkizider, paza Mal polgaş Cer азылының jaамьзының азылдь pyзыqlaar төлеede, Mal polgaş Cer азылының jaамьзынга: 1) veterinar kildizi pol-gaş 2) zootexniktiq kildizi—tep ijt tuskaj kildisterni turguzarын, olarың coguur piliqliq tuskaj eritemniqler-pile хандьrарын toктаadyр.

32. Mal азылының kaadyрларын kizizideri polgaş оstyрeri onza cugula uzur-tuzalyq tep kergeş, murnakъ malcыnnarның arga-turzulгаларын азыл-agьjlarga kalaa-pile nepteredir polgaş onu оoredir sorulga-pile murnak-cъ malcыnnarның cөylei хuralың: kozuunnarga 1943 cылдың oktabrда, res-publikтың nojabrда еrttireri cugula tep plenum ајыты.

33. Mal азылының tuskaj eritemniqlerinin polgaş kozuunnarның удurt-tur азылдаксыларының еrttem piliin pedider tugajында азылдь kurstar pol-gaş seminarlar tamcыştыр organizastaarын Mal polgaş Cer азылының jaамь-зынга таqзыр.

34. Lenin attық kattыşkan şkolaga mal азылының orttumak еrttem-niq tuskaj eritemniqlerin, veterinarың feidşerlerin polgaş mal азылының texnikiklerin 100-ten eveşeveş sannық kizini peletkeer tugajында 1943—44 cылдың planыга көөрын Uлus Сырьдыşкының jaамьзынга хyleedir.

35. Maldың агар ucodunun majың ede көөыр, maldың агар uco-dunun ulam sajзыrangaj majың cogaadyр, mal азылњ sajзыradыр tugajында cugula хемceqlerni coguur ој-şaanda алырн хандьrар турар хуус-saalarың toктаadyрн TAR Sajыttar Cөyleleliniң canында respublikтың statistik kildizi-pile кадь азылдап кылырн Mal polgaş Cer азылының jaамь-зынга таqзыр.

36. 1944 cылдан egeleeş, mal азылының produksularын kyrynege ыjaар-ла tuzaар tugajында хемceqlerni азылдап кылырн TAR Sajыttar Cөylelinge таqзыр.

37. Mal азылњ pygy-le хемceqler-pile sajзыradырның sorulгаларын cedirşkinniq şitpirleer polgaş ооң produksuluun pedider төleede, plenum-ның şitpirin kalbak азылдь massalarының medrelinge cedirip, curtтуң iştin-ge mal азылњ ulam sajзыradыр оstyрer teeş temisselge sosialistyқ carыştырaaşтар удurtturun namның, kyrynenin polgaş хөј-niitiniң organizas-tarының удurttukularынга plenumdan хyleedip tur.

TARN TK-ның sekreteri S. TOKA.

Кызы хоорай, 1943 cылдың ijuldың 2 хунынде.

1943 сыдын caskъ тарылгazyнын tynneli polgaş taraa alybşkynynny corudulgazyнын tugajynda TARN TK-nyň VI plenumunun

T O K T A A L Ы

Arattar, taraassynnar, mcaecciler, kōdee azyly-agyj artelderi polgaş kyrazyl-agyjlar 1943 сыдын caskъ тарылга planын cedilşkinniq kyyssetken tep TARN TK-nyň plenumu temdeqledi. Azyly-agyjlarнын tьkka хөj kezii 1942 сыга tōme,leerge, тарылгань eleen ertte polgaş kьska хuussaa iştinde corutkaş, ulam pedik tyzytty alybşkynny polgaş frontuga ulam özyр turar tuzalamcşny көrgyzeriniq materialdyq kur-xөrengilerin östyрer surnu salgannar.

Respubliktyň niitti тарылга planь 1943 сыдын ijunnuq 10-ga cedir 102,2 хuu, ооң iştinde taraa kulturlaryнын planь 103,4 хuu kyyssettingen. Тарылга şөlderi 1942 сыга uduр 11,7 хuu kalbargan.

Caskъ тарылга planын kyysseDIRde Paryň-hemcik, Erzín, Pii-hem kozuunnaryнын azylyc connary ең ekki көrgyzyqlerni cedip algannar. Eleen хөj kyrazyl-agyjlar, kolxostar, MCAE-ler, arat azyly-agyjlar polgaş taraascşny azyly-agyjlar (Kьzył Şeriqniq 25 сы oju attyq kyrazyl-agyj, Öekte Toka attyq kyrazyl-agyj, „Voroşilof“, „Kьzył partizan“, „Iskra“, „Maj 1“ tep kolxostar) тарылгazyнын planын сыq le azyр kyyssetken ev-s, хaryп agrotehniktiq curumnu parymdaalabyşaan, тарылгань ertte polgaş kьska хuussaa iştinde corutkannar.

MCAE ler, kolxostar, kyrazyl-agyjlar polgaş хuu azyldyq azyly-agyjlar Kьzył Şeriqniq Kol Komandylyşyny fonduzunga 677 ga taraa kultur-laryn taraan.

Oñ-pile cergeleştir тарылга yjezinde uluq cetpester par poop ilereenin TARN Tөp Komitedinin plenumu temdeqlep tur:

a) тарылга peletkeli koşkak polgan, cyl tize, kōdee azyly-agyjнын pagaza-cөpseen polgaş aat хerekselin septeeri хozudap, sugat pugalary sugarylгaga pelen eves poop, yrezinni cоguur öjynde alyqlavaan turgan. Ol pygy coruktar (Paj-tajga kozuunu, Skalof attyq kolxos, Tandy kozuununu camdyk sumulary polgaş öske-taa cerlerge) ховu azyldaryн saadadyр corukka tavaryştыrgan;

b) agrotehniktiq negeldelerni yrep, Paryň-hemcik, Paj-tajga polgaş Tandy kozuunnaryнын camdyk cerleringe cerni kьдыра anda-ar, ekki alyqlavaan yrezinnerni cazar, cerni хөrzynyn sajыradьryn pagaj corudar, cөjyn andargan cerni cоguur öjynde ilirtebes polgaş yrezinni хань cаşpas, ховu azyldaryн kalbarityр corudaryн хozudadyр cyylder turgan;

c) Tuduq yletpyr jaamyzyнын septelge zavodu kyrazyl-agyjlarнын polgaş kolxostaryнын traktorlaryнын motorlaryнын pedik şыnarlyq septelgezin хандырааn, ооң uzurundan caskъ тарылгань egeleen хynnerinde „Iskra“, „Хосiуq кыş-azyly“, „Хыреş“ tep kolxostarga polgaş öske-taa azyly-agyjlarga traktorlar anaa turar cyylder turgalaan;

d) kozuun, sumularyнын nam komitetleri polgaş nam ege organizastary caskъ тарылга yjezinde namнын massalyq azylyн koşkak corutkan polgaş sosialistyq caryştaryн şuptu azyly-agyjlarga organizastabaan. Sosialistyq caryşь organizastaa cerlerge алган хyleelgelerini kyysseledezin хынар тургань cetpes.

Nam kozkomnaryнын polgaş kozuunnaryнын azylyc connaryнын хural-daryнын talazyndan caskъ тарылгань corup turaryн polgaş тарылга planьнын kyysseledezin sula хынар турганьнын хараazy-pile camdyk MCAE-ler-niң uduրttukcularь polgaş azylyc connaryнын хuraldaryн tarьр алган şөlderi-niң көrgyzyqlerin ulgattyр medeelep, kyryneni megeleeriniң ornu -ce ki-

rip turgan, Ыссаарга козууннарын удуртукчлары херек кырында тарыттыган шөлдери контролдап хемцеериниң аргазы-pile хынавайын, сын евес медее-лери хебер тызыр ап турганнар.

Pedik tyzyt teş temissel, taraanь cоguur ојynde polgaş cidiriq cокка азаар алыр, кyryнеge taraanь ыжаар-ла тузаарының planь cугаа cокка кyyssediri polza, nam, arevenin, кyrynenin organizastарының polgaş respubliktyң pygy азыль cоnnарының politik, азыл-агыј talazy-pile en cugula sorulgalарының pirezzi poop turar, cyl tize, curtun азыл-агыјын ulam pyzдарь polgaş nemes-faşistyq teerveccilerni tyrgen cылca şavarь-pile Kъzyl Şeriqge tuzalamcъnъ kыşteldireri ol sorulgalарnъ cediişkinniq кyyssedirinden uluq хamaarylgalyq poop turar.

TARN Төр Комитединиң plenumunyn toktaadyрь polza:

1. Tараа алышкынының peletkelin polgaş corudulgaзын organizas talazy-pile хандырыр, азыль cоnnарның orttuzunga namьnъ massalyq азыльн калбарттыр, тајын yjezinin pedik tyzydy teş temissel corudar sosialistyq cарышты operativtiq удурттыр, pedik tyzytty cidiriq cокка азаар алыр-pile холвашкан pygy cyyl азыдарнъ cоguur ојynde şynarьlq кyyssedirin хын-пуру хынар турарын козуун, сумуларның, суурларның nam, areve organizastарынга, Mal polgaş Cer азыльнъ jaamъзынга, козуун, сумуларның, суурларнъ азыль cоnnарның хуралдарынга таqзыр.

2. MCAJ-га, nam козкомпарынга, азыль cоnnарның козуун хуралдарынга, кyразы-агыјларның директорларынга, көдее азыл-агыј artelderiniң polgaş MCAE-leriniң paaştar cerlerine таqзырь polza:

a) Tарааның cайы азалгазын екки хынамcalь-pile organizastарын: 1) sugattyq şөlderge tарааларнъ 2-den евеё евес sugarарын; 2) tарааларнъ pok yныşterin cуларын; 3) kartofeldin, texniktiq polgaş mal cemi kulturlарның одуруqlар аразын iji-yş kattap polvaazyradьр, аразын cайлыq poldurарын polgaş pok sigennerni cуларын хандырат.

в) Kыryне planьн jozugaар 1944 cылдън тарылгазынга peletkel кылдыр cайы cer аңдарылгазын organizastар, ol corukka тарттар тiriq кышты pyryny-pile азыqlар, аңдарган şөлдери iji-yş kattap (kultivastap, ilirttep) cайзыradьр, uk азыль 1943 cылдън avgustun 1-ge cedir toozar

3. Kolxostarga, кyразы-агыјlarga, MCAE-lerge tараа алышкынының азыл plannарын polgaş хуу азыл-агыјларның секторунга tараа алышкынының азыл plannарын азыль cоnnun хуралдарынга cогадыр peerin Mal polgaş Cer азыльнъ jaamъзынга, козууннарыннъ, сумуларның polgaş суурларның хуралдарынга таqзыр. Азыльнъ кyzyn сын хываарын, tараа алышкынының maşinalарын, transportun cepsek-xerekselderin, тарттар tiriq кышты азыqlаарын, хуу азыл-агыјlarga pilelezip азылдар coruktu organizastарын polgaş tараа алышкыны-pile tavарь peer өске-taa азылдарнъ corudarын ol plannарга көрген турар узурлуq. Tараа алышкынының азыл plannарын avgus ајын 1 ge cedir kolxoscularнъ, mcaecclernin, кyразы-агыјларның азыльcоnnарының niitti хуралдарынга polgaş хуу азыл-агыјларның niitti хуралдарынга тапыр cугаалазыр, ону азыль cоnnарның хурал cerleri paдылаан турар узурлуq.

4. Tараа алышкыны egeleeriniң murunda көдее азыл-агыјның maşinalарын, traktorларнъ tараа алышкынынга хереqlер, холга tudарын, херексел-cepsekti, tergelerni, aat teiin, şoodaj-savalарнъ, tараа тазыр хаарзактарнъ septep peletkeerin toozar.

5. Tараа алышкыны egeleeriniң murunda 10 хонук purungaар азыл-агыјның удуртукчузун kizi polza, uk maşinanь septeen mexanik, nam ege organizastарның sekreteri, paза ol maşina-pile азылдар kizi oluзыр turda septettingen maşina pyryzyn хyleep алыр.

6. Taraa alybşkynnyň polgaş pastyrlgazyňny yjezinde cangys kilogram-taa taraa cidirbes sorulga-pile cer pyryge tarlyganyň pygy şelderin aat polgaş xol tyvaazy-pile aryqlaar coruktu organizastaaryn azy-agyjlarnyň udurttukcularynga taqzyr,

7. Maşinister, ucotcikter peletkeeriniň polgaş olarnyň piliin pederiniň 10 xonuk xuussaalyq tyr surguulun organizastaaryn, paза agro-technikerniň polgaş brigadirleriniň taraа аlybşkynny-pile xolbaşkan azyldarynyň kol aytlyryqlarynyň tugajynda olarny aytlyr surgaaryn MCAJ-ga polgaş kozuunnar xuraldarynga taqzyr.

8. Taraa şyqzaar cerlerini, ambarlarny polgaş nogaa şyqzaar cerlerini septer teriir, olany dezinfeksileer azyldaryn corudup, oruk-köwuryqlerni septer, taraа ховуларынга одақлары кылырн козууун, сумуларыны, суurlарны хуралдар targalarynga taqzyr.

9. Kөdee azy-agyjnnyň maşinalarynyň septelgeleriniň polgaş arttyk kezekterin peletkeeriniň kyryne planyn curttun pydyrylgezinge toktaadyryn Sajytar Cөwylelinge taqzyr.

Sign, taraа азаар аlybşkynnyň cepsek-xerekselderiniň polgaş кө-dee azy-agyjnnyň maşinalarynyň arttyk kezekteriniň septelgezin, paза peletkeliniň tugajynda TTK-nyň techniktq хандырыга ceriniň kontora-zyňny, kyrazy-agyjlarnyň, kolxostarnyň polgaş MCAE lerniň cagyqlaryn avgustun 1-ge cedir podunun pydyrylgeleringe kyyssederin Tuduq ylet-pyr jaamyzynga polgaş septelge zavodunga xyleedir.

10. 1943—44 cылдарда kyrazy-agyjlarga polgaş kolxostarga cerni soluşturun tarlyrynyň хемсөqlerин азылдар кылырн MCAJ-ga xyleedir.

11. Tuduuşkunnaaryn egelep turar caa sugarylga pugalaryny tuduuşkunnaarynyň polgaş par turup turar sugarylga pugalaryny cetkileriniň septelgezin 1943 cылда тоозарн MCAJ-ga polgaş azyly connarynyň kozuunnar xuraldarynga, ARN kozkmnaarynga xyleedir.

12. Taraa alybşkynny egeleeriniň murnunda sadyq tockalryn-ce mas-salyq хereqleldin (şaj, taakpy, şydynze, tus polgaş oon-taa öske) paraan-raryn polgaş taraа аlybşkynnyň maşinalarynyň arttyk kezekterin sөörtityp cedirerin хандырыр, taraа şyqzaar, nogaa şyqzaar cerlerini, sabalaryn cо-гуur öjynde peletker, tenzilerni septer, peletkel cerlerin көdee azy-agyjnnyň produksuzun xyleep аlyrнга таарытыр terip peletkeerин Тыва Төр Кооптун paaştar ceringe taqzyr.

13. Taraa alybşkynnyň yjezinde azyly connu şunt taraа şölynge emci tuzalamcyy-pile хандыра coruktu organizastaaryn, cugula em cyu-lyn öj şaanda peletkeey, emci cerleringe cedirerin Kadyk Kamgalalynyň jaamyzynga taqzyr.

14. Taraany kyrynege ыjaap-la tuzaar tugajynda tyrymny 1943 cылда paза кыстыq poldurup uzadyr.

15. Kyryneniň yrezin fonduzun turguzar polgaş azy-agyjlarnyň kyrynenen ceep алган yreziniň ыjaap-la egider tugajynda toktaal yndy-terin TAR Sajytar Cөwylelinge taqzyr. Ceep алган yreziniň tedir egiderin taraа tuzaary-pile kady pir uqda corudar.

16. 1942 cылда taraа peletkeliniň azyktyq polgaş azyk cok yjelerin podap turgaş, 1943 cылдың taraа peletkeliniň tođargaј planyn cogaadyр азылдаарн Taraа peletkeliniň komitedinge taqzyr.

Pajlaktq tyzytty östyryp алыр төleede, хови азылдары тајыны јоја-pile corudup, taraаның уныş-tyzydyn кыска хuussaa ішінде cidiriq cокка pyryn азаар ар, 1944 cылдың тарыlgazynga хereqlеer pedik şynarlyq yre-zinni peletker şyqzap алырн хандырыр, kyrynege taraany ыjaap-la tuzaarynyň

планын куйсседип тургаш, ооң-pile curtту көдөө азыл-агылның продуksuzu-
pile хандылар полгаш Кызыл Шертоге улам өзүр турар тuzalamcыларны көргy-
zerinin materialдык кур-хөреngilerin kalbartтыгын TARN Төр Комитединиң
plenumu namнын, arevenin pygy kezigynneringe, namнын, kyrynenin,
азыл агылның organizastарының удurttukcуларыга таасры-шаан, pygy азылс
conну кыжгырды.

**TARN Төр Комитединин
sekreteri S. TOKA.**

Кызыл хоорай, 1943 cыдың иjулдун 2 хуынде.

**Kyrynenin taraa peletkeer komitedin turguzar
tugajында TAR Sajыttar Cөvylelinin polгаш
TARN Төр Комитидинин
T O K T A A L Ы**

Тарылга шөlderinin өзүр турарын, curtтуң taraa садыр альбшкынын
өзылдеzin, kyrynege taraаны ыjaар-ла sadарының планын cугаа cокка куys-
sedip, kyrynenin taraa-furash фондuzун ең cөvу-pile хуваар, камнык са-
рыгдаарын парымдалааш, TAR Sajыttar Cөvylelinin polгаш TARN TK-нын
toktaadyр polза:

1. TAR Sajыttar Cөvylelinge шуут cагырттыр, Kyrynenin taraa pelet-
keer komitedin organizastaар.

2. Kyrynenin taraa peletkeer komitedinge хyleedir азылдар polза:

a) kyrynege taraаны ыjaар-ла sadар tugajында tyрымны куysседiri;

b) kyrynenin taraa садыр альб планын куysседiri;

c) kyrynenin taraa-furash fondularын шыqзар, хуваары polгаш taraаны,
paza taraa produksularын cөp, камнык cарыгдаарын хынаары;

d) kyrynenin yrezin fonduzun turguzary polгаш curtту pedik шынар-
лык yrezin-pile хандыгын полур.

3. Murunda taraa садыр альб operastarga хereqleeri-pile TTK-нын
alган ynelik material cyulderin polгаш акша-хөrengilerini 1943 cыдың
ijuldун 1-de турган balаныз jozugaар Kyrynenin taraa peletkeer komitedinge
шилcidip peer.

4. Kyrynenin taraa peletkeer komitedi-pile cарган keree jozugaар
pygy taraa kulturlaryн sadыр альбнын, хyleep альбнын polгаш шыqзаары-
ның texnikтик operastарын pottандыларын TTK corudar.

5. Taraa peletkeer komitetin tuskaj төleeleri cок cerлерге садыр ал-
ган taraаны хyleep альбнын polгаш өrtteen төleerinin operastарын ханды-
ганын харыссалгазын, taraa садыр хyleep альбга хereqleer sklat cer-
lerin, сава cyulderin polгаш өске-taa erge-cok cугула хerekselderin pelet-
keerin TTK-ga хyleedir.

6. Kyrynenin taraa peletkeer komitedinin cөpшeereli cокка kyryne-
nin taraa fondularындан кандык-taa cарыqdal yндыrerin хоруур.

7. Kyrynenin taraa peletkeer komitedinin tugajында саавыгын 1943
cыдың иjулдун 15-te TAR Sajыttar Cөvylelinge еккер paдыладыгын plan-
ekonom komizынга таqзыр.

**TAR Sajыttar Cөvylelinin
tagazy S. T. CыMBA.**

**TARN ТӨР Комитединин
sekreteri S. TOKA.**

Кызыл хоорай, 1943 cыдың иjулдун 8 хуынде.

ның pydyrylge xuraldarыга, сумуларның полгаş суурларның азыль кон-
нарының хуралдарының sessileringe cугаалазыр, todargaj таалгаларны ыргат,
zveno, taraa альёşкынының агрегат полгаş хуи азылдыр азыл-агыр pyryzyn-
ge cedirer.

2. Taraa альёşкынының маşиналарының septelgeziniñ koşkak corup tu-
rarыñ temdeqleri-şaan, traktorларының, taraa альёşкынының pedyyn маşина-
ларының, pastырар маşиналарының, суу-pile şimcedir маşиналарының, avtoma-
şinalарының, комбайнларының полгаş taraa альёşкынының холга tudar хе-
рексelderiniñ septelgezin, paza peletkelin avgus айның 5-te pyryn tooza-
рыñ МСАЖ-га, ТУЖ-ге, кыразыл-агырларының директорларыга, колхостарның
полгаş МСАЕ-lerniñ targalarыга, nam kozkomnaryга полгаş азыль
conнaryның хуралдарыга таузыр.

3. Taraa альёşкынының yjezinde taraa альёşкынының pedyyn маşина-
ларының, комбайнларының полгаş traktorларының азыльн yzyktel cok poldurar
toleede, кыразыл-агырларга mexaniktар тuzalakcыларны полгаş septekciler-
ni turguzар, колхостарга targannар тuzalakcыларны turguskaş, olарга erge-
cok cugula pagaza cepsekterni, arttyk kezekterni полгаş materialдарны
perip каарыñ tokтаадыр.

4. Taraa альёşкынының septettingen маşина, traktor pyryzyn taraa
альёşкыны egeleeriniñ murnunda mexaniktıñ, traktoriscының, комбайн-
ның кирzilgezi-pile кыразыл-агырның директору podu xyleep алыр; колхостар-
га, маşина pile азылдаар кылдыр томужлаткан колхосцарының кирzilgezi-
pile колхостуң targazy podu xyleep алыр.

5. Taraa альёşкынының yjezinde snop paqlaar маşиналарга, тавысцалар
kezer маşиналарга, pastырар маşиналарга азылдаар маşинiscыларны, saraat-
takcыларны полгаş oске-taa mergezildiñ азыльcыларны peletkeer, ыңаар-
га кыразыл-агырларга ol улустан ағыда комбайнcыларны paza peletkeer.
Maşinalарга азылдадыр-pile томужлаан колхосцарының полгаş кыразыл-
агырның азыльcыларны 2—3 хынның turguzunda pydyrylgeden хостааş,
mexaniktıñ, азы арга-tuzalгалық маşинистің удурттугалы-pile ooredir. Pir
eves ol азыл-агырда tuskaj erttemniñ kızı cok polur полза, olарны coогун-
да азыл-агырдан calар алыр appaar, азы oorediri-pile томужлаан колхос-
cuzun ol азыл-агыр-ce corutkaş, ooredip ар polur.

6. Transport хerekсelderin полгаş maldыñ teriq хerekсelderin septep
peletkep алыр (terge, xomut, kerzen, хoндырге, taraa тазықлап soerttyr
хаарзактар полгаş oон-taa oске), cybe soerttyrynge хereqlеer tergelerni ca-
дыр cyylideri-pile хандыгар. Колхостарда полгаş кыразыл-агырларда pygy
par aattарны taraa альёşкынының yjezinde хови азылдарыга полгаş kodee
азыл-агырның produksуларны тазықлаарыга ыjaap-la толuzu-pile азықлаарыñ
tokтаадыр, ыңаарга aattары cedіşpes азыл-агырлар полза, emdik maldарны,
şары, pugаларны полгаş picce produksuluq inekterni азылга ooredip алыр
uzurluq.

7. Taraa pastырар şannарны, аzaалга oйнде улus curttaar cadырларны,
taraa амбарларны, taraa şықзаар sabаларны, oruktарны полгаş көвыр-
qlerni peletkeer tugajында pygy колхостарга, кыразыл-агырларга, МСАЕ-
лерге таалга peerin tokтаадыр. Taraa тазықлаарының sabаларыñ septeer, pir
eves olар cedіşpes полза, taraa тазықлаарының хаарзактарны peletkeerin or-
ganizastaar. Азыл-агырларда tenzilerni pyryny-pile septep eder.

8. Azaalgаның pygy yjezinde taraаны yreldirbes, onu tyn-xyn cok
ekki kadagalaar sorulga-pile ховунуң таңнылдарыñ полгаş аzaалга ceriñ
ergip көрыр турар dezurnajларны turguzар. Kesken taraаны saraattaarda,
olарны аразын emin еrttir cook кылыр coruktu poldurbas.

9. Taraa альёşкынының азылыга pygy er, хerezen колхосcu-
ларны, uruqlарны, şkolaccыларны, кыразыл-агырларының pygy азыльн, алван
хаакcыттарны полгаş olарны оқ-pyleziniñ işin, paza колхостарны полгаş

kyrazyl-agyjlarnyň tebiskeerinde curttap turar pygy-le azyldap şydaar
cirttakçy connarnyň organizastap, olarny tараа алышкынын азылнга кил-
ristlirerin хандыраг.

10. Kolxostarga, MCAE-lerge, kyrazyl-agyjlarga tараа алышкыныга коңсуқ еккі peletkenir tugajynda kolxostарның, MCAE-lerniң, kyrazyl-agyjlарның аразында polgaş olарның brigattарының, zvenolарының, traktor-sulарының, азысшыларның, paza kolxos, MCAE kezигynneriniң polgaş хуи азы-агы-агыларның аразында sosialistық сарыш калbartтыр organizastарғын козуиң, сумуларның polgaş kyrazyl-agyjlарның, суurlарның nam organizastарыга таqыр.

II. Tараа альбшкыны erttirer talazь-pile

1. Taraanь рьзыр pelen polu peerin yrgylcy хьнар көгүр тургаş, pygy тарылга şuptu рьза pergezеге манар турбайн, рьза pergen cerlerin paaş udur xol-pile, pedyyn maşinalar-pile, kombajьnnar-pile ozaldabajьn kezip ap turarьn toктадыр. Taraanь xol-pile polgaş pedyyn maşinalar-pile kezерde таараань paaşь sargarь, caa рьзыр corda kezер polgaş kombajьn-pile kezерde таара pyryny-pile рьза peerge kezер.

Erten cıydyq angystaryndan yngen targaalaryn azaar alybın nam kozkomnarynga, azyly connarnydy xuraldarynga, kyrazyl-agyjlarga pol-gaş MCAE-lerge xyleedir.

Aattar-pile eelceştirip xedeldirip tutar pödyyn maşinalarnyñ pir xonuktun iştinde 16 şaktan eweş ewes azyldadyrñ xandyrar.

2. Азыл-агылларга тараа алышкынның азылн корударының хууссаазын токтаадыр полза:

a) kыrazы-аgыjlarga, kolxostarga polgaş suurlar xuraldarynga tara-
alarnы kezip, onu pelyp saraattaar ayzldь 35 ayz хynynден хej еves
хuussaa iştinde тоozar. Ооң iştinde kezerin 20 хонуктан хej еves хuus-
saa iştinde тоozar. Çinge taraань kezerin, pastыrарьн kattaj 20 ayz хyn-
nerinde тоozar. Texniktiқ kulturelarnы kezerin polgaş pastыrарьн kattaj 10
ayz хynnerinde тоozar;

в) MCAE-ler, arat aзыл-agyjlار taraa kulturلارن pelyp, saraattap azaap alyryn 25 azyل xynynde toozar, oon iytinde taraanь kezerin 15 azyل xynynde toozar.

3. Taraa azaar albyşkynnyň yjezinde turzulgalýo er, xereezen kol-xoscularga, kyrazyl-agyljarnyň azyşynnarýnga, MCAE-terniň kezigyn-neringe taraa kezder pedyyn maşinalarny tuskajlap yndyryp peer polgaş olarga kandyň bir pelyk cerni yzyr peer.

Taraa alybşkınyga cecir sannıq şpagat-xendirleri top-toraan pe-
letke egeleerini kyrazy-agıjlarınqı direktorlarınga, kolxostarnıq pol-
gaş azyk connarnıq xuraldarınyq targalarınga taqızyr.

4. Taraanь xol-pile polgaš pədyyn mašina-pile kesken soonda to-
raan-na snotarьn paqlap, ol snotarьn хөppeenпep пөлүp тургузар. Та-
раань паqlаважьн cerge каар coruktu polgaš snotarьn паqlаважьн pastьrар
mašilar-ce сеөрттырын хоруур. Taraanь kezip тооскан soonda saraattaarьn
15 хонуктан ерттирежьн тоозар. Tараазьн kezip алгаš pargan аңгыстарга
тоqlaan тараань тьрвааштар сыьр алырын corudar polgaš ol сыьр алган та-
раань хөppeenпep пөлерин corudar. Ol sorulгaga аат тьрвааштарьн polgaš
xol тьрвааштарьн таарьштыр кылып алыр, паза ol Ыкаш комбайнньн изинде
сыьрп калган саваань, паза тараа поgun пөлүp saraattap peletkeerin
corudar.

5. Pygy-le kolxostarga, kyrazyl-agbjlarga taraa azaar alybşkynlyň murnunda 10 xonuk purungaar ed ekki tyzytlyq yrezin taraanь poktal-
baan cerlerinden tuskajlap alyr.

Kolxostarnың yrezinge xereqleer tarylga şolynың niitti xemceen toктаадыр polza: kызыl-tas polgaş kёk-taraa yrezininge ol taraalarnың pygy şolynың 15 xуuzun, arbaј-pile sula yrezininge 13 xуuzun, cinge taraa yrezininge 7 xуuzun tuskajlap artтыр алырн токтаадыр.

6. Dolgones teer ljonnuң (narың xendirni) paaştaj sargarыp pызыр келir yjezinde uuştarың хандырар. Ljon polgaş konopljaң (pedyyn xendirni) azaap алырн 10 азыl хуныnden uluq еves хуussaada тоозарың кыразыл-агыjlарның директорларыңга, kolxostarnың, азылсь connarың хуралдарыңың targalarыңга таqзыр.

7. Ljonnuң pygy tyzydynың cadың polgaş шығыдың sentavrның 15-ten oraj еveste pyryn тоозар, ыңсаarga konopljaң шығыдарың sentavrның 25-ten oraj еveste тоозар.

Kurgadyr ekki cerlerni peletkeerin polgaş dolgones teer ljonnu sook suqqa шығыдарың kalbaa-pile corudarың кыразыл-агыjlарның директорларыңга polgaş kolxostarnың targalarыңга таqзыр.

8. Kartofel polgaş nogaalарны azaap алырн kysky sook tyzeriniң murunda тоозар. Kartofeldi azaap алганыңың soonda ol azaap алган cerlerni illirttep, artтыр калган kartofelderni сыр азылсь corudar.

Azaap алган kartofeldi polgaş nogaalарны хуңның-ne сөөрттыр corudup турарың хандырарың кыразыл-агыjlарның директорларыңга, kolxostarnың targalarыңга, paza kartofel polgaş nogaa taraan profevileldiң, хөј-niittiniң polgaş kyryneniң organizastарыңың удurtlukcularыңга таqзыр.

9. Nogaa kulturlарыңың, ыlangыja soguna, markof polgaş sveklanың yrezinnerin azaap алырн sentavr ajda тоозар, azaap алышыкыңның soonda kurgadyрн, pastырарың polgaş kышкы шыqzaldazyң organizastарың хандырар.

10. Keeşpe azaap алышыкыңның sentavrның 1-den oraj еves хуussaada corudarың кыразыл-агыjlарның директорларыңга, kolxostarnың polgaş азылсь connarыңың хуралдарыңың targalarыңга таqзыр.

Keeşpe azaap алышыкыңның унышterniң тазылыңдан kezip алыр arga-pile corudar. Keeşpeni kurgadyрн seri aldыңга, азы sarajlarga, хөлеге-лиq cerlerge kurgadyр arga-pile corudar.

III. Taraaңы pastырар polgaş tazyqlap azaap алыр talazy-pile

1. Taraaңы kezip egeleen soonda 5 хонуктан erttirbeјin paaştajы eelceqde moozalap kaan taraaңың pastырылгазың corudar polgaş taraa pastырар maşina pir хонук iştinde 20-den еves еves şakta азылдаарың хандырар. Kombajың-pile taraaңы kezip тооскан soonda ol kombajыңны taraa pastырарыңга азыqlaar.

2. Kolxostarga, кыразыл-агыjlarga polgaş MCAE-lerge taraaңың san-tazyзың шығыр тургузар, taraa pastырар maşinadan, kombajыңdan, taraaңы pastырар turda алган taraaңы Kyryneniң taraa peletkeer komitediniң, TTK-ның peletkel cerleringe, kolxostarnың, кыразыл-агыjlарның polgaş MCAE-lerniң sklattарыңга tuzaap pergen taraaңы ыjaap-la хемсеп tenzilep турарың organizastaar. Taraaңы ucodun corudup турарың polgaş onu kadagalap турарыңың харыссалгазың—brigattarga polza, brigadirleringe, kolxostarga polza, kolxos targalarыңга, кыразыл-агыjlarga polza, кыразыл-агыjlарның директорларыңга, MCAE-lerge polza, MCAE-lerniң targalarыңга xyleedir.

Taraa kulturlарны уrep paksыratpazyң кыразыл-агыjlарның директорларыңга, kolxostarnың polgaş MCAE-lerniң targalarыңга таqзыр. Taraaңы pastырған soonda şanga 10 хонуктан erttir сытыр polbas.

3. Taraaңы taraa şelderinden sklattar polgaş peletkel cerlerin-ce tazyр сөөрттыр tugajыңда kolxostarnың polgaş MCAE-lerniң paaştaar cerleriniң kezigynneringe paaştadyр, transport brigattарың organizastарың, kolxos-

tarnın, MCAE-lernin ergeleer cerleringe polgaş kyrazyl-agıylarnın direktorlarına taqzır. Taraa tazıqlaarın tugajında xyn-pyrynın taalgazın transport ırlıgattarına perip turar.

IV. Taraa azaar alııskınynın yjezinde kolxostarga polgaş kyrazyl-agıylarga kuş-azıl telebirinin talazı-pile

Azıl normazın toldur polgaş azır kyyssedirde kolxostarnın polgaş kyrazyl-agıylarnın azılcnnarın sonuırgalın ulgattırar polgaş taraa azaar alııskınında ekki azıldır turarlarnın idepkejin kedyrer sorulga-pile 1943 cıldın taraa azaar alııskınynın yjezinde kolxoscularga polgaş kyrazyl-agıylarnın azılcnnarına kuş-azılın nemelde telebirin moon adaanga toktaadyr polza:

1. Taraa kestirerinin paastajı 15 kalendarlıq xynnerinde, saraat-taarın paastajı 15 kalendarlıq xynnerinde, paза pastırarın paastajı 20 kalendarlıq xynnerinde kılın azıldın telebirin teleirinin cizee polza:

a) xynnyn normazın 100—110 xuu kyyssetken polza, kolxos polgaş kyrazyl-agı cerlerinde turup turar toktaamal erttekten 25 xuu azır teleer;

b) xynnyn normazın 110 xuudan 150 xuu cedir kyyssetken polza, toktaamal erttekten 50 xuu azır teleer;

c) xynnyn normazın 150 xuudan ıry kyyssetken polza, toktaamal erttekke udur ıjı kattap ulgattır teleer.

2. Pir taraa kezır maşına taraa kezeringe azıldır kyyssedir sezonnuq norman toktaadyr polza: aat-pile snoptaarına 70 ga, podu tavıccalap kezır maşına 55 ga, tıvbaastıq sigen kezır maşına 45 ga.

3. Pir eves 20 kalendarlıq xynnden eves xussaada snoptaar maşına-pile 70 gan, podu tavıccalap kezır maşına-pile 55 gan, tıvbaastıq sigen kezır maşına-pile 45 gan kestirgen polza, sezonnuq onaal-gazın azır kyyssetken maşınistarga sezonnuq onaalgazından aşkan ga pyryzynın telebirin turup turar toktaamal erttekten 50 xuunu azır teleer.

4. Taraa pastırar maşına pyryzynın kyyssedir normaların toktaadyr polza: MK 1100—540 toon, MO 900—450 toon, BDO 34—360 toon, SO 28—300 toon, aat-pile pastırar maşına 240 toon.

5. Pir eves taraa pastırar maşınalarnın sezon normazın 40 kalendarlıq xynnden eves xussaada kyyssetken polza, sezonnuq normazından azır pastırıtınan toon taraa pyryzyn ıarındaalap, pastırar maşınalarnın maşınistarına toktaamal erttekten 50 xuunu azır teleer.

6. Taraa azaar alııskınynın yjezinde pir kombajın-pile kıl azıldın normazın polgaş oñ telebirinin erttek cizeen toktaadyr polza:

a) pir ga taraanın tyzydy 10 tsentner cedir tyzyttyq polur polza, 15 fuut kombajın-pile xynde kıl azıldın normazın 12 ga poldurar polgaş ga pyryzynın teleer telebirinin erttek cizee polza, kombajınca ga pir akşa, oñ tuzalakcızına 60 kıp., traktoruzunga 65 kıp. teleerin toktaadyr;

b) pir ga taraanın tyzydy 10-dan 13 tsentner cedir tyzyttyq polur polza, xynde kıl azıldın normazın 10 ga poldurar polgaş ga pyryzynın teleer telebirinin erttek cizee polza, kombajınca ga 1 akşa 20 kıp., oñ tuzalakcızına 70 kıp., traktoruzunga 80 kıp. teleer;

c) pir ga taraanın tyzydy 13 tsentnerden ıry tyzyttyq polur polza, xynde kıl azıldın normazın 8 ga poldurar polgaş ga pyryzynın teleer telebirinin erttek cizee polza, kombajınca ga 1 akşa 50 kıp., oñ tuzalakcızına 90 kıp., traktoruzunga 1 akşa teleer;

d) taraa azaar alııskınynın yjezinde kıl azıldın sezonnuq normazı pir ga cernin tyzydy 10 tsentner cedir polza 140 ga, pir ga

cernin tyzydy 10-dan 12 tsentner cedir polza 200 ga, pir ga taraanyn tyzydy 13 tsentnerden 6ry polza 160 ga poldurar.

7. Pir ewes taraa azaap albyşkynyn yjezinde toktaatkan normazyn 25 kalendarlyq xonuktan x6j ewes xuussaa iştinde kyyssetkeş, kombajyn-pile sezonnuq normazyn azyr kyyssedir polza, taraa azaap albyşkynyn yjezinde pergen onaalgazyndan azyr kyyssetken ga pyryzynuq x6lezinin t6leerde, toktaatkan 6rttek cizeenge udur pydyn carttyk xuu xemceel-pile t6leer.

8. Taraa azaap albyşkynnda polgaş onu s6erttyp, tazyqlaar azylda azyldap turar kolxoscularnyn idepkej sonuurgalyn k6dyrer sorulga-pile taraa azaap albyşkynyn yjezinde polgaş taraanyn 6jaap-la tuzaarynyn planyn kyyssetkize cedir kolxoscularga avanzylap t6ps6yrynga polgaş kolxostarnyn iştikki azy-ag6ynyn xereqleringe kyrynenin peletkel cerleringe xerek k6rynda tuzaagan taraazynyn 25 xuuzynuq cizee-pile tuskaj taraanyn turguzaryn toktaadyr.

9. Taraa azaap albyşkynyn murnunda ertken yjenin iştinde 75 azyl xynyn azyldap k6lybaan polgaş taraa azaap albyşkynyn yjezinde k6dee azyl-ag6ynyn azyldarynda kandyq-taa c6ldag6an cok cerge azyldavajyn turar kolxoscular turar polza, kyrynege 6jaap-la tuzaar taraazyn kyyssetkize olarga taraa podu-pile avanz t6v6spazyn kolxostarga taqzyr.

V. K6dee azyl-ag6ynyn produksularyn peletkeerinin talazy-pile

1. Kyrazyl-ag6ylarga, kolxostarga, MCAE-lerge polgaş xuu azyl-ag6ylarga taraanyn polgaş k6dee azyl-ag6ynyn 6ske-taa produksularyn peletkel cerlerin-ce tazyqlaaryn taraa past6yrylgazynyn paaştaj6y xynnerinden egeleer. Xovularga polgaş şannarga taraanyn c6ql6p c6dyr al6r coruun poldurvas.

Taraanyn polgaş k6dee azyl-ag6ynyn produksularyn tazyqlaarynyn talazy-pile pygy azyl-ag6ylarga on xonuktun taalgazyn toktaadyr polgaş onn kyysseldezyn kontroldaar coruktu xandyrar.

Pygy azyl-ag6ylar kyrynege 6jaap-la tuzaar taraazyn cazaktyn toktaatkan xuussaazynnda kyyssedir coruun xandyraryn azylc6 connarnyn xuraldarynga polgaş nam kozkomnarynga taqzyr.

2. Kyrazyl-ag6ylarnyn, kolxostarnyn, MCAE-lernin polgaş xuu azyl-ag6ylarnyn kyzy-pile polgaş argalary-pile ciq taraanyn polgaş ş6k taraanyn coguur 6jynde kurgadyr coruktu organizastaryn, paza taraanyn peletkel cerleringe toktaatkan ş6nar pajdal6-pile tuzaaryn kyrazyl-ag6ylarnyn direktorlarynga, kolxostarnyn, MCAE-lernin targalarynga, xuu sektornun talazy-pile azylc6 connarnyn xuraldarynga taqzyr.

3. K6zyl-tas, sula, k6k-taraa, cinge-taraa, arvaj polgaş 6ske-taa taraa kulturlarnyn 6jaap-la tuzaaryn corudarda, t6v6skan t6nnad6şkynnarnyn jozugaar tus-tus kulturlarnyn aaj6-pile corudar uzurluq.

4. Şkolalardan ang6da taraa kulturlary taraan organizastar, pydyrylgeler polgaş alban cerleri kolxostarga toktaatkan normannyn jozugaar ga pyryzynden taraanyn kyrynege 6jaap-la tuzaar k6ld6r kiiriştirer.

5. Sklattarnyn polgaş peletkel cerlerinin 6ske-taa oran-pazypparyn taraa xyleep albyşkynyn egeleerinden 10 xonuk purungaar pyryn pelen turguzaryn Kyrynenin taraa peletkeer komitedinge polgaş TTK-ga taqzyr.

Taraa xyleep albyşkynyn yzyktel cok poldurup, taraa tuzaagannar-pile 6j-şanda sanaz6p turarynga pygy cugula cyylderni turguzar t6leede, taraa xyleep al6r pygy-le cerlerni tenziler, taraa aryqlaar xerekselder, şoodaj-savalar, brezinner polgaş xyleep albyşkyn dokumntilerini xuu-dustary-pile xandyrar.

VI. Tara alyşkynnyň yjezinde politmassalyq azyldyň talazy-pile

1. Taraa azaar alyşkynnyň ceditşkinniq polgaş coguur öýünde ertireri polza, namnyň, kyryneniň pygy organizastarynyň, kyrazyl-agýjalarynyň, kolxostarynyň polgaş MCAE-lerniň uduittukculary namnyň massalyq polgaş politiktik azylyň azylyş connarnyň orttuzunga corutkanyň şyňaryndan pyryn xamaaryz ter TAR Sajytar Cöyleli polgaş TARN TK sanap tur.

Nam kozkomnarynga, azylyş connarnyň kozuun xuraldarynga, sumularynyň, suurlarynyň, kyrazyl-agýjalarynyň, kolxostarynyň, MCAE-lerniň polgaş arwanlarynyň nam organizastarynga, sumularynyň, suurlarynyň polgaş arwanlarynyň azylyş connarynyň xuraldarynga, paza kyrazyl-agýjalarynyň direktorlarynga, kolxostarynyň polgaş MCAE-lerniň paaştar cerleringe TAR Sajytar Cöyleliniň, TARN TK-nyň taqzyz polza:

a) sumularynyň, suurlarynyň, kyrazyl-agýjalarynyň, kolxostarynyň polgaş MCAE-lerniň, kozuunnuň aktivi kirişken nam xuraldaryň top-toraan ertirgeş, ol xuraldarga po toktaaldy cugaalazyz, taraa alyşkynnyň kyska xussaada cidiriq cokka ceditşkinniq corudaryň xandyrar tugajynda pottuq xemceqlerni alyz;

b) şuut xovuga polgaş xovuda odaq cadylarga xyn-pyrynyň politmassalyq azylyň organizastar, anaada curittuq talyňnyň corup turarynyň polgaş TAR-nyň nam, cazaanyň şiltirleriniň tugajynda iletkel, beset, solun nomculgazyň, Sovinformbyronuň medeclerini nomcuurun ebilelder, ol azyldy corudary-pile taraa alyşkynnyň yjezinde cecclir sannuq iletkelcilerni polgaş besetcliklerni tomujlap pyzyqlaaz;

c) taraany cidiriq cokka ekki azaar ap, azy normazyň toldur polgaş azyz kyyssedip, kyyar, caar polgaş öske-taa materialdaryň kamnaar tugajynda sumularynyň, suurlarynyň, kyrazyl-agýjalarynyň, kolxostarynyň, MCAE-lerniň, wigtattarynyň, zvenolarynyň, tus-tus azylyşconnarynyň, kolxoscularnyň, arattarynyň polgaş taraaccyconnarynyň orttuzunga sosialistyq caryşty kalwarttyr corudar.

Azy kyysseldeziniň ucodun polgaş soscarıştyň tynnelin xyn-pyry kyyr turaryň organizastar. Xana solunnaryň, talyşcy xudustaryň yrgylycy yndyryp, anaada ekki kizilerniň azylynyň ylegerin caryşdyr, taraa azaar alyşkynnyň corup turarynda par cetpesterni ileredip turar. Xovularda odaqlaryň lozun, plakattar pile kaastaar. Sosialistyq caryştyň corup turarynyň korgyzyq sambyralaryň turguzup, taraa azaar alyşkynnyň ekki azyldaannarga şilclir kyyzly tuktar polgaş tukcugaştar tpsyp turaryň toktaadyr.

2. Töp solunnaryň, setkyylderni polgaş cagaalaryň sumularga, suurlarga, arwanlarga polgaş taraa azaar alyşkynnynda azyldap turar xovuda odaqlarda congayzytel cok cedirip turaryň xandyrar, xöj-nittiniň kirzilgezi-pile tyn-xynnyň turguzunda, oon işinde tıştanyň xynnerde-taa pygy telefon stanzlarynga polgaş pošta salbylarynga dezurnajlaar coruktu turguzaryň TAR Xarylzaa jaamyzynga polgaş azylyş connarynyň xuraldarynga taqzyz.

3. Taraa azaar alyşkynnyň kampanijazyňnyň peletkelin polgaş corup turaryň pottarynyň solunnarynyň aryanlarynga yrgylycy kalbaa-pile caryşdyr, cetpesterni ileredip, azyldyň ekki ylegerin polgaş onu cedip alyşkynnyň argalaryň nepteredip turaryň „Şyn“, „Areve şyn“, „Tabyň şyn“ polgaş „Lenin oruu“ solunnarynyň redaksylarynga taqzyz.

4. Arevecclerni, pionerlerni polgaş şkolaccylaryň taraa azaar alyşkynnyň azyldarynga kalbaa-pile kiliřtirip, anyjaktarynyň orttuzunga po-

Итмассаық азылдь организастаарының тугајында поттуқ хемцеqlерни топ-
тораан ар corударың TARE ТК-га таqзыр.

5. Ховуларда ыргаттарга полгаş одаqlарга şуут парыр кино-сурук көр-
гызерин, ансамблдериң ојуннарың, консерттерин емиледеерин полгаş өске-
тааазылдарың corударың кыркинога, кыртеатрга, куктур разыңыңга полгаş
козууннарың куктур килдистеринге таqзыр.

6. Conga емci тuzаламсызың көргызерин полгаş өске-таа емнелге
санитарлық хемцеqlерни şуут ховуга corудуп хандырагың Кадьк Камга-
лалының jaамызыңга таqзыр.

7. Козкооптар cугула хереqlелдин парааннарың şуут хову ыргаттарың-
га полгаş одаqlарыңга парыр садьqlаар кылдыр хемцеq алыгың ТТК-га
таqзыр.

TAR Sajыттар Cөвyleлиниң полгаş TARN ТК-ның санаары полза, ам
yјде nam кезигыннеринге, areveccилерге, er, хереezen kolxosculарга,
кыразы-агыјларың полгаş азысы connарың хуралдарың азыдаксыларыңга
көдеe азыл-агыјыңың şитпирлиқ азылы—tараа азаар алыşкынының peletkelin
полгаş кыргынениң мурнунга хyleengen хyleelgezин cогуар өјyнде кyyс-
седирин-ce pyгы кyştу mobilizастаарыңдан арттык улуқ полгаş хyндылық co-
рулга cok, ол полза, көдеe азыл-агыјыңың cecciр саннық produksулары-pile
cуртту хандырыр, Кызы Şериqге көргызыр турар тuzаламсывысты ulam-na
кyşteldireribis ол полур.

TAR Sajыттар Cөвyleлиниң
tagazy **S. T. CыMBA.**

TARN Төp Komitedиниң
sekreteri **S. TOKA.**

Кызы хоорай, 1943 cылдың ijулдун 21 хунынде.

T O P C U Z U

Teedi Kol Komandylakşynyň tuzaaly	3
SSRE-niň Kamgalaldyň Kyryne Komitediniň targazy eş Stalinga	7
Kızyl Şeriqniň Teedi Kol Komandylakşy eş Stalinga	—
Premjer-Ministr Cercillge polgaş Prezident Ruzveltge I. Stalinniň pajarlyq telegramnary	8
Amerikitiň „Nju-Jork Tajms“ tep solununyň korrespondenciziniň ajttaryqlarynga I. Stalinniň xarabalary	9
Kominterniň Kyyssekci Komitediniň Prezidiymynyň toktaaly	10
Angliniň Rejter agentiziniň Kol Korrespondenciziniň ajttarynga I. Stalinniň xarabalary	12
Sovet Fwileliniň ada-curtuň tajarlynyň 2 cıl polganı	14

Cyylder

S. Toka—Şitpirliq tajarlynyň pydyzynde	20
S. Toia—Pygy kışty mal azylyň östirer-in-ce	36
X. Auesmaa—Cer-cerniň xuraldarynyň organizastıq, massalyq azylyň yndezini-pile caart-tyr turgazary-ce	45
S. Pyrey—Uş tugaar möen pelek-pile frontuga	51
K. Larionof—1943 cılda TAR-nyň niitti kyryne bydzedi	59
S. Samea-Lyndyp—Sosialistıq realizm	71
N. Bogatırjef—TAR-da cuurt şincileliniň sorulgalary	84

TAR nam, cazaanyň toktaaldary

1943 cıldyň pır tugaar cartıynda mal azylyň saıybradyr planniň kyysseledezi polgaş nam organizastarynyň sorulgalarynyň tugajynda TARN TK-nyň VI plenumunyň toktaaly	93
1943 cıldyň caskı tarylgazylyň tynneli polgaş taraa alyşkanylyň corudulgazylyň tugajynda TARN TK-nyň VI plenumunyň toktaaly	98
Kyryneniň taraa peletkeer komitedin turgazar tugajynda TAR Saıytar Cöyleliniň polgaş TARN Töp Komitediniň toktaaly	101
1943 cılda taraa alyşkanylyň polgaş ködee azyly-agylynyň peletkeliniň tugajynda TAR Saıytar Cöyleliniň polgaş TARN Töp Komitediniň toktaaly	102

KNCK L—269.	Redaksı kollegitzi	S. Pazyr-sat—xarabss. redaktor
Korrektor X. A. Xerel.		T. Sıma
Tırazı 1000.		S. Lopsan
		S. Lopsannaar
		M. Tadar-ool

Өртте 2 акша